

754/80

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE
MODERNĂ

VOL. XXX

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „NICOLAE IORGA”

COLEGIUL ȘTIINȚIFIC

JEAN-PAUL BLED (Universitatea Sorbona, Paris VI), VLADISLAV IAKIMOVICI GROSUL (Institutul de Istorie a Rusiei, Moscova), FRANCESCO GUIDA (Universitatea Roma III), KEITH HITCHINS (Universitatea Urbana-Champaign, Illinois).

COMITETUL DE REDACȚIE

Acad. DAN BERINDEI (redactor-șef), ALEXANDRU MAMINA (redactor-șef adjunct) BOGDAN POPA (secretar de redacție), DANIELA BUȘĂ, ADRIAN-SILVAN IONESCU, MARIAN STROIA, RALUCA TOMI.

Revista „STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ” apare o dată pe an.
La revue „STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ” paraît une fois par an.

Revista se poate procura contracost de la:

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România, tel.: 40-21-318 81 46; 40-21-318 81 06; fax: 40-21-318 24 44; e-mail: edacad@ear.ro.

Comenzile pentru abonamente se primesc la:

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L.

P.O. Box 77–19, sector 3, București, România, tel./fax: +40 21 610 67 65, +40 21 210 67 87; tel.: +40 311 044 668; e-mail: office@orionpress.ro

S.C. MANPRES DISTRIBUTION S.R.L.

Piața Presei Libere nr. 1, Corp B, etaj 3, cam. 301–302, sector 1, București; tel.: +40 21 314 63 39, fax: +40 21 314 63 39

DEREX COM S.R.L.

E-mail: derex_com@yahoo.com

SORIRORI SOLUTIONS

E-mail: sorin.costreie@sorirori.ro, rosana.guta@sorirori.ro; tel.: +40 765 262 077, +40 765 166 433; website: <http://www.sorirori.ro>;

Correspondența, manuscrisele și publicațiile vor fi trimise pe adresa Comitetului de redacție: B-dul Aviatorilor 1, 011851, București, tel.: 021 212 53 37.

Redactor: Alis ALEXĂ
Tehnoredactor: Mariana MOCANU
Coperta: Mariana MOCANU

**Lucrare apărută cu sprijin financiar din
Fondul Recurent al Donatorilor – Academia Română**

© 2017, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

www.ear.ro
<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://www.iini.ro>

STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ

Vol. XXX, 2017

SUMAR

140 DE ANI DE LA RĂZBOIUL DE INDEPENDENȚĂ

DAN BERINDEI, <i>De la unire la independență (1856-1878): un proces istoric</i>	3
CONSTANTIN CORNEANU, <i>Pompierii militari pe fronturile războiului independenței de stat (1877-1878)</i>	9
ALEXANDRU MAMINA, <i>De la romantism la pragmatism: războiul din 1877-1878 în context mental-cultural</i>	27
DANIELA BUȘĂ, <i>Militari și reporteri de front străini, martori ai războiului de independență</i>	35
RALUCA TOMI, <i>Armata rusă în timpul războiului din 1877-1878: percepția occidentalilor</i>	47
BOGDAN POPA, <i>Scriitori și cititori în timpul războiului pentru independența României</i>	57

RĂZBOI, OCUPAȚIE, REVOLUȚII

ALEXANDRU MAMINA, <i>Maximalism și minimalism în revoluțiile ruse din 1917. Semnificații istorice</i>	73
VENERA ACHIM, <i>Jurnalul Caliopiei (Pia) Brătianu din timpul ocupației germane a Bucureștilor, 1916-1918</i>	85

OPINII

DANIEL GICU, <i>Istoria simțurilor și a emoțiilor: noi direcții de cercetare în cadrul istoriei culturale</i>	97
---	----

RECENZII ȘI NOTE DE LECTURĂ

CLAUDE KARNOOUEH, <i>Pentru o genealogie a globalizării. Eseuri critico-filosofice ale unui sceptic în acțiune</i> , (Suceava), Alexandria Publishing House, (2016), 329 p. (Alexandru Mamina)	110
ADRIAN VIȚALARU, Nicolae Petrescu-Comnen: diplomat, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2014, 582 p. (Dorin-Demostene Iancu)	113
MAURIZIO CASSETTI, <i>Rapporti tra il Regno di Sardegna e la Porta Ottomana (1815-1825)</i> , Torino, Tipografia A.G.A.T s.n.c, 2015, 292 p. (Raluca Tomi)	114

ACADEMIA ROMÂNĂ

BIBLIOTECA INST. DE ISTORIE "N. IORGA"

COTA 17 4780

INVENTAR 38954

DE LA UNIRE LA INDEPENDENȚĂ (1856–1878): UN PROCES ISTORIC*

DAN BERINDEI
(*Academia Română*)

Marile mutații prin care a trecut o bună parte a umanității în cursul Veacului Luminilor au cuprins și procesul de trezire a națiunilor în Europa centrală și de sud-est. Pentru români trecerea la națiunea modernă a fost deosebit de complicată, ei fiind, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea și la începutul celui de-al XIX-lea, divizați, sub dominația celor trei imperii ale zonei. Deși se găseau în situații și sub influențe diferite, ființa însă între ei puternica legătură a limbii unice lipsită de dialecte, ca și existența lor etnică „insulară” față de celelalte popoare ale zonei. Important mai era faptul că ființa un *nucleu*, cel al principatelor Țării Românești și Moldovei. Acesta beneficia pe de o parte de statalitate – deși îngrădită de suzeranitatea sultanului – dar era supus, pe de alta, legăturii cu Imperiul otoman, ajunsă însă și ea în ultima fază de existență! Raportul a fost definit de Mihail Kogălniceanu, la 9 mai 1877: „niște legături care erau slabe când românii erau tari, niște legături care erau tari când românii erau slabi”.

Oricum, după asediul Vienei din 1683 și regresul stăpânirii otomane în Europa orientală, s-au impus progresiv mutațiile decisive, care au dus la formarea unei națiuni române moderne și de asemenea a țărilor naționale. Unitatea, neatârarea și modernizarea au devenit din ce în ce mai stăruitor, pentru partea elevată a națiunii, subiect de meditație, de discuție și treptat obiective dominante. În 1821, Tudor Vladimirescu plănuia eliberarea raielelor dunărene situate pe teritoriul muntean, cu sprijinul Rusiei, evidențiind însă: „și apoi ne vor lăsa liberi și cu legile noastre”. În 1848, în condițiile date, nu s-a putut să se acționeze în Țara Românească decât pentru o deplină autonomie, pentru „independența dinlăuntru”, în programul de la Brașov al revoluționarilor moldoveni refugiați prevăzându-se însă „Unirea Moldovei și Țării Românești într-un singur stat neatârnat românesc”. Îngrijorată, diplomația țaristă denunța, la rândul ei, pe revoluționarii români care urmăreau „răsturnarea ordinii stabilite și unirea celor două principate într-un singur stat, fără vreo legătură cu Rusia sau Poarta otomană”!

Peste câțiva ani, conflictul lor cu Rusia a determinat puterile occidentale ale continentului să-și îndrepte interesul către Europa orientală și cursul inferior al

* Articolele din acest grupaj corespund comunicărilor susținute în cadrul sesiunii *140 de ani de la războiul de independență*, desfășurată la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” în data de 20 iunie 2017.

Dunării în vremea războiului Crimeii, iar prin tratatul de pace de la Paris din 1856 s-a fixat un nou statut nucleului statal al românității. Celor două țări nu li s-a acordat independența, dar li s-a dat „o administrație independentă și națională”, înlăturându-se protectoratul Rusiei și, de asemenea, limitându-se drepturile de imixtiune ale puterii suzerane, ele au fost supuse unei garanții colective a celor șapte puteri.

Trebuie elogiată clasa politică a aceluia moment pentru unitatea ei în privința obiectivelor naționale supreme, dar și pentru abilitatea ei integratoare în publicistica politică a continentului. Purtători de cuvânt ai programului național – clar definit în 1848 –, revoluționarii exilați au reușit să introducă problematica românească în dezbaterile politico-diplomatică internațională. Cu toate acestea, interesele diferite ale puterilor, mai ales ale celor limitrofe, au determinat ca revendicări fundamentale a momentului – unificarea nucleului principatelor – să nu i se dea rezolvarea dorită de majoritatea românilor.

Dar printr-o consecvență demnă de admirat mai ales astăzi, soluția a fost găsită prin ingenioasa dublă alegere, puterile fiind puse în fața unui fapt împlinit. Nu era însă vorba numai de Unire, deoarece Convenția de la Paris din 1858 a oferit posibilitatea unei treptate evoluții dorite de națiune și cel care a fost ales era un om al noilor timpuri, luptător pe baricadele din 1848. Alexandru Ioan Cuza era un patriot și a dovedit acest lucru în cursul celor șapte ani de domnie în care a urmărit să realizeze țelurile de bază: să consolideze Unirea, să intensifice programul de modernizare și totodată să urmărească obiectivul trecerii la neatârnare a țării, obiectiv care trebuia rezolvat într-un viitor ce nu mai putea întârzia și pe care Cuza îl dezvoltă la Aleksandri în vara anului 1859. „Ca domnitor, îi scria el, sunt convins de necesitatea de a acționa cu vigoare și sunt decis de a scoate toate avantajele posibile din evenimentele ce se pregătesc pentru fericirea și independența poporului meu”.

De altfel și pentru diplomații vremii era o problemă ajunsă la ordinea zilei. Un diplomat belgian constata: „Dubla alegere echivalează cu Unirea Principatelor, Unirea Principatelor înseamnă independența lor”. Nu erau însă numai vorbe în vânt, deoarece pentru a-și arăta hotărârea de a obține recunoașterea alegerii sale, Cuza nu a ezitat să convoace tabăra de la Florești cu armatele reunite ale celor două țări, gata de a înfrunta o intervenție represivă otomană la Dunăre. În septembrie 1859, domnitorul avea însă să fie recunoscut de ansamblul puterilor garante.

În ceea ce privește complexul proces declanșat prin dubla alegere, obiectivul următor ce se cerea împlinit era cel al neatârnării. De aceea, n-a fost acordată vreo importanță receptării firmanului de recunoaștere. „Totul era făcut astfel, comenta în acele zile polonezul Gradowycz ceremonia, ca să nu se facă ostentație, nici să se dea vreo strălucire lucrului. Sala de ceremonie era aproape goală. Iar domnitorul nu a sărutat firmanul. Totul s-a terminat într-un sfert de oră!” Independența devenise țelul unui viitor cât de apropiat sau, cum comenta consulul general britanic John Green, „mult dorita lor independență completă”. Semnificativ avea să fie și comportamentul domnitorului în 1860, când a efectuat prima sa vizită la Constantinopol și s-a comportat cu demnitate, ignorând, între altele, scaunul ce-i fusese pregătit la audiență și așezându-se lângă sultan. El a arătat limpede că trecuse vremea unei vasalități umilitoare!

În țară, atât unificarea concretă cât și reformele modernizatoare, multiforme, au arătat că Unirea nu era doar un act formal, ci unul care aducea profunde schimbări. Poate cele mai importante au fost cele din domeniul militar. Armatei i s-a acordat întreaga însemnătate având în vedere sarcinile ce aveau să-i revină. Autonomia a fost ferm afirmată, iar încălcările de frontieră pe linia Dunării n-au mai fost tolerate, au fost revendicate un număr de insule danubiene între Rusciuc și Vidin, iar vizitele efectuate de către domnitor la Constantinopol au fost calificate drept simple „vizite de curtoazie”. Au fost încheiate convenții directe cu alte state, fără intermediul Porții, pentru a se evidenția „independența politică”, s-au făcut încercări de a se bate o monedă națională – „românatul” – și de a se institui o decorație națională – ordinul Unirii. Totodată, reformele ce au avut loc pe multe planuri n-au dus numai la unificarea instituțională, ci au contribuit și la consolidarea țării ca o entitate statală independentă, căreia îi mai lipsea doar sancțiunea internațională. Evidențiind rolul lui Alexandru Ioan Cuza, Mihai Eminescu avea să scrie în 1880 în „Timpul”: „Toate atributele unei neatârnări reale s-au câștigat de către Vodă-Cuza, exceptând firma acestei realități”.

Trecerea de la domnia lui Alexandru Ioan I la noua domnie a prințului străin a fost și un evident pas mai departe către neatârnare. Modalitatea de schimbare a capului statului, dincolo de voința suzeranului și mai ales desemnarea succesorului dintr-o seculară familie domnitoare a semnat încă un pas spre o mutație compatibilă în viitor doar cu statutul de independență. Pentru noul domnitor, el însuși militar, acest lucru a reprezentat o obligație și o obsesie.

Dezvoltarea multiformă a continuat, în parte accentuându-se, însemnată fiind construirea căilor ferate, intensificarea utilizării forței aburilor, creșterea exploatarei petrolului, importantă sursă de bogăție; de asemenea, de la 51 întreprinderi mai însemnate în 1864 s-a ajuns la 1878 la 134; în 1867 a fost introdus sistemul monetar național, leul devenind dintr-o unitate de calcul una reală; comerțul exterior a crescut și până în 1876 el avea să fie excedentar.

Într-o broșură de inspirație radicală, apărută la Paris la începutul lui 1866, se scrisese limpede: „independența României este acum o chestiune înscrisă în dreptul public european și Europa trebuie să se pronunțe în această privință”. Noua lege pentru organizarea puterii armate, promulgată la 17/29 iulie 1868, a extins obligațiile militare asupra tuturor cetățenilor între 20 și 50 de ani. În noiembrie 1870, în foaia „Pressa” a lui Vasile Boerescu se cerea să fie proclamate „independența și regalitatea”. Tot Boerescu avea să emită ipoteza sancționării într-un eventual congres a desființării raportului de vasalitate dintre România și Imperiul otoman. În 1873, atunci în calitate de ministru de externe, Boerescu plănuia proclamarea neatârnării cu sprijinul Austro-Ungariei, Germaniei și Rusiei, dar acest sprijin nefiind obținut, proiectul a fost amânat și de fapt abandonat. Problema însă se impunea a fi rezolvată într-un viitor cât mai apropiat.

În vara anului 1875 s-a declanșat criza orientală, punându-se chestiunea relației viitoare a popoarelor balcanice cu suzeranul otoman. România a adoptat o poziție de neutralitate. Deși era interesată să folosească prilejul pentru a obține schimbarea

statului ei, ea a trebuit să aibă în vedere complexitatea situației și să mai aștepte. Dar primul-ministru conservator Lascăr Catargiu a emis o circulară, la începutul anului 1876, prin care a anunțat că România nu putea fi „un spectator nepăsător”, și că în 1856 puterile ar fi trebuit să facă din țara sa „un stat puternic și complet independent”. La 28 aprilie/10 mai 1876, puterea a fost preluată de noul guvern, dominat de liberali, sub președinția lui Manole Costache-Epureanu, Kogălniceanu preluând funcția de ministru de Externe.

La 18/30 iunie 1877, Serbia și apoi și Muntegrul au declarat război Imperiului otoman. România a rămas neutră, dar printr-o circulară din 15/27 iunie Kogălniceanu a expus revendicările ei, care trebuia să exprime „individualitatea statului român”, pe care un diplomat rus le considera a fi revendicarea „drepturilor unui stat suveran”. Deoarece diplomația otomană nu s-a angajat într-o direcție favorabilă cererilor românești, o nouă circulară a lui Kogălniceanu, din 20 iulie/1 august, anunța accentuarea frământării poporului și arăta de asemenea că „armata fremăta sub jugul disciplinei, doritoare de a lua parte la luptă”.

Deși a avut loc venirea la putere a guvernului Ion C. Brătianu, lucrurile n-au fost precipitate. Brătianu a avut succesiv întrevederi la Sibiu și apoi la Livadia cu împăratul Francisc Iosif, respectiv cu țarul. Angajarea în luptă trebuia să fie făcută cu prudență, mai ales că și în Imperiul otoman avea să fie realizată acțiunea junilor turci. În intervenția ei, România trebuia să țină seama de riscurile care puteau proveni de la cele două imperii creștine limitrofe și să nu forțeze prematur intrarea ei în luptă, ceea ce putea declanșa o invazie otomană la nord de Dunăre. În consecință, România nu a trecut la acțiune decât în luna mai 1877, după ce au fost făcute tatonări în Occident prin misiunile lui C.A. Rosetti și Ion Ghica, ce au pregătit diplomația internațională în a accepta o schimbare a statutului României. „De fapt, a declarat atunci ministrul de Externe al Franței, ducele de Decazes, lui Ghica, sunteți independenți, aveți toate prerogativele unui stat suveran”. La 4/16 aprilie a fost semnată convenția cu Rusia, care îngăduia libera trecere a armatei ruse, dar se asuma și obligația de a se respecta drepturile politice și integritatea țării.

La 9/21 mai 1877, Camera Deputaților și apoi și Senatul au adoptat o moțiune provocată de o interpelare a lui Nicolae Fleba, prin care se lua act că „independența absolută a României” primise „consacrarea oficială”, dar totodată se renunțase implicit la garanția puterilor. Zarurile erau aruncate.

Trecând Dunărea, armata rusă și-a desfășurat ofensiva, dar ea avea să se găsească într-o grea situație în luna iulie, ceea ce a dus la solicitarea sprijinului militar al României. Intervenția la sudul Dunării avea să confirme în fața Europei drepturile țării la neatârnare. Ultimul act s-a jucat în Congresul de la Berlin, care a adus recunoașterea internațională a noului statut al României, încheindu-se, în circa două decenii, procesul istoric inițiat prin tratatul de la Paris.

Fără să vrem, trebuie să facem o comparație între ceea ce a avut loc acum 140 de ani și timpul nostru. Istoria nu are menirea doar de a *rememora*, dar și cea esențială de a *învăța*! Paralela dintre procesul istoric desfășurat în cei 21 de ani

dintre congresele din 1856 și 1878, respectiv cele aproape trei decenii scurse din decembrie 1989, ne dezvăluie realități poate îngrijorătoare. În amândouă cazurile au ființat desfășurări înăuntrul spațiului românesc și condiționări externe, în anumite cazuri, paradoxal, mai dure în cel de-al doilea.

Esențială a fost și este poziția celor în cauză, a națiunii române. Cu un veac și jumătate în urmă a ființat o cvasiunitate de vederi în susținerea procesului în curs, în timp ce astăzi ne aflăm în fața unei societăți împărțite, divizate și mai ales nemotivate național. Țara a dispărut! Membrii clasei politice, din nou paradoxal, n-au un țel suprem în cadrul căruia să figureze *România*, au în schimb stări conflictuale chiar înăuntrul aceluiași partid. Independența nu se mai sărbătorește sau cel mult aproape „pe furiș”. Neatârarea a devenit, în multe privințe, o amintire! Este timpul ca fiecare să conștientizeze această stare de fapt și să contribuie la remedierea ei!

DE L'UNION À L'INDÉPENDANCE (1856–1878): UN PROCESSUS HISTORIQUE

Résumé

L'article est une présentation synthétique du processus qui s'achemina de l'union de la Valachie et de la Moldavie à l'indépendance du nouvel État roumain. On observe alors les efforts de tous les dirigeants politiques, n'importe duquel parti, pour développer l'économie, la force militaire du pays et pour promouvoir les objectifs nationaux roumains auprès les grands puissances du temps. Il s'agit d'une expérience historique à l'inverse de la situation actuelle, qui pourrait toujours donner une leçon de responsabilité aux leaders d'aujourd'hui.

Mots-clés: indépendance, processus historique, projet politique.

POMPIERII MILITARI PE FRONTURILE RĂZBOIULUI INDEPENDENȚEI DE STAT (1877–1878)

CONSTANTIN CORNEANU
(*Muzeul Național al Pompierilor*)

Cucerirea independenței de stat, cu arma în mână în fața redutelor otomane de la Plevna, Rahova și Vidin (1877–1878), a fost un pas absolut necesar și firesc în drumul spre Marea Unire din 1 Decembrie 1918. În aceste momente istorice, Corpul Pompierilor Militari s-a aflat în linia întâi a marilor prefaceri naționale și sociale, a afirmării națiunii române și a voinței ei de libertate și independență. În bătălia pentru cucerirea independenței de stat a României, pompierii militari s-au acoperit de glorie și au scris, totodată, o pagină unică și irepetabilă în istoria acestei arme.

POMPIERII MILITARI INTEGRAȚI SISTEMULUI NAȚIONAL DE APĂRARE

În efortul de-a asigura modernizarea, progresul și, mai apoi, independența României, elitele politice ale timpului s-au preocupat și de întărirea puterii armate, respectiv consolidarea capacităților de apărare ale statului român. Organizarea sistemului național de apărare s-a realizat în baza *Legii pentru organizarea puterii armatei* din 11 iunie 1868, urmată de cea din 21 martie 1872, în urma căreia s-au structurat Armata permanentă și Armata teritorială (corpurile de dorobanți și grăniceri), secondate de către Miliții (înglobau pe toți tinerii care satisfăcuseră serviciul militar și aveau cel mult 36 de ani împliniți), Garda orașenească (pentru orașe) și gloatele pentru sate, ambele cuprinzând bărbații între 36 și 50 de ani. În conformitate cu prevederile articolului 32 din Legea din 11 iunie 1868, „trupele de pompieri dependente de autoritatea militară în privința organizării și disciplinei militare sunt cele din București și Iași, precum asemenea și din celelalte orașe după cerințele locale”¹. Drept consecință a acestei prevederi legislative, Batalionul de Pompieri București și Divizionul de Pompieri din Iași vor deveni parte componentă a Armatei permanente, în timp ce subunitățile de pompieri din celelalte orașe se vor încadra în Armata teritorială, fiind militarizate, nu militare. *Regulamentul asupra*

¹ „Monitorul Oastei”, nr. 21/1868.

comenzilor de pompieri urbani din 1871 va stabili structura organizatorică a formațiunilor de pompieri ce făceau parte din Armata teritorială. Totodată, articolul 38 al Legii din 21 martie 1872 va menționa în mod expres faptul că Armata teritorială va avea în compunere și baterii de artilerie, alături de regimente de infanterie (dorobanți) și regimente de cavalerie (călărași).

În condițiile în care posibilitățile financiare ale statului român erau limitate, deservirea bateriilor de artilerie din cadrul Armatei teritoriale a fost încredințată celor care aveau cunoștințe minime necesare însușirii instrucției artileristice, respectiv pompierii militari. Pe 12 martie 1874 va fi emisă *Legea pentru modificarea unor articole din legea de la 11 iunie 1868 și din legea de la 21 martie 1872*. În articolul 37 al noii Legi se menționa: „Pompierii orașelor București și Iași, precum și ai reședințelor de județ, sunt organizați și formați ca trupe de artilerie, constituind artileria Armatei teritoriale. Ei depind direct de Ministerul de Război”². În conformitate cu prevederile articolului 45, comandanții noilor unități create erau ofițeri ce proveneau din artilerie sau geniu.

În baza Decretului nr. 702 din 28 martie 1874 se vor constitui 9 baterii de artilerie teritorială, grupate în cadrul celor patru divizii teritoriale în care era împărțită România:

- La Divizia I teritorială (Craiova) era înființată Bateria de pompieri Craiova cu secții la Severin și Pitești. Colonelul Iulius Dunca a fost numit în funcția de comandant al artileriei Diviziei.
- La Divizia a II-a teritorială (București) era înființat Divizionul de pompieri București, compus din trei baterii de artilerie și un „pluton afară din rânduri”, iar din 1876 va fi întărit cu Secția de pompieri Giurgiu și Bateria teritorială de pompieri Ploiești, care avea și o secție la Buzău. Locotenent-colonelul Badea Dan³ a devenit comandantul artileriei Diviziei a II-a teritoriale.
- La Divizia a III-a teritorială (Galați) vor fi înființate Bateriile teritoriale Galați, cu o secție la Brăila, respectiv Focșani, cu o secție la Bârlad. Maiorul Alexandru Fălcoianu (Regimentul 2 artilerie) va fi numit la comanda artileriei acestei Divizii.
- La Divizia a IV-a teritorială (Iași) erau înființate Bateriile din Iași, cu o secție la Botoșani, și cea din Roman, cu o secție la Bacău. Maiorul Alexandru Robescu (Regimentul 2 artilerie) va prelua comanda artileriei Diviziei a IV-a teritoriale.

În baza Decretului nr. 1 588/1874, Ministerul de Război a hotărât ca locotenent-colonelul Iulius Dunca să fie întrebuințat „la inspectarea tuturor bateriilor de

² Ion Panțuru, *File din istoria pompierilor români. Contribuția pompierilor artileriști la războiul pentru independență*, București, Ministerul de Interne – Serviciul Editorial, Presă și Propagandă în Rândul Populației, 1977, p. 16.

³ Locotenent-colonelul Badea Dan făcea parte din Corpul Pompierilor Militari încă din 1858 ca instructor de gimnastică.

pompieri din țară”⁴. Se înființa, astfel, funcția de Inspector al Corpului Pompierilor Militari, care va fi desființată în 1883 ca urmare a încadrării pompierilor militari în structura regimentelor de artilerie. Funcția va fi reînființată în 1912 și va fi încredințată comandantului Companiei de pompieri București. Divizionul de pompieri București va deveni, în mod tacit, unitatea fanion, port-drapelul bateriilor de artilerie teritorială. În cadrul unității vor funcționa școli de instructori (școli de cadre), cu durata de șase luni, iar fiecare baterie sau secție din țară urma să trimită câte 2 gradați pentru a deveni instructori. Căpitanul Constantin Horezeanu, mutat din Regimentul 1 artilerie, va deveni conducătorul cursului de pregătire. Absolvenții cursului deveneau, la întoarcerea în unitățile de bază, brigadierii (grad echivalent celui de caporal) sau sergenți-instructori în propriile baterii de artilerie. Unitățile de artilerie ale Armatei teritoriale aveau în dotare tunuri franceze cu țeava din bronz, calibru 121,3 mm (model 1858) și belgiene, calibru 86,5 mm (model 1863), ambele cu încărcare pe la gura țeavii. Începând din 1871, unitățile de artilerie ale Armatei permanente vor dispune de tunuri Krupp, cu țeava din bronz, calibru 78,5 mm (48 de piese), urmate în 1875 de alte 48 de tunuri Krupp cu țeava din oțel, calibru 87 mm. În 1877 vor fi achiziționate din Rusia tunuri grele de asediu Lavrov (model 1872 – calibru 152,4 mm).

BĂTĂLIA PENTRU APĂRAREA LINIEI DUNĂRII (APRILIE 1877 – IANUARIE 1878)

În contextul evoluțiilor politico-diplomatice și militare din sud-estul Europei, mai exact al revoltelor antiotomane din Bulgaria, Bosnia-Herțegovina, Serbia și Muntenegru din anii 1875 – 1876, precum și al implicării Imperiilor austro-ungar și rus în aceste procese, România se poziționează, pentru început, într-o neutralitate binevoitoare popoarelor creștine din Balcani. Sprijinul acordat de către România, mai mult sau mai puțin discret, luptei popoarelor din Balcani (*înlesnirea trecerii revoluționarilor bulgari și voluntarilor ruși peste Dunăre, adăpost și hrană pentru mii de refugiați sârbi, tranzitul armelor din Rusia spre frontul din Balcani, sprijin pe linie sanitară, respectiv trimiterea unei ambulanțe și a personalului medical în Serbia*) a stârnit protestele Imperiului otoman.

Pe 24 septembrie 1876, Consiliul de Miniștri al României a decis concentrarea trupelor permanente și teritoriale pentru instrucție și manevre, chemând, totodată, și rezervele lor. Acoperirea cheltuielilor acestei concentrări s-a făcut prin contractarea unui credit de 200 000 lei repartizați proporțional pentru infanterie, cavalerie, artilerie, geniu și unitățile din trupele nepermanente de dorobanți și călărași. Având în vedere o viitoare participare a bateriilor de artilerie teritoriale la manevrele militare din cursul anului 1876, bugetul pompierilor fusese mărit, în baza Înaltului Decret nr. 670 din 5 aprilie 1875, la 1 032 000 lei față de 726 615 lei cât era la data înființării. Un efectiv total de 37 730 de oameni, 120 de tunuri și 7 046 de cai s-au

⁴ *Istoricul pompierilor militari (1835 – 1935)*, București, 1935, p. 162.

aflat pe câmpurile de instrucție și concentrare din toamna anului 1876. În toamna anului 1876 se vor constitui diviziile active cu efective de război ale armatei române având drept obiectiv consolidarea apărării liniei Dunării și controlul navigației pe fluviu. Având în vedere perspectiva unei invazii otomane, au fost fortificate sectoarele ce păreau foarte ușor de forțat de pe malul sudic al Dunării, de către trupele otomane, precum și cele de la Gruia, Bechet, Turnu-Măgurele, Giurgiu, Brăila, Barboși și Calafat.

În cursul zilei de 29 septembrie 1876 se vor desfășura în Crimeea, la Livadia, discuțiile româno-ruse privind condițiile trecerii armatei ruse prin România spre câmpurile de luptă din Balcani în perspectiva noului război ruso-turc ce se prefigura. Pe 5 noiembrie 1876, ambasadorul rus la Constantinopol, N. P. Ignatiev, îi va trimite primului-ministru al României, Ion C. Brătianu, o scrisoare confidențială în care îi va menționa „gloriosul rol istoric pe care ea (România – n. n.) e chemată să-l joace în Orient”⁵. În raportul marelui duce Nicolae către țarul Alexandru al II-lea, din 26 decembrie 1876, se va menționa faptul că „fără bunăvoința efectivă a României de a ne ajuta (pe noi rușii – n. n.)”⁶ era imposibil de-a fi întrunite condițiile necesare desfășurării cu succes a operațiilor antiotomane ale armatei ruse în Balcani. Marele Stat-Major rus va lua în calcul, încă din 23 decembrie 1876, cooperarea militară a României, schițând desfășurarea posibilă a dispozitivului și efectivelor în zona frontierei comune, precum și posibilitatea subordonării acestor forțe principelui Carol I. Guvernul de la București va hotărî, pe 31 martie 1877, mobilizarea armatei române, iar pe 1 aprilie a fost convocat un Consiliu princiar, cu participarea principelui Carol I, a membrilor Cabinetului și a altor personalități politice ale vremii, în care se vor discuta perspectivele imediate ale României: neutralitate sau participarea la războiul ruso-otoman pentru obținerea independenței de stat. În pofida faptului că liderii opoziției politice au optat pentru o altă formulă de obținere a independenței de stat și pentru păstrarea neutralității, principele Carol I și membrii Cabinetului au fost pentru încheierea Convenției militare româno-ruse și pentru cooperarea militară cu Rusia țaristă și popoarele balcanice în lupta pentru dobândirea neatârării politice.

Pe 4 aprilie 1877, Mihail Kogălniceanu, ministrul de externe al României, va semna alături de baronul Dmitri F. Stuart, agentul diplomatic și consulul general al Rusiei țariste la București, textul Convenției politice româno-ruse ce reglementa trecerea armatei ruse spre Balcani prin teritoriul României. Rusia țaristă se obliga să respecte „drepturile politice ale statului român, astfel cum rezultă din legile interioare și tratatele existente”⁷, precum și a „menține și a apăra integritatea actuală a României”⁸. Pe 6 aprilie 1877 se va emite decretul de mobilizare al armatei române și, drept consecință, se va stabili structura organizatorică a armatei mobilizate, respectiv constituirea Corpurilor de Armată I (Diviziile 1 și 2 infanterie) și II (Diviziile

⁵ *Istoria militară a poporului român*, vol. IV, București, Editura Militară, 1987, p. 595.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*, p. 599.

⁸ *Ibidem*.

3 și 4 infanterie). Fiecare Divizie avea în compunere: 2 brigăzi de infanterie, 1 brigadă de cavalerie, 1 divizion de artilerie format din 3 baterii, 1 coloană de muniții, 1 companie de geniu și 1 ambulanță. În rezerva fiecărui Corp de Armată se afla o rezervă de artilerie, respectiv un regiment cu 6 baterii. În compunerea brigăzilor de infanterie și cavalerie intrau unități din Armata permanentă și din cea teritorială.

Armata de operații număra la sfârșitul lui mai 1877 un efectiv de 67 576 militari (1 540 ofițeri și asimilați, 60 135 trupă), grupați în 54 batalioane de infanterie, 48 escadroane de cavalerie și 24 baterii de artilerie. **În structura acestei armate se aflau mobilizați 1 727 de pompieri (56 ofițeri și asimilați, 1 671 trupă).** Acestor efective li se adăugau 31 batalioane de infanterie și 4 escadroane de cavalerie (33 000 de militari) din cadrul Miliției, 16 000 de oameni din cadrul Gărzilor orășenești, secondati de 4 baterii de artilerie, precum și recruții contingentului 1877 (14 000 de oameni) ce vor fi chemați sub arme cu începere din 15 iulie 1877. Din totalul forțelor mobilizate (130 576 de oameni), un efectiv de 15 300 de dorobanți și călărași vor rămâne în țară pentru paza frontierelor și asigurarea ordinii interioare.

Camera Deputaților și Senatul României au ratificat cu majoritate de voturi Convenția politică româno-rusă, în cadrul ședințelor din 16 și 17 aprilie 1877, în condițiile în care trupele ruse intraseră în România încă din seara zilei de 11 aprilie 1877. Rusia țaristă va declara război Imperiului otoman pe 12 aprilie 1877. Trupele ruse aflate în marș spre Balcani vor atinge linia Dunării la sfârșitul lunii mai 1877. Ca urmare a noii poziții politico-diplomatice și militare a României, Imperiul otoman a trecut la ripostă armată:

- 6 aprilie 1877 – un bastiment otoman a atacat și a sechestrat la Bechet șase nave românești încărcate cu cereale;
- 20 aprilie 1877 – un detașament otoman a incendiat un pichet de grăniceri la Chiselet, a atacat satul din apropiere și a jefuit o cantitate apreciabilă de cereale și un număr însemnat de vite;
- 20 aprilie 1877 – în apropiere de Silistra a fost sechestrată o altă navă românească încărcată cu cereale;
- 21 aprilie 1877 – artileria otomană a bombardat Brăila, iar a doua zi un monitor otoman a deschis focul asupra orașului Reni;
- 22 aprilie 1877 – ambarcațiuni otomane au pătruns pe râul Jiu și le-au atacat pe cele românești din zona Bechet;
- 23 aprilie 1877 – în cursul zilei a fost atacat pichetul românesc din Oinacu (Vlașca) de către o ambarcațiune otomană.

În ziua de 26 aprilie 1877, artileria otomană din Vidin a bombardat timp de trei ore Calafatul. Bateriile 1, 2 și 6 din Regimentului 1 artilerie au ripostat din plin și au tras 130 de proiectile. „După bombardamentul dintre Calafat – Vidin a urmat curând alt bombardament între Oltenița și Turtucaia. Precum la Calafat, așa și la Oltenița tunurile române au fost triumfătoare”⁹, consemna „Gazeta Transilvaniei”

⁹ „Gazeta Transilvaniei”, Anul XL, nr. 34 din 4 mai 1877.

la 4 mai 1877. Adunarea Deputaților, pe 29 aprilie 1877, și Senatul României, pe 30 aprilie 1877, vor vota o moțiune prin care vor aproba actele politico-diplomatice ale Guvernului de la București și vor recunoaște existența stării de război dintre România și Imperiul otoman. Pe 9 mai 1877, Mihail Kogălniceanu, ministrul de externe al României, interpelat de către deputatul Nicolae Fleva cu privire la modul în care puterile europene fuseseră informate despre noile raporturi româno-otomane, a declarat în mod solemn: „Suntem independenți; suntem națiune de sine stătătoare [...]; nu am nici cea mai mică îndoială și frică de a declara în fața reprezentanțiunei naționale că noi suntem o națiune liberă și independentă”¹⁰. Adunarea Deputaților și Senatul României au aprobat, în aceeași zi, moțiunea care consfințea independența României în raporturile cu Imperiul otoman și au cerut guvernului să lucreze ca „independența ei (României – n. n.) să fie recunoscută și garantată de marile puteri europene”¹¹.

În condițiile desfășurării operației strategice de acoperire a liniei Dunării de către armata română, având drept obiectiv împiedicarea unui atac otoman la nord de fluviu ce ar fi putut complica efortul de concentrare al armatei imperiale ruse, pompierii militari s-au aflat în linia întâi a războiului neatârnat încă din primele zile. „Trupele române, protejând propria lor frontieră pe Dunăre, au făcut un mare serviciu rușilor, prin faptul că au împiedicat pe turci să ocupe și să fortifice capete de pod pe malul de nord al Dunării”¹², consemna ziarul „The Times” pe 23 mai 1877. Unul dintre cele mai importante puncte strategice de pe linia Dunării era Calafatul. Militarii români vor reamenaja vechile fortificații ridicate la Calafat de către Corpul de observație dislocat în zonă pe timpul războiului turco-sârb din 1876, vor săpa tranșee și vor amenaja poziții de infanterie, vor ridica noi poziții de tragere pentru artileria grea. Sub coordonarea maiorului de artilerie A. Popescu, se vor amenaja pozițiile bateriilor de coastă **Carol** (la nord de oraș, pentru a supraveghea Dunărea și Vidinul), **Elisabeta** (la est, în apropierea malului Dunării), **Mircea** (la vest, pe o ridicătură ce domina împrejurimile), **Ștefan cel Mare** (la sud de bateria Mircea, pentru supravegherea Dunării), **Renașterea** (la sud de Calafat, pentru a-l păzi de o forțare a Dunării dinspre Ciuperceni). Totodată, se vor amenaja o serie de redute (Basarab, 26 aprilie, România, Transilvania, Bucovina etc.), precum și o serie de crochiuri speciale de unde se putea vedea în mod exact distanța de la fiecare baterie până la obiectivul ei, garnizoana otomană din Vidin. În Turnul Pompierilor din Calafat se va instala un post de observare pentru corectarea tirului de artilerie.

La sfârșitul lui mai și începutul lui iunie 1877 va fi gata și **Independența**, ultima baterie de coastă. Bateriile de artilerie de la Calafat vor fi încadrate pentru început cu subunități de la Regimentele 1 și 2 artilerie, care vor fi redислоcate începând din mai 1877 și înlocuite cu 320 de militari din Corpul flotei și de la

¹⁰ *Istoria militară a poporului român*, și urm., p. 640.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Ion Panțuru, *op. cit.*, p. 25.

Divizionul de Pompieri București. Bateria de coastă **Independența** avea o poziție strategică extrem de importantă în economia apărării liniei Dunării față de o eventuală incursiune otomană și, în fapt, era structurată pe două componente: bateria de mortiere și bateria de tunuri din bronz calibru 152,4 mm achiziționate din Rusia țaristă. Căpitanul Constantin Horezeanu (instructorul de artilerie al Divizionului de Pompieri București) se ocupase de achiziționarea și aducerea în țară a 18 mortiere ghintuite de calibru 152,4 mm și 18 tunuri Lavrov de asediu din bronz comprimat cu încărcare pe la culată (model 1872, calibru 152,4 mm), care vor sosi la Calafat, însoțite de căpitanul de artilerie rus Ivanov, la data de 1 iunie 1877. Căpitanul Ivanov va rămâne la dispoziția comandamentului artileriei române de la Calafat. Începând cu data de 14 mai 1877, 80 de pompieri-artileriști aflați sub comanda căpitanului Constantin Horezeanu vor încadra bateria de coastă **Independența**, în timp ce „plutonul afară din rânduri”, aflat sub comanda căpitanului Virgil Hepites, va deservi parcul de artilerie al bateriilor de coastă. Marinarii din Corpul flotei au preluat serviciul la bateria de mortiere, în timp ce pompierii-artileriști vor deservi cele 7 tunuri de 152,4 mm – model 1872. Comanda supremă a bateriilor de coastă a fost încredințată, ca urmare a Ordinului nr. 43 al Marelui Cartier General român, maiorului Nicolae Dimitrescu-Maică, comandantul Corpului flotei, în condițiile în care marinarii predominau în structura acestui dispozitiv artileristic.

În cursul zilei de 6 iunie 1877, generalul Gheorghe Lupu va raporta Marelui Cartier General român că „...bateria «Independența» e deja armată cu douăsprezece mortiere, azi și mâine vom așeza și tunurile”¹³. Pe 12 iunie 1877 se va consemna botezul focului pentru bateria de coastă **Independența**. Comandantul artileriei Corpului I armată, colonelul Iulius Dunca, va raporta generalului Gheorghe Lupu: „...pe la 5 ½ p. m. (ora 17.30 – n. n.), turcii au început a trage asupra lucrătorilor de la Bateria «Independența». Cele dintâi focuri ale lor au fost o salvă de 4 focuri asupra «Independenței» și alta de 2 asupra «Elisabetei»... răspunzând, bateriile noastre... au avut un tir foarte corect”¹⁴. Bateria **Independența** va trage 7 proiectile de 152,4 mm. În zilele următoare, bateriile de coastă românești își vor regla tirurile astfel încât generalul Gheorghe Lupu va telegrafia Marelui Cartier General român: „...Moara, ambrasuri, vase în port și mai multe case au fost distruse. Niciodată până acum tirul n-a fost așa de bine îndreptat și cred că nu s-a făcut [mai] mare rău Vidinului ca astăzi”¹⁵. În consecință, artileria otomană din Vidin va bombarda în mod constant și cu o frecvență foarte mare cu precădere poziția bateriei **Independența**. Colonelul Iulius Dunca, comandantul artileriei Corpului I armată, va confirma faptul că toate bateriile de coastă, fără excepție, fuseseră atinse, dar „mai cu osebire «Independența», asupra căreia cu drept cuvânt putem zice că ploua cu obuze”¹⁶. Referindu-se la moralul artileriștilor din bateriile de coastă, maiorul

¹³ *Ibidem*, p. 28.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*, p. 28–29.

¹⁶ *Ibidem*.

Dionisie Fotino, noul comandant al bateriilor de coastă, raporta comandantului artileriei Corpului I armată: „...am constat cu o vie plăcere curajul, devotamentul și sângele rece atât a celor din Bateria «Renașterea» și «Independența» 1 și 2 (tunuri și mortiere – n. n.), precum și al comandanților și ofițerilor lor”¹⁷.

Bateria **Independența-tunuri**, dotată cu 7 piese de 152,4 mm și deservită de pompierii căpitanului Constantin Horezeanu, va avea drept obiective în zona Vidinului: Conacul Pașei, Castelul Bulgar și Fortul Sud. Bateriile **Independența-mortiere** (dotată cu 6 mortiere, calibru 152,4 mm) și **Elisabeta** (dotată cu 4 tunuri, calibru 121,3 mm), ambele deservite de marinari, vor avea aceleași obiective de tir. Bateria **Carol** (dotată cu 6 tunuri de oțel Krupp, calibru 87 mm – model 1875), deservită de artileriștii Regimentului 1 artilerie, trăgea asupra tuturor obiectivelor și asupra Fortului Nord. Bateriile **Renașterea** (dotată cu 12 mortiere, calibru 152,4 mm și 40 de servanți) și **Ștefan cel Mare** (dotată cu 6 tunuri franceze, calibru 121,3 mm și 60 de servanți), deservite de subunități din Regimentul 1 artilerie, aveau drept obiectiv Fortul Sud și casele din jurul său. Pe 11 iulie 1877, detașamentul căpitanului Horezeanu și-a mărit efectivele cu încă 80 de pompieri: 45 erau din Divizionul de pompieri București, 15 din Secția de pompieri Pitești și 20 din Bateria de pompieri Craiova. Bateria **Independența** avea, astfel, cel mai mare efectiv de militari. Totodată, soseau pe câmpul de luptă și 8 tunuri de 78,5 mm ce urmau a intra, mai apoi, în compunerea Bateriei **Carol**, după plecarea în august a bateriilor Regimentului 1 artilerie care o deserviseră până atunci.

În cursul lunii iulie 1877, pe măsură ce dispozitivul strategic românesc de pe linia Dunării se reorganiza, trei dintre tunurile aflate în Divizionul căpitanului Horezeanu vor fi deplasate la Ciuperceni cu misiunea de-a bloca înaintarea pe Dunăre a unor monitoare otomane. La sfârșitul lui iulie 1877, Secția de pompieri de la Ciuperceni (2 tunuri, calibru 152,4 mm – model 1872 și 38 de servanți) era încă în poziție de luptă și în subzistența dorobanților din zonă. Celălalt tun de 152,4 mm dislocat în zonă se afla în poziție de luptă într-unul din punctele „Bogdan” sau „Canapa”. În decembrie 1877, pe măsură ce se pregătea asediul Vidinului, generalul de brigadă Nicolae Haralambie, comandantul Corpului de vest, va ordona ca cele 3 tunuri calibru 152,4 mm „...să fie duse grabnic la Calafat”. În august 1877, Bateria **Independența** va mai pierde alte două tunuri de 152,4 mm ce vor fi mutate în organica și subzistența bateriei **Ștefan cel Mare** până în decembrie 1877. Bateria **Independența** va primi în locul tunurilor grele de asediu pe cele franceze de 121,3 mm. O propunere de uniformizare a puterii de foc a bateriilor de coastă de la Calafat prin redistribuirea tunurilor calibru 152,4 mm, făcută de către maiorul Dionisie Fotino în septembrie 1877, a fost respinsă, pentru moment, de generalul Gheorghe Lupu, însă va deveni realitate până la sfârșitul anului.

În raportul din 30 ianuarie 1878, căpitanul Constantin Horezeanu va menționa faptul că Bateria **Independența** mai avea în dotare doar un singur tun calibru 152,4 mm cu care, folosind șrapnele, putea să-i oblige pe tunarii din Vidin

¹⁷ *Ibidem*.

să se ascundă. „Atunci s-a resimțit imediat bateria mea de vehemența focului turcesc pe care abia-l mai puteam înfrâna prin șrapnele aruncate cu tunul de 15 cm. Bombele turcești eclatau cu o rară exactitate pe erbării (depozitele de pulbere ale bateriei erau în număr de 4, bine îngropate și acoperite cu un strat gros de pământ – n. n.), în ambrazură, la coada afetelor, deasupra capului nostru, în fine, peste toată bateria cu o iuțeală extraordinară...”¹⁸, consemna căpitanul Constantin Horezeanu cu referire la scăderea puterii de foc a bateriei. Amenajările genistice și grija manifestată de către comandantul detașamentului au ușurat modul în care cei 30 de pompieri-artileriști au depășit greutățile vieții de campanie (lipsă de alimente, de lemne de foc și de construcții, de adăposturi încăpătoare pentru servanți), precum și asprimea iernii de la cumpăna anilor 1877–1878.

ÎNTĂRIREA APĂRĂRII LINIEI DUNĂRII

În condițiile în care evoluțiile operațiilor militare din războiul ruso-turc au impus trecerea Dunării de către Armata de operații, pentru început Divizia 4 infanterie (în perioada 16–24 iulie) și, mai apoi, restul trupelor (14–22 august), Divizionul de pompieri București a primit, la 25 august 1877, ordinul de mobilizare generală pentru a forma baterii teritoriale active. Pompierii vor forma trei baterii de artilerie active înarmate cu câte 6 tunuri franceze și o a patra baterie cu 4 tunuri belgiene de bronz, cu încărcare pe la gura țevii. La 10 septembrie 1877, Bateriile a 3-a și a 4-a își vor uni efectivele și vor forma Bateria a 3-a activă de pompieri. Bateriile active de pompieri vor ocupa poziții de luptă pe linia Dunării, cu excepția Bateriei a 3-a activă care va lupta pe fronturile de la Rahova și Vidin. Pe 21 septembrie 1877, Bateria a 2-a activă de pompieri, aflată sub comanda locotenentului Boerescu, de la Arsenalul armatei, va porni spre Calafat. Documentele vremii relevă faptul această baterie de artilerie era semnalată, la 27 septembrie, în zona localității Cetate și dispunea de 98 de soldați, 82 de cai, 6 tunuri belgiene, calibru 86,5 mm, 3 care de muniții, un afet de schimb, o forjă, un car de baterie cu muniții și un furgon pentru furaj. În cursul zilei de 22 octombrie 1877, Bateria a 2-a activă de pompieri va efectua proba tunurilor prin trageri la țintă și va intra în dispozitivul redutei Basarab. Căpitanul Puică Nicolae, comandantul Secției de pompieri Pitești, va prelua comanda acestei Baterii. Bateria 1 activă de pompieri va părăsi Bucureștiul pe 6 octombrie 1877 și, sub comanda locotenentului Cucu (de la Pirotehnia armatei), va ajunge la Calafat unde va intra în dispozitiv la reduta 26 aprilie. Comanda Bateriei va fi preluată de către căpitanul Constantin Bujoreanu, comandantul Bateriei teritoriale de pompieri Roman.

Divizionul de pompieri București va mai mobiliza, la 2 noiembrie 1877, încă două baterii active de artilerie, Bateriile a 4-a și a 5-a, care vor intra în dispozitivul de la Calafat, la sfârșitul lui decembrie 1877, încadrând Bateria de coastă Ștefan

¹⁸ *Ibidem*, p. 31.

cel Mare. Pompierii-artileriști detașați de la bateria **Independența** la **Ștefan cel Mare** se vor întoarce la unitatea de bază, cu excepția a trei sergenți-instrucitori care vor rămâne pe loc pentru a completa instrucția de artilerie a noilor recruți. Pe parcursul întregului război, pompierii-artileriști din organica bateriei **Independența** vor sprijini permanent instruirea noilor recruți din bateriile nou-create la începutul toamnei anului 1877. Bateriile 1 și 2 active de pompieri vor fi în subordinea maiorului Dionisie Fotino, comandantul artileriei divizionare Calafat. Detașamentul Horezeanu, „plutonul afară din rânduri”, Bateriile a 4-a și a 5-a teritoriale de artilerie se vor afla în structura bateriilor de coastă aflate sub comanda maiorului Nicolae Dimitrescu-Maică, comandantul flotilei.

După căderea Plevnei (28 noiembrie 1877), trupele române reorganizate în Corpul de Vest, comandat de generalul de brigadă Nicolae Haralambie, vor începe operațiunile militare împotriva garnizoanelor otomane din Bulgaria de Vest, respectiv Belogradcik, Smârdan și Vidin. Bateriile de pompieri-artileriști din dispozitivul militar românesc de pe linia Dunării aveau să participe din plin la asediul și bătălia Vidinului din ianuarie 1878. Pregătirile pentru marea încheștare de la Vidin au fost extrem de intense, respectiv culegerea de informații, afluirea rezervelor de muniții și alimente, completarea efectivelor și a cadrelor de comandă în condițiile în care bateriile de coastă erau conduse numai de către un singur ofițer, care nu putea sta în permanență pe poziție, evacuarea populației civile din zona de luptă etc. Totodată, au fost revocate ordinele privind deplasarea anumitor unități, precum și a unui detașament de pompieri care urma să plece din Calafat spre București. În cursul zilei de 21 noiembrie 1877, 5 000 de proiectile pentru tunurile de 152,4 mm vor fi aduse în depozitele bateriilor de coastă de pe linia Dunării. Pe 21 decembrie 1877, generalul de brigadă Nicolae Haralambie a ordonat ca toate tunurile bateriilor de coastă dispersate la Bechet și Nedeea să fie duse cât mai repede la Calafat. Pe 8 ianuarie 1878, colonelul George Slăniceanu, comandantul Diviziei de rezervă din Calafat, va ordona evacuarea populației civile din zonă, având în vedere că operațiunile împotriva Vidinului vor avea drept consecință un bombardament puternic și intensiv din poziția Calafat.

În conformitate cu Ordinul circular nr. 115 din 11 ianuarie 1878, emis de comandantul Corpului de Vest, generalul de brigadă Nicolae Haralambie, bateriile de artilerie din Calafat „vor începe bombardarea orașului Vidin îndată ce tunurile de dincoace vor începe a trage, spre a aduce mai multă confuzie în mișcările trupelor inamice”¹⁹. Bateriile 1 și 2 active de pompieri, aflate în organica artileriei Diviziei de rezervă de la Calafat, vor contribui în mod semnificativ la neîntreruptele bombardamente, de zi și de noapte, asupra Vidinului. Maiorul Dionisie Fotino menționa faptul că „ceea ce am văzut însă lămurit, este aprinderea a două ghimii turcești de către Bateria 2 divizionară, comandant căpitanul Puică”²⁰. Menționăm faptul că bateriile căpitanilor Puică Nicolae și Bujoreanu Constantin vor fi obligate

¹⁹ *Ibidem*, p. 34.

²⁰ *Ibidem*.

să-și limiteze, începând cu 15 ianuarie 1878, consumul de muniții la numai 100 de proiectile/zi, iar cu 20 ianuarie la 50 de proiectile/zi ca urmare a faptului că asediul Vidinului se prelungea. Referindu-se la comportamentul în luptă al pompierilor-artileriști, maiorul Dionisie Fotino raporta: „...În tot timpul bombardării, moralul trupei și al domnilor ofițeri a fost excelent, deși o dată au stat 72 ore fără adăpost, sub cer și pe un vânt și un frig din cele aspre”²¹. În continuarea raportului, comandantul artileriei divizionare Calafat consemna: „...În tot timpul acestor douăsprezece zile (11–23 ianuarie 1878), bateriile care s-au distins, în general, mai mult prin tenacitatea și infatigabilitatea (fr. *infatigable*, neobosit – n. n.) lor, au fost Bateriile 1 și 2 active de pompieri, iar prin justetea tragerii s-au distins Bateriile 3 și 4 din Regimentul 1 de artilerie, ceea ce se datorește parte materialului, parte oamenilor mai instruiți, căci oamenii Bateriilor 1 și 2 active intrau pentru prima oară în foc, căutând a li se face chiar teoria tragerii de către ofițeri în mijlocul focului...”²² Maiorul Dionisie Fotino îi va propune pe căpitanii Bujoreanu și Puică pentru a fi recompensați cu Virtutea Militară și, totodată, acordarea a câte 8 medalii pentru fiecare baterie, cu care urmau a fi recompensați „cei mai bravi dintre gradele inferioare”. Căpitanul Horezeanu Constantin a recomandat pentru Virtutea Militară pe locotenentul Ion Tupagu, iar din rândurile trupei: 5 sergenți, 7 brigadieri (caporali) și 17 soldați-pompieri artileriști. În urma încheierii armistițiului ruso-turc, la 23 ianuarie 1878, activitatea pompierilor-artileriști aflați în dispozitivul strategic de pe linia Dunării a încetat, însă aceștia vor rămâne în zona Calafat în organica Diviziei a I infanterie a colonelului Dimitrie Lecca până în luna august. Pe 5 august 1878, Divizionul de pompieri București a fost demobilizat, armamentul a fost predat la Arsenalul armatei, în dotarea sa rămânând doar 4 tunuri Krupp de bronz, calibru 78 mm, pentru instrucție.

ÎN LUPTA PENTRU CĂDEREA PLEVNEI, RAHOVEI ȘI VIDINULUI

Pompierii-artileriști se vor acoperi de glorie nu numai în duelurile de artilerie de pe linia Dunării, în cadrul acoperirii strategice executate de către unitățile Corpului de observație, ci și în fața Plevnei, la Rahova și în asaltul asupra Vidinului. La 1 martie 1877 se vor înființa două noi regimente de artilerie (Regimentele 3 și 4 artilerie), iar pentru completarea efectivelor acestor noi unități vor fi încadrați militari din rezervă și alte arme. Într-un astfel de context, Bateria 1 călărească a căpitanului C. Alexandrescu din Regimentul 3 artilerie primea în organică un număr de 13 pompieri, iar Bateria a 3-a (comandant – căpitan Gheorghe Lupașcu) din același regiment încadra 44 de pompieri din Secțiile Giurgiu, Ploiești și Brăila, alături de cei 43 de tunari, 50 de rezerviști, 2 voluntari și 16 marinari. Căpitanul Gheorghe Lupașcu era strâns legat de arma pompierilor, deoarece comandase Bateria de pompieri Roman în perioada 1875–1877 și va comanda, mai apoi, Bateria de pompieri Brăila (1882 – 1886).

²¹ *Ibidem*, p. 35.

²² *Ibidem*.

Bateria a 3-a din Regimentul 3 artilerie (din Divizia 4 infanterie) a intrat în dispozitiv de luptă la Oltenița, în cursul zilei de 30 aprilie 1877, și s-a evidențiat „prin precizia tirului (din 4 mai 1877 – n. n.), izbutind a pune focul în Turtucaia”²³. Pe 8 mai 1877, bateria căpitanului Gheorghe Lupașcu a fost înlocuită în teatrul de luptă de către trupele ruse și s-a întors în București. Căpitanul Gheorghe Lupașcu a fost decorat cu medalia Virtutea Militară, iar subunitatea sa se va deplasa, din nou, spre linia Dunării. La 26 mai 1877, Bateria a 3-a din Regimentul 3 artilerie va ocupa poziții de tragere în zona Islaz, respectiv în punctele de tragere Bogdan-Drăgoș, Tudor Vladimirescu și Vlad Țepeș. Artileriștii căpitanului Gheorghe Lupașcu vor sprijini prin focul tunurilor lor asaltul trupelor ruse, din 3 și 4 iulie 1877, asupra cetății Nicopole. În lupta din 3 iulie 1877, Bateria a 3-a din Regimentul 3 artilerie a împrăștiat gruparea de trupe otomane care încerca să se regroupeze în preajma Scivoritului. Bateria căpitanului Gheorghe Lupașcu a fost citată prin Ordinul de zi nr. 50 din 4 iulie 1877 al colonelului Grigore Cantilli, comandantul Brigăzii 1 infanterie.

Pe măsură ce trupele ruse duceau lupte grele pentru cucerirea Plevnei, la solicitarea Înalțului comandament rus, din 19 iulie 1877, trupele române au început să treacă Dunărea pentru a sprijini cel de-al treilea atac asupra Plevnei. Bateria a 3-a din Regimentul 3 artilerie a trecut Dunărea, pe 24 iulie 1877, și a luat poziție de luptă pentru a asigura trecerea Dunării de către unitățile Diviziilor 3 infanterie, 4 infanterie și de rezervă (Armata de operații). Bateria căpitanului Gheorghe Lupașcu împreună cu Bateriile 1 și 5 artilerie vor forma Divizionul de artilerie al Diviziei 4 infanterie, aflat sub comanda maiorului Alexandru Fălcoianu. Bateria a 3-a din Regimentul 3 artilerie va lua poziție de luptă în fața Plevnei, în cursul zilei de 25 august 1877, pe înălțimile ce dominau satul Grivița.

În condițiile existenței unui redan (un avanpost întărit) în fața Griviței, care împiedica operațiunea de amplasare a artileriei române și ruse la o distanță favorabilă executării focului direct asupra pozițiilor fortificate ale otomanilor, Regimentele 13 dorobanți și 5 linie (infanterie) au atacat redanul în dimineața zilei de 27 august 1877. Atacul românesc va fi sprijinit de focul unei secții a Bateriei 1 călărească din Regimentul 3 artilerie, condusă de sublocotenentul Artur Hartel, care se va poziționa în sud-estul redanului. Concentrarea tirului artileriei otomane asupra poziției secției Bateriei 1 călărească va provoca pierderi grele artileriștilor români și va crea serioase probleme atacului celor două regimente românești. Sesizând pericolul, căpitanul Gheorghe Lupașcu a dispus ca Bateria a 3-a din Regimentul 3 artilerie să ocupe, „în goana cailor”, poziții lângă oamenii sublocotenentului Artur Hartel și au obligat, astfel, prin tirul său, trupele și artileria otomană să se retragă. Ca urmare a tirului rapid și precis al artileriștilor din Bateria a 3-a, redanul a putut fi păstrat. În cursul nopții, oamenii căpitanului Gheorghe Lupașcu și-au îngropat tunurile în pământ și au ridicat parapete. Toate acestea îi vor permite, în următoarele zile, să reziste cu succes pe această poziție ce va fi cunoscută ca fiind „bateria de la Movilă”.

²³ *Ibidem*, p. 40.

În istoricul de luptă al Regimentului 3 artilerie se consemnează, pentru ziua de 28 august 1877: „Colonelul (Enrik – n. n.) Herkt (comandantul regimentului) primi raportul mr. Fălcoianu, care se afla la bateria Lupașcu, că această baterie, fiind atacată de o artilerie inamică prea numeroasă, nu va putea rezista în poziția ce ocupă, având deja mai mulți oameni și cai omorâți și răniți și, pentru a se încredința de situația bateriei, colonelul vine în baterie, unde constată că ea se află în luptă cu 2 redute (Grivița 1 și 2 – n. n.) și cu o baterie inamică plasată deasupra redutei nr. 1, mai spre stânga și sub întăririle de la Plevna. Focul inamicului a fost de o intensitate extremă. Obuzele și șrapnelele soseau în serii de câte 4 și 6 cu o rapiditate foarte mare... Constatând că poziția ocupată de bateria Lupașcu era foarte importantă... luând în considerație și cererea ofițerilor bateriei de a persista în poziție, colonelul Herkt a decis a se menține bateria în luptă”²⁴. Înălți ofițeri ai armatei imperiale ruse, precum colonelul Demidov, aghiotant al țarului Alexandru al II-lea, au vizitat Bateria a 3-a în cursul zilei de 28 august pentru a-i felicita pe bravii artileriști români. În cursul nopții de 28 spre 29 august 1877, Bateria a mai fost întărită cu încă două tunuri, ajungând la un total de 10 piese de artilerie. În dimineața zilei de 29 august 1877, Bateria a 3-a din Regimentul 3 artilerie reușește, ca urmare a tirului său, să reducă la tăcere artileria otomană din reduta Grivița nr. 1 astfel încât „inamicul retrace tunurile din ambrazure, mascându-le cu gabionuri”²⁵. **Ca urmare a acestui succes militar, întreaga Bateria a 3-a din Regimentul 3 artilerie a fost citată prin Ordinul de zi nr. 53 din 28 august 1877 al Marelui Cartier General al armatei aomâne, iar căpitanul Gheorghe Lupașcu a fost decorat cu ordinul militar Steaua României cu spade. Imperiul rus l-a decorat pe comandantul Bateriei a 3-a cu ordinele militare Sfântul Gheorghe și Sfânta Ana, iar restului bateriei le erau acordate câte patru cruci ale ordinului militar rus Sfântul Gheorghe și medalia românească Virtutea Militară. Numele căpitanului Gheorghe Lupașcu se află înscris, pentru eternitate, în galeria puținilor ofițeri străini care au primit înalta distincție militară rusească și ale căror nume se regăsesc în Sala Ordinului Sfântul Gheorghe de la Kremlin.**

Totodată, trebuie menționat faptul că și pompierii-artileriiști care încadrau Bateria 1 artilerie, condusă de căpitanul C. Alexandrescu, observând o coloană otomană care ieșea dintre cele două redute Grivița pentru a lovi trupele române din flanc „...a pornit în galop și a trecut de Movilă”, a luat poziție la 700 de metri distanță de redută și printr-un „foc bun, hrănit cu obuze și șrapnele forțară coloana inamică de a se replia în cea mai mare dezordine”²⁶. Bateria a 3-a din Regimentul 3 artilerie se va remarca în luptele din fața Plevnei și în zilele de 6 septembrie și 7 octombrie 1877. După căderea Plevnei (28 noiembrie 1877), căpitanul Gheorghe Lupașcu a primit funcția de comandant al pieței orașului. Era un semn al recunoașterii contribuției lui și a oamenilor din subordinea sa la marea victorie de la Plevna. Referindu-se la comportamentul Bateria a 3-a din Regimentul 3 artilerie

²⁴ *Historicul Regimentului 3 de artilerie*, p. 26.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*, p. 27.

în luptele purtate de către trupele române pentru cucerirea cetății Belogradcik, colonelul Grigore Cantilli consemna: „...Bateria Lupașcu își menține cu toată demnitatea onoarea ce i s-a făcut de a se aduce la cunoștința armatei purtarea dinaintea Griviței”²⁷.

Istoria războiului neatârării consemnează, totodată, luptele și sacrificiile pompierilor-artileriști din cadrul Bateriei a 3-a activă de pompieri. Bateria a fost formată numai din pompieri și a fost pusă sub comanda căpitanului Alexandru Bolintineanu (din Divizionul de pompieri Iași), însă acesta va conduce, în fapt, coloana de muniții a Diviziei a IV-a infanterie. Locotenentul Constantin Petrovici (Secția de pompieri Bârlad), secondat de locotenentul George Sterie (Secția de pompieri Botoșani), va asigura comanda bateriei. Pe 13 septembrie 1877, Bateria a 3-a activă de pompieri și-a început deplasarea spre Turnu-Măgurele și, mai apoi, spre Nedeea (Dolj), unde va staționa în intervalul 23 – 27 octombrie 1877. Bateria se constituise prin contopirea efectivelor altor două baterii, astfel încât se poate estima că efectivul ei era în jur de 160 de pompieri și 4 tunuri franceze de bronz, calibru 121,3 mm.

În contextul pregătirilor care se făceau pentru alcătuirea dispozitivului militar românesc menit a cuceri Rahova, Bateria a 3-a activă de pompieri a trecut Dunărea, la 5 noiembrie 1877, pentru a se alătura celorlalte baterii de artilerie: **Kalinderu**, **Manolescu** și **Borănescu**, trecute la 14 octombrie și intrate în compunerea Corpului de pe Vid și Isker aflat sub comanda colonelului George Slăniceanu. Bateria a 3-a activă de pompieri a primit misiunea de-a sprijini batalionul căpitanului Merișescu în ocuparea și apărarea podului de peste râul Ogost, astfel încât să se interzică ieșirea trupelor otomane din Rahova spre Vidin. În dimineața zilei de 9 noiembrie 1877, trupele otomane din Rahova au atacat batalionul căpitanului Merișescu, însă acesta, sprijinit de focul artileriei române, precum și de patru escadroane de roșiori și două secții de artilerie rusă, a respins atacul. După căderea Rahovei, colonelul George Slăniceanu mulțumea unităților militare din compunerea Corpului de pe Vid și Isker, menționând pe lângă Bateriile 3, 4 și 5 din Regimentul 2 artilerie și „bateria teritorială” (Bateria a 3-a activă de pompieri).

După căderea Rahovei, Bateria a 3-a activă de pompieri va rămâne alături de bateriile Regimentului 2 artilerie, care deserveau Brigada 1 din Divizia 1 infanterie, și va începe deplasarea spre Vidin. La 2 ianuarie 1878, comanda bateriei va fi preluată de căpitanul Constantin Fotino din Regimentul 3 artilerie. Pe 6 ianuarie 1878, Bateria a 3-a activă de pompieri era cantonată, alături de comandamentul Divizie 4 infanterie și bateriile căpitanilor Hepites și Zănescu, la Nazîr Mahala. La 11 ianuarie 1878, Bateria a 3-a activă de pompieri era dispersată pe două alinamente: 1) la sud de Vidin, la o depărtare de 2 km, o secție a bateriei, comandată de locotenentul Sterie George, întârea puterea de foc a bateriilor comandate de către ofițerii Grămățescu, Cremineanu și Zănescu și 2) restul Bateriei, sub comanda căpitanului Constantin Fotino, se afla în cea mai înaintată poziție a trupelor

²⁷ Ion Panțuru, *op. cit.*, p. 44.

române, Tatargik, și bombarda artileria otomană din Novoselo. În raportul înaintat de către colonelul Grigore Ipătescu, comandantul Brigăzii 2 infanterie, către generalul Gheorghe Anghelescu, comandantul Diviziei 4 infanterie, cu referire la luptele din jurul Vidinului, se menționa: „...bateria Fotino, nu mai puțin, a fost și ea la înălțimea misiunii sale. În ziua de 12 a curenteii, a susținut și ea atacul împreună cu bateria Hepites, iar pe ziua de 13 a luat poziții în satul Tatargik, unde se află și acum, însărcinată fiind a bate Novoselo și a proteja podul ocupat de trupele noastre”²⁸.

Având în vedere noua configurare a dispozitivului militar strategic românesc, Bateria a 3-a activă de pompieri a primit ordinul de-a trece Dunărea, la 16 ianuarie 1878, și de-a intra în organica Diviziei a I-a infanterie aflată sub comanda colonelului Dimitrie Leca, alături de Bateriile 1 și 2 active de pompieri. Era pentru prima dată când toate bateriile de pompieri-artileristi se aflau în organica aceleiași structuri militare. Documentele militare ale vremii, precum și memorialistica războiului de neamănare, au consemnat faptul că pompierii-artileristi din Bateria a 3-a activă de pompieri și-au făcut datoria pe câmpul de luptă în condiții extrem de dificile (lipsa cailor celor mai buni, a mijloacelor de transport pentru hrana oamenilor și a cailor etc.), astfel încât s-a observat că ea „...a urmat operațiile războiului ca și celelalte baterii numai datorită voinței servanților pompieri, care purtau cu cinste pe câmpurile de luptă ale independenței stindardul cauzei pentru care se jertfiseră eroic înaintașii lor în urmă cu aproape trei decenii”²⁹.

COLOANELE DE MUNIȚII ȘI POMPIERII MILITARI

În efortul de luptă al unei armate un rol important revine aprovizionării cu muniții a trupelor aflate în linia întâi a luptei. Dintr-o astfel de perspectivă, putem considera că Decretul nr. 792 din 7 aprilie 1877 conferea pompierilor militari un rol extrem de important în economia viitorului teatru de operații. În conformitate cu prevederile acestuia, se vor organiza patru coloane de muniții aferente celor patru divizii care formau armata română. În fruntea lor au fost numiți ofițeri-pompieri, respectiv:

- la coloana de muniții a Diviziei 1 infanterie a fost numit căpitanul Mihail Nițescu, din Bateria de pompieri Craiova, ajutat de locotenentul Ion Tupagu, din Secția de pompieri Severin și locotenentul C. Varlam, din Divizionul de pompieri București;
- la coloana Divizie 2 infanterie a fost numit căpitanul Dimitrie Pandele, din Bateria de pompieri Ploiești, secondat de sublocotenenții I. Constantinidi și A. Pandulescu, ambii din Divizionul de pompieri București;
- coloana de muniții a Diviziei 3 infanterie a fost încredințată căpitanului C. Bujoreanu, din Bateria de pompieri Roman, ajutat de locotenentul

²⁸ Ion Panțuru, *op. cit.*, p. 39.

²⁹ *Ibidem*.

C. Livezeanu, din Bateria de pompieri Brăila, și sublocotenentul Masin Mihalache, din Divizionul de pompieri București;

- la coloana Diviziei 4 infanterie a fost numit căpitanul Al. Bolintineanu, ajutat de sublocotenentul I. Alecsandrescu, ambii din Divizionul de pompieri Iași.

Pe 14 mai 1877, în conformitate cu prevederile Ordinului nr. 136 al Marelui Cartier General român, coloanele de muniții au fost subordonate operativ comandantului artileriei de divizie, iar administrativ locotenent-colonelului Anton Costiescu, din Marele Cartier General. Ca urmare a împărțirii armatei române în Armata de operații și Corpul de observație, s-au format, în baza Ordinului de zi nr. 39 din 23 iulie 1877, următoarele coloane: 1) coloana principală a Diviziei a I-a infanterie activă, comandată de căpitanul Mihail Nițescu (48 de trăsură), și coloana principală a Corpului de observație, comandată de locotenentul Ion Tupagu (41 de trăsură) și 2) coloana principală de muniții a Diviziei a II-a infanterie active, comandată de căpitanul Dimitrie Pandelescu (51 de trăsură), și coloana secundară a Corpului de observație, comandată de sublocotenentul Ion Parapeanu (15 trăsură), din Divizionul de pompieri București. Structura de organizare a coloanelor de muniții ale Diviziilor 3 și 4 infanterie a rămas neschimbată.

În condiții extrem de dificile, generate de lipsa de efecte militare (cizme, haine, lenjerie de corp etc.), cai și căruțe, din cauza personalului (călărași și milițieni) îmbătrânit, lipsei de corturi pentru ofițeri și trupă etc. în organica coloanelor de muniții, deplasarea acestor coloane spre zona de concentrare de la Calafat s-a făcut abia spre sfârșitul lunii mai și începutul lunii iunie 1877. Militarii din coloanele de muniții, abia sosiți în zona de concentrare, s-au implicat din plin în efortul de consolidare a dispozitivului strategic de pe linia Dunării, prin transportul de alimente, materiale de construcții, piese de artilerie și muniții etc. Într-un raport din 30 octombrie 1877, căpitanul Mihail Nițescu consemna, cu referire la comportamentul locotenentului C. Varlam, faptul că acesta „...a transportat la timp materialul de coaste așezat pe bateriile Calafatului, a transportat fără multă întârziere materialul podului de la Amărăști, întins pe latul Dunării la Corabia...”³⁰.

Totodată, ca urmare a ordinului de mobilizare a bateriilor de artilerie active, din august 1877, Divizionul de pompieri București își retrace o parte din ofițeri de la comanda coloanelor de muniții, detașând alții, respectiv: 1) îl retrace pe căpitanul C. Bujoreanu de la coloana Diviziei 3 infanterie și îl numește la comanda Bateriei a I-a active de pompieri; 2) căpitanul Dimitrie Pandelescu este retras de la coloana Diviziei 2 infanterie și numit la comanda Bateriei a 2-a active de pompieri; 3) căpitanul Al. Bolintineanu a părăsit coloana Diviziei 4 infanterie și a preluat Bateria a 3-a activă de pompieri, iar căpitanul Alexandru Zăgănescu (nepotul și fiul adoptiv al eroului din 13 septembrie 1848, căpitanul Pavel Zăgănescu), din Bateria de pompieri Galați, a preluat comanda coloanei de muniții a Diviziei 3 infanterie. Locotenenții Petrovici Constantin și Sterie George vor părăsi și ei coloanele de muniții pentru a

³⁰ *Ibidem*, p. 45.

prelua comanda Bateriei a 3-a active de pompieri, iar locotenentul, avansat căpitan, Nicolae Puică va lua comanda Bateriei a 2-a active de pompieri. „Aducerea dar a coloanei de munițiuni pe câmpul de bătaie este meritul de energie, de abnegațiune, de supunere și de ordine a acestor încercați și bătrâni soldați...”³¹, consemna căpitanul Mihail Nițescu într-un raport privind comportamentul subordonaților săi pe câmpul de luptă. Comandantul artileriei Corpului de Vest îi raporta generalului de brigadă Nicolae Haralambie, cu referire la coloanele de muniții ale Marii Unități, următoarele: „...nu se aștepta nimeni, ca pe un timp atât de aspru, după cum era în luna decembrie, această coloană să-și poată aduce tot materialul cu munițiuni de război în fața Vidinului și încă tocmai în momentul oportun de acțiune, parcurgând o distanță așa de mare pe un teren aproape impracticabil”³². Superiorii acestor ofițeri-pompieri vor propune decorarea căpitanului Mihail Nițescu cu ordinul Steaua României, clasa a V-a, a căpitanului Al. Bolintineanu, precum și avansarea locotenentului C. Varlam la gradul de căpitan. Cele consemnate în revista „Virtutea Militară” din 1910, în necrologul dedicat căpitanului Alexandru Zăgănescu și activității sale în războiul independenței, se pot constitui într-un omagiu adus atât lui cât și eroismului și luptei pompierilor militari din coloanele de muniții, precum și din bateriile de artilerie ale pompierilor-militari din cadrul Armatei de operații și a celei de pe linia Dunării, respectiv: „...a fost întotdeauna la timp, acolo unde i s-a indicat... trecând prin toate pericolele și greutatea drumurilor nepracticabile”³³.

Trebuie menționat faptul că începând cu 12 octombrie 1877 va fi pus la dispoziția generalului Alexandru Cernat, comandantul Armatei de operații, un grup de 16 ofițeri de pompieri din diferite garnizoane și unități de pompieri aflate în țară. Acești ofițeri vor prelua comanda unor subunități și unități aflate pe fronturile de la Plevna, precum locotenentul Panu (Divizionul de pompieri Iași) la Regimentul 5 linie, locotenentul Hociung (Divizionul de pompieri Iași) la Regimentul 11 dorobanți și locotenentul Caplea (Bateria de pompieri Brăila) la Regimentul 16 dorobanți. Veteranul Dincă Bălșanu, deși în vârstă de 60 de ani, se va înrola voluntar și va fi ajutorul comandantului Regimentului 9 Călărași și, mai apoi, comandant al garnizoanei orașului Craiova. Pe 7 aprilie 1881, generalul George Slăniceanu va propune crearea unor noi regimente de artilerie având drept sprijin existența bateriilor teritoriale de pompieri, ca urmare a faptului că acestea se dovediseră tot așa de solide pe câmpul de luptă ca și celelalte baterii de artilerie ale armatei. Pe 1 aprilie 1883 se vor înființa Regimentul 6 artilerie din artileria teritorială a Divizionului de pompieri București și Regimentul 7 artilerie din diferite baterii teritoriale de artilerie. **Pe 8 octombrie 1878, la parada victoriei din București, în semn de respect pentru bravura și eroismul Corpului de pompieri militari pe fronturile războiului neatârării, tunurile capturate de la trupele otomane au fost prezentate de către pompieri.**

³¹ *Ibidem*, p. 47.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*.

MILITARY FIREFIGHTERS ON THE BATTLE FIELDS OF THE WAR
OF STATE INDEPENDENCE (1877–1878)

Abstract

Winning the state independence, fighting bare hands against the Ottoman redoubts at Plevna, Rahova and Vidin (1877–1878) was an absolutely necessary and natural step on the road to the Great Union of December 1, 1918. In these historical moments, the Corps of the Military Firefighters was in the first line of the great national and social transformations, the affirmation of the Romanian nation and its will for freedom and independence. In the battle for the conquest of the State Independence of Romania, the military firefighters covered themselves in glory and at the same time engraved a unique and unrepeatable page in the history of this weapon. On October 8, 1878, at the Victory Parade in Bucharest, as a sign of respect for the bravery and heroism of the Military Fire Corps on the fronts of the War of Liberation, the cannons captured from the Ottoman troops were presented by the firemen.

Keywords: Independence war, military firefighters, artillery.

DE LA ROMANTISM LA PRAGMATISM: RĂZBOIUL DIN 1877–1878 ÎN CONTEXT MENTAL-CULTURAL

ALEXANDRU MAMINA
(*Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”*)

Pentru gândirea politică modernă, preocupată să identifice punctele de convergență dintre exercițiul puterii și principiile dreptului intern și internațional, războiul și consecințele sale, percepute adeseori ca nedrepte, au reprezentat probleme dificil de asumat din punct de vedere teoretic. Pe de o parte, recurența războiului îl impunea ca o constantă, sau altfel spus ca o trăsătură generală a umanității, imposibil de escamotat prin declarații de bune intenții sau prin trimiterea la doctrina răului întâmplător, comis din ignoranță (răul ca absență a binelui). Pe de altă parte, recurgerea la violență, chiar și la violența încadrată normativ – așa cum întrevăzuse războiul Hugo Grotius –, contravenea nu numai ideii abstracte de justiție, dar și simțului comun, prin urmare moralei naturale inerente aceleiași umanități. În virtutea raționalismului său universalist, gândirea luministă a formulat o concepție pacifist-normativistă asupra relațiilor internaționale, consacrată exemplar în lucrarea din 1795 a lui Immanuel Kant, intitulată *Spre pacea eternă. O schiță filosofică*. Numai că atunci când a fost publicată aceasta, adică în plină epocă a conflictelor militare dintre Franța revoluționară și coalițiile europene, a mai avansa proiectul unei lumi organizate pe baze legale consensuale, a mai vorbi despre armonia dintre state, devenise deja anacronic.

Războaiele Revoluției, campaniile napoleoniene, insurecțiile și luptele de eliberare națională, acțiunile represive ale Sfintei Alianțe care au urmat în prima jumătate a secolului al XIX-lea, au acreditat în gândirea politică și în conștiința publică europeană rolul „creator de drept” al violenței armate, conducând la o schimbare a percepției asupra războiului. Fără să fie considerat neapărat un fenomen pozitiv, acesta a început să fie apreciat ca modalitate necesară și chiar legitimă de rezolvare a anumitor contradicții sau pentru introducerea unor instituții. Formularea poate cea mai sintetică și mai cunoscută a noii viziuni s-a regăsit în tratatul lui Carl von Clausewitz, publicat postum în 1832, în care se arăta că deosebirea dintre război și politică nu era decât una de ordin eficient, privind mijloacele utilizate, nicidecum de esență¹.

¹ „Vedem așadar că războiul nu este numai un act politic, ci un adevărat instrument politic, o continuare a relațiilor politice, o realizare a acestora cu alte mijloace. Ceea ce mai rămâne specific războiului se referă dar la natura specifică a mijloacelor sale”. Carl von Clausewitz, *Despre război*, București, Editura Militară, 1982, p. 67.

Pentru reprezentanții generației romantice recurgerea la forță era onorabilă și binefăcătoare ca drept la rezistență împotriva opresiunii, ca insurecție populară sau război de eliberare națională, după cum reiese nu numai din tratatele politice sau cursurile de istorie celebre în epocă, dar și din poemele byroniene, din dramaturgia lui Victor Hugo și din plastica lui Eugène Delacroix, susceptibile să influențeze sensibilitatea și reprezentările oamenilor de atunci poate mai mult decât elaborările teoretice. (Cu atât mai mult, cu cât scriitori și artiști s-au implicat ei înșiși în luptele respective, dacă ar fi să-i amintim numai pe George Gordon Byron, Alphonse de Lamartine sau Petőfi Sándor.) Romanticii erau inspirați în bună măsură de exemplul Revoluției franceze, în particular de violența politicii „titanice” a iacobinilor, despre care Edgar Quinet scria că, indiferent de confuzii și erori, întemeiaseră practic libertatea și creaseră din neant sufletul civil al unui popor². În aceste circumstanțe, recurgerea la forță nu însemna pur și simplu aplicarea violenței, ci un demers cu încărcătură morală și funcție regeneratoare, susceptibil a fi realizat numai de spiritele ardente și generoase³. O funcție regeneratoare aferentă emancipării civice, sociale, naționale, ca atare cu atât mai actuală în societățile aflate sub dominație străină, în care „plăcerea armelor” și obișnuința vieții militare printre tineri erau de natură să formeze caracterele și să pregătească astfel condițiile eliberării⁴.

Epocii romantice i-a fost caracteristică așadar o trăsătură idealistă, sau altfel spus raportarea etică și doctrinară la un referențial superior oarecare, la o normă, la o valoare sau existență (divinitatea, umanitatea) mai presus de contingentul istoric, acest referențial constituind în cele din urmă criteriul de validare al acțiunilor în ordine concretă. Cultura, politica, războiul se justificau prin conformitatea cu referențialul respectiv, se justificau deci în manieră idealistă, romanticii fiind preocupați sub acest aspect mai puțin de succes în sine, și mai mult de îndreptățirea „metafizică” a demersului lor, ceea ce pe terenul politicii se traducea prin atenția deosebită acordată legitimității. Autorii de inspirație revoluționară și liberală, îndeosebi, au formulat și au diseminat prin presă, cursuri și cuvântări o nouă teorie asupra legitimității, de esență civico-națională, contrapusă legitimismului dinastic de drept divin și inserție socială nobiliară.

În principatele române, unde autoritatea monarhică absolutistă o exercitau în realitate nu domnitorii autohtoni ci puterile străine – în vremea fanarioților Imperiul otoman, iar în timpul Regulamentelor organice Rusia –, liberalismul a pătruns, cum remarca Eugen Lovinescu, pe calea ideii naționale⁵. Prin urmare, noua legitimitate „idealistă”, cu toate variațiile sale ideologice (de la democratismul paseist vehiculat de Ion Heliade Rădulescu până la radicalismul lui Ion C. Brătianu), s-a conturat

² Edgar Quinet, *La Révolution*, Tome I, Librairie Internationale, Bruxelles, Leipzig, Livourne, A. Lacroix, Verboekhovn et Cie, Éditeurs, 1869, p. 336–337.

³ Louis Auguste Blanqui, *Pourquoi n'y a plus d'émeutes*, în *Oeuvres. Dès origines à la Révolution de 1848*, I, Presse Universitaire de Nancy, <1993>, p. 270–271.

⁴ Nicolae Bălcescu, *Puterea armată și arta militară de la întemeierea principatului Valahiei până acum*, în *Opere*, vol. I, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1974, p. 77–78.

⁵ E. Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*, I, București, Editura „Ancora”, <1924>, p. 153.

prin îmbinarea unor elemente de creștinism fraternalist opozabil privilegiilor și exploatării servile moștenite de la fanarioți, cu suveranismul și unionismul corelative dreptului național și istoric, opuse intruziunii arbitrare a imperiilor vecine. Dacă acestea din urmă aveau de partea lor forța, revoluționarii, liberalii și demofiliile români revendicau respectarea drepturilor principatelor, încercând să le consacre în documentele internaționale, adică să obțină garanția juridică și protecția politică a marilor puteri, în particular a statelor occidentale, dar ocazional și a Imperiului otoman susținut de Marea Britanie, considerat mai puțin periculos ori chiar un sprijin contra expansiunii ruse. Spiritul legalist se observă de la invocarea vechilor capitulații ca temei juridic al reconsiderării relației principatelor cu Poarta, până la preocuparea de a legitima schimbările instituționale mai mult sau mai puțin forțate prin consultări plebiscitare, cum s-a întâmplat în 1864 și 1866. Această caracteristică se explică în primul rând prin faptul că era o epocă de rearanjare a regimului constituțional, când atenția cădea în mod necesar pe chestiunile de principiu și de jurisprudență, recognoscibile atât în disputele interne, cât și în gestiunea relației cu puterea suzerană și cea protectoare. În al doilea rând a fost vorba însă despre idealismul perioadei romantice, despre dorința sinceră de a pune în acord valorile și instituțiile, cu atât mai autentică și mai susținută, cu cât implica riscul închisorii sau al exilului.

Trăsătura legalistă sau mai exact normativistă a politicii românești, cu vocația principiilor și a sensului civilizator al acestor principii, s-a exprimat și mai târziu, pe de o parte ca reflex al educației și opțiunilor subiective ale conducătorilor, pe de altă parte – care a contat precumpănitor – deoarece afirmarea dreptului convenea intereselor statului mai mult decât practica negocierilor secrete și a presiunilor militare, cum s-a văzut spre exemplu în contextul intrării în primul război mondial și mai apoi la Conferința de pace de la Paris. Totuși, în evaluarea diferitelor împrejurări, inclusiv în privința confruntărilor militare, a intervenit progresiv o notă pragmatică, în mod invers proporțional cu estomparea idealismului pașoptist. Una dintre primele manifestări semnificative ale tendinței s-a regăsit în dezbaterile parlamentare ocazionate de criza orientală și de războiul ruso-otoman declanșat în 1877, când România a fost implicată direct în evenimentele politico-militare și a trebuit să-și fundamenteze poziția. Din acest punct de vedere, conflictul din 1877-1878 fost simptomatic pentru evoluția culturii politice a liderilor, și în general pentru schimbarea „mentalității” categoriilor sociale cu acces la instrucție și la presă, active în spațiul public, îndeosebi marii proprietari funciari, elita burgheză emergentă și reprezentanții profesiunilor liberale.

Proclamarea independenței și pe cale de consecință războiul împotriva Imperiului otoman erau susținute mai departe cu argumentele dreptului, în consonanță, cum remarcă ministrul de externe Mihail Kogălniceanu, cu sentimentele de justiție predicate la vremea aceea în Europa⁶. Cu toate acestea, în motivațiile aduse au început să transpară tot mai mult argumente de tip nou, pragmatice, care puneau accentul nu atât pe drepturi și valori, cât pe calcul și oportunitate. Mihail

⁶ „Monitorul Oficial al României”, nr. 118, 27 mai/8 iunie 1877, p. 3452.

Kogălniceanu însuși a declarat în Adunarea Deputaților, după semnarea Convenției cu Rusia din 4 aprilie 1877, că pentru nevoile prezentului era nevoie să știe să se servească eficient de amici și inamici în egală măsură⁷. În același sens a justificat alianța cu Rusia primul-ministru național-liberal, Ion C. Brătianu, evaluând-o din perspectiva intereselor românești. „Ei bine – arăta el –, Rusiei îi suntem datori că ne-a scăpat de turci și a deschis iarăși țării comerțul european, căci nu pierdeți din vedere că numai de când s-a deschis comerțul Dunărei, de atunci a început o civilizațiune la noi. [...] Negreșit că și Rusia când ne-a scăpat de turci, a putut să aibă un interes în aceasta, dar interesul Rusiei a fost în folosul nostru. Oricum însă faptul este că noi cu ajutorul Rusiei am scăpat de turci, și cu ajutorul lui Dumnezeu am scăpat de a deveni ruși, și când astăzi suntem liberi și stăpâni pe noi nu trebuie să uităm că Rusia a făcut sacrificii pentru noi. Putem noi să zicem astăzi Rusiei: avem să ne batem în contra voastră dacă veți merge să scăpați pe ceilalți creștini de sub jugul turcesc?”⁸. Poate chiar mai pragmatic s-a dovedit principele Carol I, care întrevedea războiul prin prisma utilității sale politice interne. Într-o scrisoare din 12 decembrie 1876 către tatăl său, observa că „Războiul ar aduce cel puțin pacea internă, viața vie și avântul material, pe când o pace provizorie – căci numai o astfel de pace s-ar putea încheia – va însemna pentru noi cele mai crâncene lupte de partid: Camera conduce deja urmărirea judiciară a foștilor miniștri într-un chip pătimaș”⁹. Cu alte cuvinte, războiul era golit de încărcătura sa principială, idealistă, devenind eminamente o afacere de stat și un rezultat al raporturilor de putere.

Pragmatismul s-a regăsit de asemenea la nivelul opoziției conservatoare, care a fost împotriva războiului și a proclamării deîndată a independenței invocând în mod utilitarist beneficiile regimului juridic al garanției colective, stabilit la Congresul de la Paris din 1856. În opinia lui Nicolae Blaremburg, de pildă, respectarea scumpoasă a Tratatului de la Paris și a neutralității, era condiția necesară ca statul român să nu revină sub protectoratul exclusiv al Rusiei¹⁰. Independența pe care o promitea participarea la război nu avea relevanță din perspectiva drepturilor formale, naturale și imprescriptibile, ci numai în funcție de posibilitățile concrete de dezvoltare pe care le oferea. Din această perspectivă, Dimitrie Ghica se arăta la rândul lui sceptic și critica politica guvernului, socotind-o pur și simplu aventuroasă. „D-lor – spunea el –, independința este ținta la care trebuie să tindă fiecare om, fiecare națiune; dară este independința de două feluri: una nominală, și alta reală. Cea nominală este de foarte scurtă durată, și în împrejurările de astăzi, eu nu văd posibilă o independință reală. Independința nominală nu este rezultatul unui progres care pune o națiune în stare de a nu mai fi încălcată de altă națiune. Astăzi, când eu văd o mișcare slavonă, nu pot să cred că vom dobândi altceva decât o independință nominală, care se va înturna în contra intereselor noastre”¹¹. Conservatorii se revendicau

⁷ Ibidem, nr. 101, 4/16 mai 1877, p. 2982.

⁸ Ibidem, nr. 102, 5/17 mai 1877, p. 3004.

⁹ *Memoriile regelui Carol I al României (de un martor ocular)*, vol. IX, București, p. 14.

¹⁰ „Monitorul Oficial al României”, nr. 101, 4/16 mai 1877, 2977.

¹¹ Ibidem, nr. 109, 14/26 mai 1877, p. 3236–3237.

așadar de la legalitate, însă concepeau legalitatea nu din perspectiva normativistă a drepturilor naturale consacrate instituțional, ci sub aspectul beneficiilor circumstanțiate istoric, criteriul necesității concrete surclasând astfel îndreptățirea sau legitimarea ideală. În noul context politic, cultural și mental dreptul nu mai corespundea justiției absolute, înlocuită cu logica raporturilor de putere și cu jocul formalizat al negocierii diferitelor interese.

În politica românească fenomenul a debutat în deceniul al optulea, după ultima izbucnire a „idealism” care a fost mișcarea antidinastică din 1870, inspirată de proclamarea Republicii a III-a în Franța. Înfrângerea acesteia în războiul cu Prusia, izolarea sa diplomatică, supremația continentală a celui de-al doilea Imperiu german i-au lipsit pe liberalii radicali de principalul sprijin extern, drept pentru care au fost obligați să renunțe la republicanismul și democratismul de inspirație pașoptisă și să accepte sistemul reprezentativ-oligarhic al monarhiei constituționale, ca o condiție a menținerii lor în zona deciziei. Momentul reorientării poate fi identificat formal: 4 martie 1871, când într-un discurs din Adunarea Deputaților Ion C. Brătianu a criticat fără echivoc exagerările celor care doriseră să limiteze până la irelevanță atributele principelui, accentuând în schimb rolul politic al șefului statului și al miniștrilor¹². Tendința a corespuns de altfel evoluției liberalismului european pe măsura instituționalizării sale, adică pe măsură ce a trecut din opoziție la conducere. Confruntat cu rigorile guvernării liberalismul a dobândit o notă posibilistă, în dezacord, practic cel puțin, cu afirmarea unor principii universale și netranzaționabile. (Până la criza politică provocată de afacerea Dreyfus, în Franța s-a vorbit explicit despre o republică posibilistă, *opportuniste* în original, spre deosebire de republica radicală și anticlericală de la începutul secolului al XX-lea). În consecință, ideea justiției drepte a fost înlocuită de obligativitatea justei aplicări a legii, care nu a mai fost înțeleasă ca ideal de atins, ci în calitatea ei conjuncturală de produs al forței sociale¹³. În România cadrele regimului social-politic fuseseră deja precizate după reforma agrară din 1864 și adoptarea Constituției în 1866, așa încât principalii actori politici (monarhia, Partidul Național-Liberal, Partidul Conservator) au renunțat în multe privințe la disputele ideologice principiale și s-au concentrat pe administrarea pragmatică a treburilor curente.

Regândirea politicii s-a înscris totodată în procesul mai amplu de trecere a culturii europene de la romantism la pozitivism, termen prin care înțelegem nu *stricto sensu* teoria lui Auguste Comte, ci modelul generic de cunoaștere și creație bazat pe observație, descriere, experiment și cauzalitate. Principalele sale fațete au fost realismul în literatură și artă, materialismul în filosofie și pragmatismul în politică. Fără să insistăm acum asupra determinațiilor procesului, remarcăm totuși trei elemente majore care au intervenit în desfășurarea lui: valorizarea științei și tehnicii pe fondul revoluției industriale, preocuparea față de chestiunile sociale și

¹² „Monitorul Oficial al României”, nr. 66, 24 martie/5 aprilie 1871, 387.

¹³ Gheorghe Platon, *Liberalismul românesc în secolul XIX: emergență, etape, forme de expresie*, în *Cultură și societate, studii privitoare la trecutul românesc*, București, Editura Științifică, 1991, p. 76.

confirmarea căii militare de organizare a statului, mai ales după unificarea „prin fier și sânge” a Germaniei, în antiteză cu eșecul tentativei pașnice a Parlamentului de la Frankfurt din 1848. Referințele metafizice s-au estompat așadar în raport cu problematica existenței materiale, ceea ce în mentalul colectiv s-a tradus printr-un interes mai mare arătat industriei, finanțelor și piețelor decât fenomenologiei spiritului. Criteriul eficienței, calculul de oportunitate și aplicarea forței sub aspectul său mecanic, militar și instituțional au devenit astfel resorturile sau motivațiile activității sociale în general și ale politicii în special. Situația este recognoscibilă în cazul politicii de guvernare liberale sau autoritare, dar și la nivelul opoziției socialiste, ideea revoluționară fiind reinterpretată de aceasta în cheie materialistă, pozitivă. Argument de identificare prestigioasă altădată, idealismul romantic a devenit, cum remarcă Bronislaw Baczko, echivalent cu visarea și naivitatea¹⁴.

Desigur, nicăieri în Europa transformarea nu a subsumat integralitatea manifestărilor culturale, nici în România, unde sub influența poeziei eminesciene formele de expresie și sensibilitatea din epoca romantică s-au prelungit mai mult decât în alte părți, în paralel cu apariția lirismului simbolist și a sentimentalismului poporanist și sămănătorist legat de reflectarea situației țărănimii. Trecerea de la romantism la pozitivism a reprezentat un parcurs tendențial, alimentat intelectual și moral de instrucția științifică practică în cadrul învățământului public și de proliferarea psihologiei afaceriste corelativă dezvoltării capitalismului. Aici schimbarea a început odată cu înființarea cenaclului Junimea în 1863 și apariția revistei „Convorbiri Literare” patru ani mai târziu, care au introdus rigoarea critică în analiza textelor, corespunzătoare profesionalizării domeniului literaturii. S-au circumscris aceluiași proces apariția prozei realiste (Nicolae Filimon) și pătrunderea filosofiei materialiste prin intermediul lucrărilor lui Vasile Conta, al căror efect s-a completat în conștiința colectivă cu impactul imaginar al construcției căilor ferate, de natură să acrediteze rolul activ al mașinii și valoarea operativă a calculului ingineresc.

De la fondarea Junimii până la războiul de independență a trecut așadar aproximativ un deceniu și jumătate, în care cercurile politice, intersectate de altfel cu cele culturale (este suficient să-i amintim pe Titu Maiorescu și Petre P. Carp), au început să asimileze noua tendință de gândire și de acțiune sub forma pragmatismului. Opinia publică a păstrat mai multă vreme o trăsătură idealist-afectivă, manifestă de câte ori a venit vorba despre solidaritatea cu românii ardeleni. Politicienii, în schimb, au procedat mai curând în funcție de circumstanțe, utilitate și resurse. Așa s-a întâmplat imediat după război, în 1881, când sub amenințarea Rusiei au decis aderarea României la Tripla Alianță, preferând siguranța militară unei declarații principiale a drepturilor naționale. Acestea au fost proclamate din nou în 1916 ca rațiune a intrării în primul război mondial, dar numai după doi ani de negocieri și pregătiri, destinate să creeze întâi condițiile politice și materiale susceptibile să gestioneze afirmarea lor eficientă.

¹⁴ François Furet (volum coordonat de), *Omul romantic*, «Iași», Polirom, 2000, p. 296.

DU ROMANTISME AU PRAGMATISME:
LA GUERRE DE 1877–1878 EN CONTEXTE MENTAL ET CULTUREL

Résumé

L'article est une approche sur la guerre de 1877–1878 en tant que symptôme pour le parcours de la vision et de la sensibilité romantique, imbue d'idéalisme et concentrée sur l'affirmation des droits et principes, vers une manière plus pragmatique de concevoir la politique, à travers les calculs d'opportunité et les rapports de pouvoir. On voit ainsi comment les dirigeants roumains ont argumenté soit l'alliance avec la Russie et la proclamation immédiate de l'indépendance, soit le respect d'une stricte neutralité en considérant surtout les possibilités concrètes et les avantages pratiques d'une certaine option. Il s'agissait d'un processus entamé au début des années 1860, qui consista dans l'avènement de la pensée positive, promue notamment par le biais de l'enseignement public, de la littérature et de l'esprit capitaliste.

Mots-clés: la guerre de 1877–1878, romantisme, pragmatisme.

MILITARI ȘI REPORTERI DE FRONT STRĂINI, MARTORI AI RĂZBOIULUI DE INDEPENDENȚĂ

DANIELA BUȘĂ

(*Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”*)

Cunoscut îndeobște ca secol al redeșteptării naționale, al afirmării dorinței de unitate și independență statală, de libertate individuală și, în multe cazuri, al materializării acestor idealuri, veacul al XIX-lea este deopotrivă și cel al modernizării, al extinderii descoperirilor, al adâncirii cunoașterii la nivel de arie geografică, teritoriu, etnie, obiceiuri, religie, cultură, dar și al călătoriilor, facilitate de dezvoltarea căilor și mijloacelor de transport. Ideile și informațiile circulau cu o rapiditate fără precedent, la aceasta contribuind în principal interesul și dorința oamenilor de a veni în contact nemijlocit cu realități și locuri noi, cât mai îndepărtate și mai variate. Punct culminant în evoluția chestiunii orientale în secolul al XIX-lea, criza orientală declanșată în 1875 a adus în prim plan dorința statelor din Europa de sud-est de a se constitui în națiuni de sine stătătoare, libere și independente. Pentru lumea occidentală și central-europeană, ca și pentru guvernânții de la București și pentru principele Carol, devenea tot mai clar că un conflict între Rusia și Imperiul otoman era iminent, iar România nu putea rămâne în afara lui.

Dorința de independență, de propășire, de modernizare și europenizare a românilor a fost privită cu deosebit interes de lumea europeană. Aflați în trecere sau zăbovind un timp mai îndelungat în țările române, străinii au fost deopotrivă martori nu numai ai revoluțiilor de la 1821 și 1848, ai perioadei de plămădire a conștiinței naționale și de naștere a opiniei publice, de făurire a instituțiilor, a transformărilor inițiate pe plan economic și social, dar și ai proclamării și câștigării pe câmpul de luptă a independenței naționale. Aristocrați, membri ai unor ilustre familii ale Europei, militari, diplomați, literați, medici, profesori, artiști plastici, reporteri fotografi și corespondenți de presă, unii recunoscuți pentru articolele publicate, alții la începutul unei cariere jurnalistice, artiști ai scenei, dar și „simpli turiști”, cum se defineau în propriile însemnări, ne-au lăsat mărturii scrise despre oameni și evenimentele la care au fost martori, de la câteva rânduri sau pagini, la note de călătorie, reportaje apărute în prestigioase publicații, până la lucrări consistente, ce conțin relatări, observații sau opinii. Aceștia li se adaugă importante și valoroase mărturii iconografice (schițe, desene, picturi în ulei etc.).

Străinii, prezenți sub o formă sau alta în spațiul românesc și pe câmpul de luptă, s-au caracterizat printr-o mare diversitate etnică și religioasă, dar și printr-un grad de cultură diferit. Cei mai mulți proveneau din Occident (Marea Britanie,

Franța, Germania, Danemarca, Italia, Elveția, Spania), lor adaugându-li-se cei din nordul, centrul și răsăritul Europei (Finlanda, Polonia, Austro-Ungaria, Rusia), dar și de peste ocean și chiar din Australia. Toți aceștia ne-au lăsat informații mai mult sau mai puțin detaliate despre intrarea trupelor ruse pe teritoriul României, orașele prin care au trecut, aspectul acestora și atitudinea locuitorilor, mijloacele de transport, despre armatele rusă și română, armamentul din dotare, uniforme soldaților și ofițerilor din ambele tabere, despre sosirea țarului Alexandru al II-lea și a suitei sale la Ploiești, vizita acestuia la București, întâlnirea cu principele Carol și principesa Elisabeta, evoluția frontului: luptele de Dunăre (Brăila, Galați, Zimnicea, Calafat, Giugiu, Oltenița), campania din Bulgaria și bătăliile pentru cucerirea redutelor Grivița, Smârdan, Plevna, viața de zi cu zi a trupelor și comandanților, portrete ale conducătorilor, diferiților ofițeri, dar și ale soldaților. Nu a fost omisă nici armata otomană, pagini întregi sau numai câteva rânduri fiind dedicare aspectului fizic, uniformelor, armamentului, planurilor de atac sau apărare, portretelor unor comandanți, dar și ororilor războiului, implicațiile luptelor asupra învinșilor și populației civile.

Cum era de așteptat, mulți dintre străinii care ne-au lăsat note, însemnări, informații despre conflict erau militari: ofițeri, subofițeri sau simpli soldați ai armatei ruse, participanți nemijlocit la operațiuni, parțial sau în totalitate, ruși, germani, finlandezi, danezi norvegieni. Dintre aristocrați se disting germanii Émile Sayn-Wittgenstein-Berlebourg¹, fiu al prințului August Ludwig Sayn-Wittgenstein-Berleburg, intrat în armata rusă în 1849, devenit aghiotant al țarului în 1852 și cooptat, în această calitate, în suita acestuia pentru a participa la campania armatei ruse la sudul Dunării, și Richard Friedrich Albert von Pfeil und Klein-Ellguth², descendent al unei vechi familii nobiliare, înrolat ca voluntar în armata rusă, ajuns până la gradul de general-maior și rămas în serviciul țarilor Alexandru al II-lea și Alexandru al III-lea. Lor li adaugă ofițerii ruși: I. I. Eleț, colonel, rănit în luptele de la Bazargic din toamna anului 1877³, Vladimir Mihailovici Vonlarlarski⁴, căpitan

¹ Emil Sayn-Wittgenstein-Berlebourg (1824–1878) s-a căsătorit în 1856 cu Pulcheria Cantacuzino din ramura Pașcanu, fiica lui Nicolae Cantacuzino, fapt ce i-a permis să moștenească nu numai moșiile soției, după decesul ei în 1865, dar și relațiile puternice ale familiei. Problemele generate de bunul mers al moșiilor sale, mai cu seamă a celei de la Fântânele din județul Bacău, l-au determinat să vină de mai multe ori în principate și apoi în România, consemnând de fiecare dată observațiile sale. Vezi Emil Sayn-Wittgenstein-Berlebourg *Amintiri și corespondență* în Daniela Bușă (coord.), *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea*, serie nouă, vol. VI, București, Editura Academiei Române, 2010, p. 718–721. *Ibidem*, vol. VIII, 2013, p. 17–33. Participarea la campania de la sudul Dunării a fost de scurtă durată. Bolnav de febră și reumatism, a fost nevoit să părăsească câmpul de luptă. Pentru însemnările privind participarea sa la războiul din 1877–1878, vezi Emil Sayn-Wittgenstein-Berlebourg, *Souvenirs et correspondance*, vol. I, Paris, C. Lévy, 1888, p. 427–500.

² Richard Friedrich Albert von Pfeil und Klein-Ellguth (1846–1912) avea experiența luptelor pe front, el participând la războiul franco-prusac (1870–1871). Însemnările sale despre confruntarea din Balcani se regăsesc în Richard Friedrich Albert von Pfeil und Klein-Ellguth, *Erlebnisse eines preussischen Offiziers in russischen Diensten während des türkischen Krieges 1877–78*, Berlin, Ernst Mittler und Sohn, 1892.

³ I. I. Eleț, *Dnevnik russko-tureŭkoi voini*, în „Russkaia Starina”, t. 1906, nr. 3 (martie), p. 534–562.

⁴ Vladimir Mihailovici Vonlarlarski, *Souvenirs d'un officier d'ordonnance. Guerre turco-russe 1877–1878*, Paris, Librairie Militaire R. Chapelot et Ce, 1899.

la începutul conflictului, înaintat ulterior la gradul de colonel, ofițer de ordonanță pe lângă marele duce Nicolae, comandantul-șef al armatei ruse. Dacă colonelul Eleț, în corespondența adresată fiului său, inserează informații privind viața zilnică de campanie a armatei ruse, operațiunile militare propriu-zise, starea de spirit din armată, unele considerații privind orașele românești prin care a trecut sau a stat, ori situația din Dobrogea după ocuparea ei de către armata rusă, Vonlarlarski ne oferă date și informații, între altele, despre asediul Nicopolelui și cucerirea Plevnei la care a participat nemijlocit. Mărturii interesante despre Zimnicea și trecerea Dunării ne-au parvenit și de la finlandezii Ferdinand-Emanuel von Wahlberg, medic militar pe lângă al 3-lea batalion de „Skarpskytte” (trăgători) finlandezi din Garda imperială rusă, casier al batalionului și șef al încartiruirii, Anton Reinhold von Alfthan, sublocotenent în brigada I de artilerie, devenit după război adjutant al guvernatorului general al Finlandei, Victor Edward Ludwig Tuderus, subofițer în cadrul corpului de gardă, sergentul major Lemminkäinen, cât și de la G. W. Eklund, Axel Lindfors, A. W. Lindgren, despre care nu deținem date privind statutul (militar sau voluntar) sau gradul militar⁵, ale căror note sunt succinte.

Dintre aceștia, Victor Edward Ludwig Tuderus, tânăr ofițer, a trăit experiența deplasării spre linia frontului și apoi a frontului propriu-zis cu mare intensitate și a considerat important să consemneze în scris pentru contemporani și urmași cele văzute, dar și să immortalizeze cu penelul aspecte, momente, fapte, portrete din timpul conflictului. Multă vreme însemnările, ca și picturile, desenele, crochiurile, schițele sale au rămas în stadiul de manuscris, adică aproape necunoscute marelui public. Manuscrisul, aflat în Biblioteca Universității din Helsingfors, a văzut lumina tiparului la Helsinki abia în 2009, sub titlul *Ceea ce am văzut și experimentat în timpul campaniei ruso-turce din 1877 și 1878*⁶. Finlandezul a fost impresionat de „curățenia și eleganța” orașelor prin care a trecut (Iași, Vaslui, Bârlad, Tecuci, Focșani, Râmnic, Buzău, Ploiești, București, Zimnicea), ale căror case „erau de cele mai multe ori construite ca niște vile, într-un stil arhitectonic ales”, fiind „tot atât de elegante înăuntru ca în afară: odăile îndeobște mari și luminoase cu ferestre duble și sobe frumoase, pereții și tavanele zugrăvite cu mult gust în ulei sau «alfresco». În fiecare oraș se aflau restaurante bune și prăvălii unde găseai de toate, precum și o grădină publică nelipsită, loc de întrunire preferat al locuitorilor după amiaza și seara”⁷.

Observator și pictor oficial, detașat pe lângă statele-majore ale generalilor Mihail Dimitrievici Skobelev (cel bătrân) și Iosif Vladimirovici Gurko datorită relațiilor personale, cunoscutul pictor și neobosit călător, rusul Vassili Vasilievici Vereșciaghin, a însoțit armata rusă pe tot parcursul războiului până la Adrianopole, fiind martor ocular al luptelor de la Plevna. Vereșceaghin nu a pierdut prilejul de a

⁵ Pentru însemnările acestor participanți la războiul din 1877–1878, vezi Raoul Bossy, *Mărturii finlandeze despre România*, București, Editura Cartea Românească, 1937, p. 123–133.

⁶ *Vad jag sett och upplevat under fälttaget 1877–1878*.

⁷ Victor Tuderus, *Ce am văzut și prin ce am trecut în timpul războiului ruso-turc din 1877–1878*, în Raoul Bossy, *op. cit.*, p. 130.

realiza schițe și desene, ce vor constitui ulterior teme pentru tablouri cu caracter bataillist. Prieten cu ofițerul de marină M. L. Skridlov și fire extrem de curioasă și aventuroasă, Veresceaghin a participat alături de acesta la torpilarea unor vase otomane, aflate în apropierea portului Giurgiu, acțiune în cursul căreia este rănit la picior și internat la Spitalul Brâncovenesc din București⁸.

Trimis ca atașat pe lângă Marele Cartier General rus, danezul Marius Sophus Frederik von Hedemann, aghiotant al regelui Christian al IX-lea al Danemarcei, a luat parte la operațiunile Corpului IX, condus de generalul Nicolai Krüdener, în perioada mai–noiembrie 1877. În rapoartele de pe câmpul de luptă, adresate superiorilor săi din Ministerul de Război de la Copenhaga (unul fiind scris după sosirea în patrie), el oferă informații despre operațiuni, efectivele implicate, disfuncționalitățile existente, cauzele unor înfrângeri⁹. Cum ofițerul danez și-a desfășurat activitatea pe lângă comandamentul armatei ruse, informațiile sale privesc firesc aceste efective, referirile la trupele române și la operațiunile lor fiind mai degrabă întâmplătoare sau parvenite pe filieră rusă. Traducerea din limba daneză, datorată generalului Radu Rosetti, privește numai acele pasaje din rapoarte care se referă la trupele române. Sosit pe câmpul de luptă la începutul lunii iunie, el a asistat la trecerea Dunării de către armatele ruse și la luptele de la Nicopole și Plevna. Referindu-se la lupta din 18/30 iulie 1877, el preia informațiile oferite de partea rusă, afirmând că reduta Grivița 2 fusese construită ulterior acestei date, deși, conform șefului de Stat Major otoman, Mouzaffer pașa, precum și englezului W. Herbert¹⁰, care a luptat în armata turcă, ea exista înaintea acestui atac. Rușii încercau astfel să găsească o scuză la acuzația că nu i-au informat de la început pe români de existența acesteia. Cauza ar fi fost, potrivit danezului, lipsa a unui contact strâns și a coordonării între statele majore ale armatei ruse și române, insuficienta pregătire a acțiunilor de către comandamentul rus, drept urmare „executarea lor nu fusese destul de judicioasă”¹¹. Martor ocular la luptele din teritoriul bulgar în perioada iunie–octombrie 1877, Hedemann a remarcat acțiunea artileriei române, vitejia ostașilor și eficiența legăturilor telegrafice și a fortificațiilor.

Imediat după declanșarea conflictului, Departamentul de război îl trimitea ca atașat militar al Statelor Unite ale Americii în Rusia pe Francis Vinton Green, primul locotenent al corpurilor de ingineri ale armatei americane, cu misiunea de observator al operațiunilor militare. După deplasarea la Sankt Petersburg și îndeplinirea formalităților diplomatice, Green ajungea pe front, cu acceptul împăratului, la

⁸ Vassili Vasilievich Vereshchgin, *Souvenir; enfance, voyages, guerre*, illustrés pas lui-même, Paris, Éditeur Albert Savine, 1888, p. 317–321. Vezi și Adrian Silvan Ionescu, *Penel și sabie*, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2002, p. 63.

⁹ Vezi traducerea rapoartelor trimise de Marius Sophus Frederik von Hedemann în Radu Rosetti, *Rapoarte daneze asupra războiului din 1877–1878*, în „Academia Română, Memoriile secțiunii istorice”, seria III, tom IX, 1929, p. 317–335.

¹⁰ William Herbert s-a angajat voluntar în armata turcă. Experiența acestei participări este subiectul a două lucrări: *The Defence of Plevna*, London, 1895 și *The Chronicles of a Virgin Fortress*, London, MDCCCXCVI.

¹¹ Marius Sophus Frederik von Hedemann, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 330.

5 august 1877, pe ruta Vilnius – Chișinău – București – Giurgiu – Zimnicea. De la această dată el a însoțit trupele ruse până în februarie 1878 și a fost martor al celor mai multe dintre confruntările cu turcii¹². Green nu era singurul observator militar străin acceptat pe lângă trupele rusești, evoluția conflictului și mai ales consecințele ce se prefigurau privind configurația Balcanilor sporind interesul opiniei publice europene și nu numai, și explicând dorința de a avea informații chiar de la fața locului. Pe tot parcursul campaniei, nota atașatul militar american, 18 ofițeri din Germania, Austro-Ungaria, Franța, Anglia, Danemarca, Suedia, Elveția, Japonia, Statele Unite ale Americii, dar și delegați din Serbia, România și Muntenegru, au fost atașați nominal Statului Major al marelui duce Nicolae și acreditați, la cerere, pe lângă „trupele pe care le-au ales”, beneficiind de „o generoasă ospitalitate” și de „cele mai complete facilități pentru a observa cursul evenimentelor”¹³. Misiunea lui s-a încheiat un an mai târziu, în toată perioada întocmind rapoarte și adunând informații despre armata rusă, multe dintre ele regăsindu-se în cele două lucrări ale sale: *Raport on the Russian Army and its campaigns in Turkey* și *Sketches of Army in Russia*, ambele apărute la New York în 1879, respectiv 1880.

Printre martorii războiului ruso-româno-otoman se numără și agentul rus K. N. Favrikodorov, care, potrivit mărturisirii sale, s-a înrolat voluntar în armata țaristă mânat de recunoștința pentru noua lui patrie, cât și de dorința de a participa la eliberarea conaționalilor săi de sub dominația otomană¹⁴. Grec, originar din Macedonia, fost combatant în armata rusă în timpul războiului Crimeii, stabilit ulterior la Chișinău, așa cum afirmă, Fabrikodorov se prezentase, la sfârșitul lunii mai 1877, la Statul Major General al armatei ruse și, după contacte succesive cu colonelul I.A. Artamonov (șeful unităților de cercetași) și cu generalul Mihail Dimitrievici Skobelev (cel tânăr), care răspundea de activitatea de culegere de informații, a acceptat misiunea riscantă de a efectua o călătorie dincolo de Dunăre pentru a obține date despre dispunerea trupelor turcești, armamentul lor, despre comandanți și șefi militari, dar și despre punctele fortificate existente în orașele de pe malul bulgăresc al Dunării¹⁵. Cum primele informații ale agentului rus despre potențialul uman și de apărare al orașului Șistov au fost obținute în prima decadă a lunii iunie 1877, iar traversarea Dunării de către armata rusă a avut loc pe segmentul Zimnicea-Șistov, construcția podului militar desfășurându-se în intervalul 10–15 iunie, nu este exclus ca în alegerea locului de traversare a fluviului o pondere însemnată să fi avut și datele furnizate de Fabrikodorov, ce aduceau în prim plan slaba dotare cu turnuri a orașului de pe malul drept al Dunării și gradul de dezorganizare avansată al puținelor unități turcești aflate acolo.

¹² Paul Cernovodeanu, *Operațiunile trupelor române în războiul pentru independență în lumina rapoartelor atașatului militar american F. V. Green*, în „Revista Istorică”, tom 32, nr. 5, 1979, p. 843–863.

¹³ Francis Vinton Green, *Raport on the Russian Army and its campaigns in Turkey in 1877–1878*, New York, D. Appleton and Company, 1879, p. XI.

¹⁴ K. N. Fabrikodorov, *Vospominania lazutcika russkoj armii v voynu 1877-1878 godov*, în „Istoričeskii Vestnik”, an VI, oct. 1885, p. 66.

¹⁵ *Ibidem*, p. 69–72.

Un statut incert are și un alt rus, Dimitrievici Ivanovici Ilovaiski, din afirmațiile căruia aflăm că el mai călătorise în spațiul locuit de români, fără a preciza când, în ce condiții sau dacă a avut sau nu o misiune. Panslavist înfocat, contrariat de înfrângerile suferite de armata rusă în bătălia de la Plevna din 30 august 1877, s-a deplasat pe teatrul de operațiuni din Bulgaria pentru a vedea, cu ochii lui, care este starea de lucruri. Ajuns aici, a vizitat diferite centre unde erau cantonate trupele ruse pentru a sta de vorbă cu comandanții militari și, după circa două săptămâni, cât a fost martor ocular al evenimentelor, s-a întors în patrie mult mai optimist în ceea ce privește succesul armatei ruse. În drum spre Plevna, Ilovaiski traversează teritoriul românesc¹⁶.

În schimb, tânărul chirurg australian Charles Snodgrasse Ryan, ce se bucura de prietenia prințului Czetwertinski, căpitanul gărzii însărcinate cu paza lui Osman pașa și chiar de încrederea celui din urmă, ne oferă informații din tabăra turcă, despre organizarea unui spital de război, munca de chirurg, ororile generate de conflict, bătăliile pentru cucerirea Plevnei, dar și despre trupele române, înzestrarea lor, prințul Carol¹⁷.

Spre deosebire de cei care au luptat în armata rusă sau au fost atașați pe lângă comandamentul rus și au însoțit diferite corpuri ale aceleiași armate și ale căror note, însemnări, jurnale de front sau scurte referiri la evoluția conflictului oferă informații în cea mai mare parte despre armata rusă, ofițerul norvegian Gunnar Solfest Flood vine cu aspecte, considerații și observații despre români¹⁸. Angajat al Statului Major al armatei norvegiene în perioada 1871–1888, răstimp în care a fost prezent de două ori în România, Flood este autorul unor note zilnice despre realitățile din societatea românească în prejma proclamării independenței. Sosit la București la 9/21 decembrie 1876, unde avea să rămână până la 26 ianuarie/7 februarie 1877, cu acceptul autorităților a studiat în amănunt armata română și a înregistrat cu rigurozitate tot ceea ce a văzut și auzit. Călăuzit de căpitanul Romulus Magheru, din comandantul Statului Major al armatei române, Flood a vizitat Școala Militară, Uzina pirotehnică, Arsenalul armatei și atelierele, Cercul Militar, cazarma Malmaison. Potrivit notelor sale, armata română, alcătuită din cadre tinere, dar lipsite de experiență, avea unități permanente cu bună pregătire militară pentru paradă, dar și unități teritoriale complet lipsite de pregătire militară. Ofițerul norvegian constata că în capitala României existau spitale, școli, frumoase locuri de promenadă, iar animația străzii oferea un spectacol deosebit de captivant. Cel de-al doilea contact al lui Flood cu românii a avut loc cu prilejul luptelor de la Plevna, când a stat două luni în mijlocul trupelor române, începând cu octombrie 1877. După căderea Plevnei, timp de o lună s-a întors în București, pentru ca apoi să revină în Bulgaria și să ia

¹⁶ D. I. Ilovaiski, *Poezdka pod Plevnu v 1877 godu*, în „Russkaia Starina”, t. XIV, 1883, nr. 2, p. 351–374.

¹⁷ Charles S. Ryan, M. B., C. M. Edin., în association with his friend John, *Under the red Crescent: Adventures of an English surgeon with the Turkish army at Plevna and Erzerum, 1877–1878*, London, Murray, 1897.

¹⁸ Radu Rosetti, *Notele unui ofițer norvegian în timpul războiului de neamănare 1876–1878*, în „Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice”, seria III, tom VIII, București, 1927–1928, p. 206–230.

parte la intrarea trupelor române în Vidin. În martie 1878 s-a aflat din nou în București, asistând la intrarea glorioasă a trupelor române în capitală. Însemnările ofițerului norvegian aduc un plus de precizie privind reușita unor acțiuni de pe frontul de la sudul Dunării. Astfel, din descrierea sa reiese că la 28 noiembrie 1877 românii au contribuit decisiv la eșecul încercării lui Osman pașa de evacua întăririle din jurul Plevnei.

Pe lângă militari sau trimiși oficiali ai unor guverne din Occident, martori ai realităților din spațiul românesc, de pe frontul de la Dunăre sau din Balcani, întâlnim și diplomați, cum este cazul consulului general al Greciei la București, Cleon Rizo Rangabe¹⁹ sau artiști excentrici, ca de pildă Alfred de Caston²⁰. Plecat din București pe data de 22 noiembrie 1877, împreună cu consulii Franței și Belgiei spre frontul din sudul Dunării, diplomatul elen a ajuns la Plevna după un drum lung și anevoios, plin de peripeții, și a avut prilejul de a sărbători, alături de ofițerii și trupele române, cucerirea cetății. Unii dintre combatanții români, consemna diplomatul, membrii unor familii distinse și deținătorii unor averi considerabile, animați de un înalt spirit patriotic și de dorința fierbinte de a-și vedea țara liberă și independentă, „abandonaseră toate aceste avantaje pentru a răspunde la chemarea patriei”. Un întreg escadron de cavalerie era „alcătuit din tineri care, încă ieri, strălucneau în saloane și care astăzi fac serviciul unor simpli soldați, cu cai englezești sau arabi, uimiți de soarta lor de acum”²¹. Deosebit de impresionat de spectacolul teribil și mișcător al ororilor războiului, prezent pretutindeni, Rangabe ne-a lăsat pagini pline de încărcătură emoțională despre refugiați, muribunzi, răniți și cadavre, dar și arme, muniții, animale abandonate, în agonie sau moarte, toate acestea putând fi întâlnite la tot pasul de-a lungul frontului²².

În vara anului 1877 celebrul prestidigitator și jurnalist ocazional Alfred de Caston, pe numele său adevărat Antoine Aurifeuille, aflat în drum spre Franța venind de la Constantinopol, a ales să străbată Dobrogea într-un moment de cumpănă din istoria provinciei, măcinată de abuzurile administrației și trupelor otomane. Răscoalele populației din Balcani, declanșate încă din 1875, extinse și acutizate în anul următor, i-au încurajat pe musulmanii din regiune să întreprindă acțiuni împotriva populației creștine. Totodată, guvernul otoman a distribuit arme voluntarilor mahomedani: cerchezi, albanezi și tătari, pentru a preîntâmpina izbucnirea unei răscoale a populației creștine din regiune, fapt ce a multiplicat abuzurile împotriva acestora. În lucrarea sa, *Voyage dans la Dobroudcha. La vérité sur les hommes et les choses*, pe care o intitulează cu falsă modestie broșură, Alfred de Caston ne oferă informații despre ultimele zile ale administrației și stăpânirii otomane a provinciei și despre trecerea ei sub administrația rusă. În acest sens, după ce prezintă ultimii șase guvernatori otomani ai sangeacului Tulcea din intervalul 1867–1877, Caston consemnează abuzurile și jafurile bașbuzucilor și circazienilor

¹⁹ Cleon Rangabe, *Le jour de la reedition*, Vienne, Imprimerie W. Heinrich, 1879.

²⁰ Alfred de Caston, *Voyage dans la Dobroudcha. La vérité sur les hommes et les choses*, Bucharest, Imprimerie Thiel & Weiss, Palais „Dacia”, 1878.

²¹ Cleon Rangabe, *op. cit.*, p. 32.

²² *Ibidem*, p. 33–34, 50–53.

asupra populației creștine, ce aveau loc sub oblăduirea și cu știrea lui Said pașa, guvernatorul provinciei. După șase zile de lupte, timp în care locuitorii au fost apărați de o miliție națională improvizată, sosirea armatei ruse avea să producă un adevărat entuziasm. În partea a doua a broșurii descrie trecerea armatei ruse prin Dobrogea, ocuparea Măcinului, Isacei, Tulcei și Babadagului, bătălia pentru Medgidia, preluarea administrației de către Alexandr Belotercovici, noile masacre la Mangalia, Șabla și Cavarnea, ocuparea Silistrei de trupele ruse conduse de generalul Verovkin, reîntoarcerea locuitorilor la casele lor.

Declanșarea crizei occidentale și acutizarea ei odată cu confruntarea armată dintre Rusia, România și Imperiul otoman a generat o adevărată efervescență în rândul presei străine, cele mai mari și mai influente publicații trimițându-și pe teatrul de luptă un număr mare de corespondenți și reporteri de război. Potrivit unor contemporani, ei înșiși reporteri de front sau prezenți la fața locului cu diferite misiuni, numărul acestora s-ar fi ridicat la 80, dintre care 75 acreditați pe lângă comandamentul armatei ruse. Cei mai mulți erau trimișii unor reviste prestigioase de la Paris, Londra, Berlin, Viena, New York, Milano, Roma, Napoli, Bruxelles, unii dintre ei însoțind armata rusă până la sfârșitul ostilităților, alții fiind nevoiți să renunțe la misiune din varii motive. Dintre aceștia, atașatul militar american la Sankt Petersburg, Francis Vinton Green, îi menționează pe J. A. Mac Gahan, mort de tifos la Constantinopol și pe F. D. Millet, trimișii publicației „Daily News”, pe E. M. Grant de la „The Times”, în vreme ce britanicul Archibald Forbes își încetează relatarea și prezența pe front revenind în Anglia după lupta de la Plevna din septembrie 1877²³.

Nu oricine putea îndeplini misiunea de corespondent și reporter de război și trimis special al unei gazete străine. Acest slujitor al presei trebuia să fie înzestrat cu abilități deosebite atât fizice cât și artistice și cu mult simț practic, adică să fie bun călăreț și țințas, rezistent la oboseală, putând să se adapteze rapid la condițiile de campanie, oricând gata să facă deplasarea în locurile unde se decidea soarta unor confruntări sau unde putea obține informații deosebite, cunoscător al mai multor limbi. Într-un cuvânt, „acesta era un gazetar curajos, oțelit de intemperii și de focul luptei pe care nu-l putea evita, punându-și de mai multe ori viața în primejdie (uneori chiar pierzându-și-o) pentru a trimite corespondențe senzaționale redacției”²⁴.

Frédéric Kohn Abrest, trimis special al ziarelor „Le Siècle”, „Le Rappel” și „L'Indépendance Belge”, Johann Nepomuk Schönberg și Jean Bergue, corespondenți ai revistei franceze „Le Monde Illustré”, Henri de Lamothe de la „Le Temps”, Apollo Mlochowski de Belina, Dick de Lonlay, pe nume său real Georges Hardouin, scriitor, publicist, desenator, trimis al gazetei „Moniteur Universel” și „Le Monde Illustré”, Ivan de Wæstyne de la „Figaro” sau Marco Antonio Canini, prezent în Parlamentul României în momentul declarației de independență, corespondent al publicațiilor din Italia: „Il Pungolo” (Napoli), „La Gazzetta Piemontese” (Torino), „L'Adriatico” (Veneția), „Opinione” și „Corriere della sera” (Milano), sunt câteva nume de jurnaliști de front, care se adaugă celor amintiți și care ne-au lăsat pagini și imagini document.

²³ Francis Vinton Green, *op. cit.*, p. X.

²⁴ Adrian Silvan Ionescu, *op. cit.*, p. 17.

Pentru a obține acreditarea de corespondent de război pe lângă trupele ruse, solicitantul avea nevoie în primul rând de o scrisoare de recomandare din partea publicației al cărui trimis era și de o serie de acte și dovezi emise de serviciul de presă rus, condus de colonelul Mihail Alexandrovici Hesenkampf, șeful biroului de informații, „eufemism care înseamnă directorul spionajului”, vorbitor fluent de franceză și germană și secretar al marelui duce Nicolae. Cu „aerul lui mefistofelic”, acesta avea „toate calitățile în afara celor militare”, consemna Kohn Abrest²⁵. De asemenea, solicitantul trebuia să răspundă de un diplomat atașat în Rusia, să depună trei portrete carte de vizită: unul, rămas la purtător, ce avea înscris numele acestuia, publicația al cărui trimis era și numărul autorizației de liberă trecere, întărită cu un sigiliu din ceară roșie al Statului-Major rus, un altul, păstrat în albumul comandamentului, iar al treilea pentru arhiva Ministerului de Război²⁶. Acreditarea era semnată, preciza și A. Mlochowski de Belina, de generalul Stein, din Marele Stat-Major, care punea timbrul oficial și-i înmâna placheta de corespondent cu însemne imperiale, ce trebuia purtată pe mâneca stângă a îmbrăcăminte²⁷. Dat fiind că aceasta era nu numai inestetică, dar și prea grea, fiind confecționată din alamă, a fost înlocuită cu o brasardă din mătase. După 8 zile solicitanții primeau acreditarea pe lângă unul dintre regimentele armatei ruse. Colonelul Hesenkampf a avut grijă să le atragă atenția corespondenților să nu uite „să-i trimită de fiecare dată ziarul lor și de fiecare dată când vor avea nevoie de vești, să vină să le ceară de la comandamentul rus”, să fie prudenți, să nu piardă din vedere nici un moment „că trebuie să fie sobri cu informațiile militare”²⁸, să „nu dezvăluie nici o mișcare a trupelor pentru că noi suntem jurnaliști și nu spioni”²⁹. De altfel, partea rusă manifesta reținere, prudență și chiar suspiciune față de trimișii unor publicații din Occident, mai cu seamă engleze, explicația constând în binecunoscuta poziție a oficialităților londoneze de păstrare a integrității Imperiului otoman.

Uneori, corespondenții de război englezi erau evitați chiar de confracții lor, care doreau să preîntâmpine situația de a da explicații în fața comandamentului rus sau, mai rău, de a fi acuzați de divulgarea de informații secrete și expulzați, cum a fost cazul lui Frederick Boyle, corespondentul mai multor gazete englezești printre care „Standards”, „Daily Telegraph” și „The Illustrated London News”, căruia colonelul Hesenkampf îi cerea în octombrie 1877 să părăsească „Bulgaria și România în cel mai scurt timp posibil”, deoarece articolele sale cuprindeau „răutăți la adresa armatei ruse ce nu pot fi tolerate”³⁰. Vassili Vereșciaghin relatează și el cazul unui alt englez, Archibald Forbes, corespondent al jurnalului „Daily News”, pe care l-a întâlnit la Giurgiu. Nevoit să-i servească acestuia drept interpret deoarece, mărturisește pictorul rus, „eram singurul care vorbeam englezește”, s-a

²⁵ Fr. Kohn-Abrest, *Zig – zag en Bulgarie*, Paris, Éditeur G. Charpentier, 1879, p. 101–102.

²⁶ *Ibidem*, p. 106. Vezi și Adrian Silvan Ionescu, *op. cit.*, p. 23.

²⁷ A. Mlochowski de Belina, *De Paris à Plevna*, Paris, 1878, p. 44.

²⁸ *Ibidem*, p. 43.

²⁹ Fr. Kohn-Abrest, *op. cit.*, p. 107.

³⁰ Frederick Boyle, *The narrative of an expelled correspondent*, London, Richard Bentley & Son, 1877, p. XVIII.

străduit să micșoreze „răceala prea mare cu care fu primit atât el cât și întrebările lui. Spre a mă scuti de imputări în privința bunăvoinței mele față de «trădătorul englez», mă feream să stau de vorbă cu dl. Forbes când se întâmpla să ne întâlnim. Trebuie să mărturisesc însă că sarcina mea era anevoioasă, deoarece se vedea că el simte neîncrederea generală ce-i atrăgea naționalitatea lui și-și dădea toate silințele să se facă cât mai plăcut”³¹.

Tot de la corespondenții și repoterii de război aflăm și cum trebuia să apară pe front un trimis al presei și ce trebuia să aibă asupra lui, dotarea intrând în sarcina sa. Ținuta era simplă, ne spune Dick de Lonlay, „fiind cea a ofițerilor ruși aflați în campanie. Caschetă din pânză albă cu o apărătoare pentru gât, cu o cocardă militară rusă pusă în față, tunică de pânză albă cu nasturi de argint, pantaloni albaștri cu dungă roșie, cizme fără piteni, înalte. Dacă nu ar fi fost banderola de mătase, de corespondent în culorile imperiale negru, galben și alb cu vulturul bicefal brodat în argint, pe care o port pe brațul stâng, aș semăna cu un brav ofițer de cazaci de pe Don”. În valiza de campanie, transportată de una din trăsurile regimentului, se găseau „câteva haine, pantofi de schimb, lenjerie, cămăși de mătase galbenă, mănuși, esență de opoponax”³², iar cu sine, în „ranițele impermeabile de la șa erau îngrămădite ustensile de toaletă, un castron de cauciuc cu perii și burete, o trusă de pansamente, un servici de campanie (cuțit, furculiță, lingură, ceașcă, farfurie de metal, toate aranjate unele în altele), tutun, țigări, pipa clasică a călărețului, tot ceea ce trebuia pentru scris și desenat, o mică lanternă”. La acestea obligatoriu se adăugau sabia, pistolul, dar și binoclul³³. De asemenea, mijloacele de deplasare intrau tot în sarcina corespondentului, unii cu dare de mână având adevărate echipaje, invidiate de colegii lor cu resurse materiale limitate, care erau nevoiți să închirieze cai sau căruțe de la localnici, de cele mai multe ori la sume exorbitante și care pe parcurs se dovedeau improprie pentru drumurile din România sau Bulgaria.

Deosebit de interesante și sugestive sunt paginile dedicate Bucureștilor, cunoscut de martorii străini în zile de mare încărcătură emoțională, de bucurie și sărbătoare: proclamarea independenței, aniversarea sosirii prințului Carol, vizita marelui duce Nicolae, dar și cele despre vestitul târg al Moșilor. Caracterizat de unii vizitatori drept „un oraș dintre cele mai plăcute din Europa, o veritabilă oază în mijlocul unei civilizații relativ puțin avansate”³⁴, în capitala României se resimțea tensiunea ce domnea în preajma izbucnirii războiului, în pofida bucuriei și entuziasmului locuitorilor la vestea proclamării independenței. Evenimentele majore ce se prefigurau cu repeziciune atrăseseră un număr mare de vizitatori, „o lume pestriță și cosmopolită, avidă de câștig: bancheri și agenți ce au cravate albe și ornate cu toate ordinele străine; străini de la aligatorul din Sudan până la cimpanzeul din Tunis, care are milioane, dar se împrumută cu cinci franci la băiatul de la hotel, aventurieri și așa-ziși ofițeri din toate țările, care au venit să-și ofere

³¹ V. Vereș<ci>aghin, *Amintiri din războiul de la 1877*, București, Editura Minerva, 1912, p. 27–28.

³² Plantă erbacee mare din a cărei rășină se fac medicamente și cosmetice.

³³ Dick de Lonlay, *En Bulgarie 1877–1878. Souvenirs de guerre et de voyage*, Paris, 1883, p. 135–136.

³⁴ Fr. Kohn-Abrest, *op. cit.*, p. 111.

spadele marelui stat major rus, pe care l-au apărât să treacă Dunărea și să pătrundă în Bulgaria; toți acești viteji cavaleri umplu cafenelele cu vocile lor lăudăroase, dispărând fără zgomot la apariția unei căști verzi cu dungă roșie purtată de un ofițer rus”, constata Dick de Lonlay³⁵. Specula cu alimente și alte produse necesare frontului, plătite „de trei ori mai scump decât valoarea lor reală”, adusesse câștiguri mari furnizorilor armatei ruse, astfel că „domnii de la intenđență duc o viață veselă la București și golesc pahare de șampanie”³⁶. Prețul serviciilor crescuse de asemenea, iar hotelurile erau pline până la refuz de ofițeri ai armatei ruse, deși costul unei camere era destul de ridicat. Ajuns în București la 22 mai 1877, Mlochowski de Belina a fost nevoit, după îndelungi căutări, să se cazeze la „Grand Hotel du Boulevard”, „clădire pe cât de colosală pe atât de frumoasă”, ce dispunea de confort „ca în Elveția”, dar cu prețuri foarte mari, de pildă o cameră modestă costa 12 franci pe zi, iar pentru un apartament „trebuie să fii nabab să-ți permiți luxul”³⁷.

Informațiile oferite de martorii străini despre războiul ruso-româno-otoman sunt deopotrivă de interesante și relevante, ele aducând un plus de precizie și acuratețe și contribuind la formarea unei imagini cât mai corecte și ample privind viața de campanie, gestionarea înfăngerilor și victoriilor, impactul asupra populației civile, dar și abuzurile și ororile ce apar în timpul unui conflict.

MILITARY PERSONNEL AND WAR CORRESPONDENTS, WITNESSES OF THE INDEPENDENCE WAR

Abstract

Aristocrats, members of illustrious European families, soldiers, diplomats, literates, physicians, professors, artists, reporters and photographers, press correspondents but also “simple tourists” took interest in Romania’s declaration of independence and in the forthcoming war between Russia and the Ottoman Empire. Being present at the heart of the events, they left more or less detailed written testimonies regarding the entrance of the Russian troops into Romania, the cities they passed through, their appearance and the attitude of the inhabitants, transport means, the organization of the Russian and Romanian armies, their weaponry, soldier and officer uniforms from both sides, the arrival of Tsar Alexander II and his retinue to Ploiești, his visit to Bucharest and the meeting with Prince Charles and Princess Elizabeth, the situation on the frontline: the battles on the Danube (Brăila, Galați, Zimnicea, Calafat, Giurgiu, Oltenița), the Bulgarian campaign and the conquest of the Grivița, Smârdan and Plevna redoubts, the daily life of the troops and their commanders, portraits of war leaders, different officers and also soldiers.

The Ottoman army was also taken into account, whole pages or just a few lines being dedicated to the physical appearance, uniforms, weaponry, offensive or defensive plans, portraits of several commanders, but also concerning the horrors of war and the consequences of fighting upon the defeated and civil population. Furthermore, they also provided valuable iconographical testimonies (sketches, drawings, oil paintings, etc.).

Keywords: Independence war, foreign witnesses, war correspondents, war accounts.

³⁵ Dick de Lonlay, *op. cit.*, p. 286.

³⁶ *Ibidem*, p. 287.

³⁷ A. Mlochowski de Belina, *op. cit.*, p. 31–32.

ARMATA RUSĂ ÎN TIMPUL RĂZBOIULUI DIN 1877–1878: PERCEPȚIA OCCIDENTALILOR

RALUCA TOMI

(*Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”*)

„Erau de departe cel mai bine întreținute trupe pe care le-am văzut, inteligente și îngrijite, cu toate că au făcut distanța de la Prut pe jos și au dormit sub cerul liber câteva luni”¹, scria Carroll Teves, corespondent al ziarului „The New York Times”, despre detașamentele de infanterie ușoară ale armatei ruse, cantonate la Oltenița, în mai 1877.

În acest articol ne propunem să conturăm imaginea armatei ruse în percepția occidentalilor². De la început trebuie menționat că ne vom opri numai asupra lucrărilor semnate de corespondenți de război, atașați militari occidentali, francezi, britanici, inclusiv americani, acreditați pe lângă trupele imperiale, martori nemijlociți ai evenimentelor din 1877–1878. Nu vom detalia aspectele militare și diplomatice ale evenimentelor, ne vom opri numai la percepția asupra soldaților și ofițerilor, asupra obiceiurilor și vieții cotidiene din timpul campaniei desfășurate pe frontul balcanic, considerații referitoare la factorii economici și sociali care au influențat, în opinia jurnaliștilor, componența și starea de spirit a armatei ruse. Opiniile corespondenților occidentali asupra armatei ruse vor fi reliefate și prin comparația cu trupele otomane și române.

¹ Cornelia Bodea, *The „New York Times” about Romania’s Struggle for Independence*, în „Revue des Études de Sud-Est Européene”, t. XV, nr. 3, 1977 p. 421.

² Din bogata bibliografie dedicată percepției occidentale asupra armatei române, studii care menționează tangențial și opinii față de trupele ruse, menționăm: Radu R. Rosetti, *Câteva extrase din presa engleză. 1877–1878*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, IV, București, „Cartea Românească”, 1927, p. 365–389; Nicolae Iorga, *Informații spaniole despre Războiul nostru de independență*, în „Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice” („ARMSI”), seria III, tom VIII, mem.15, „Cultura națională”, 1928, p. 375–387; Radu R. Rosetti, *Rapoarte daneze asupra războiului din 1877–1878*, în „ARMSI”, seria III, tom IX, mem. 9, p. 317–335, București, Editura „Cultura Națională”, 1929; Nicolae Bărbuță, *Opinions belges sur la guerre de l’Indépendance de la Roumanie 1877–1878*, în „Revue des Pays de l’Est”, nr. 1–2/1976, p. 118–135; Paul Cernovodeanu, *Operațiile trupelor române în războiul pentru independență în lumina rapoartelor atașatului militar american F.V. Greene*, în „Revista de Istorie”, tom 32, nr. 5 (mai), 1979, p. 843–864; James F. Clark, *Some americans observers of the Russo-Turkish War*, în *Romania between East and West. Historical Essays in Memory of C.C. Giurescu*, edited by Stephen Fischer-Galați, Radu R. Florescu and George R. Ursul, New York, Columbia University Press, 1982, p. 245–258; Dumitru Vitcu, *Românii la 1877. Din însemnările corespondenților americani de război de pe frontul balcanic (I)*, în „Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol”, tom XXV, nr. 1, 1988, p. 97–117 etc.

Oficialitățile militare ruse au îngăduit accesul liber al corespondenților de presă pe front cu îndeplinirea anumitor condiții: să țină secret deplasarea armatelor și să nu facă publice compoziția trupelor, forța coloanelor și a fortificațiilor³. Pe de altă parte, tabăra otomană era refractară față de prezența corespondenților străini, în virtutea faptului că „ziarele turcești nu publicau nimic din ce ar fi tulburat mințile oamenilor”⁴.

Correspondentul de război, pe lângă energie, curaj și puterea de a îndura cu stoicism privațiunile vieții de campanie, trebuia să aibă o solidă reputație literară, dar și experiență căpătată în evenimentele militare ale epocii⁵. Dick de Lonlay (1846–1893), pe numele său adevărat, George Hardouin, participase ca jurnalist în războiul franco-prusac din 1870 și în războiul din Spania din 1873. Articolele sale din „Le Monde Illustré” vor fi preluate și vor sta la baza lucrărilor: *En Bulgarie 1877–1878. Souvenirs de guerre et de voyage* și *L’armée russe en campagne*⁶; Frédéric Kohn Abrest (1850–1893) era publicist, critic și autor dramatic, martor al Comunei din Paris, autor al importantei lucrări *Zig-zags en Bulgarie*⁷; Januaris Aloysius MacGahan (1844–1878) a fost corespondent al „New York Herald” în timpul Comunei din Paris, martor al războiului din Spania (1873) și corespondent în timpul războaielor din Bulgaria în 1876. Din păcate nu a mai avut timp să-și scrie impresiile, murind în timpul epidemiei de febră tifoidă de la Constantinopol. Francis Vinton Greene (1850–1921), locotenent în corpul de ingineri al armatei Statelor Unite ale Americii și apoi atașat militar al legației americane din St. Petersburg, a devenit, după evenimentele din 1877–1878, general în armata americană și un cunoscut istoric militar⁸. Greene este autorul unor importante lucrări referitoare la războiul ruso-turc: *The Russian Army and its Campaigns in Turkey* și *Sketches of army life in Russia*⁹. Unii dintre corespondenți au avut destine deosebite, cum a fost cel al lui Alfred de Caston, pe numele său real François Léon Antoine Aurifeuille (1821–1882), născut în America, prestidigitator, redactor la „Revue de Constantinopol” (1875–1876) și autor al lucrării: *Voyage dans la Dobroudcha. La vérité sur les hommes et les choses*¹⁰. Corespondent al ziarului parizian conservator „L’Estafette”, Apollo Mlochowski, cunoscut sub pseudonimul de Belina, avea experiența

³ Dumitru Vitcu, *op. cit.*, p. 99; Dick de Lonlay, *En Bulgarie 1877–1878. Souvenirs de guerre et de voyage*, Paris, E. Dentu, Éditeur, 1883, p. 51; F.V. Green, *The Russian Army and its Campaigns in Turkey 1877–1878*, New York, D. Appleton and Company, 1879, p. XI.

⁴ James F. Clarke, *op. cit.*, p. 250.

⁵ Numărul corespondenților străini din armata rusă diferă: Nicolae Iorga scria despre 34 de ziaristi și corespondenți artistici, Nicolae Iorga, *Războiul pentru Independența româniei. Mărturii diplomatice și stări de spirit*, București, „Cultura națională”, 1927, nota 21, p. 224; Greene dă un număr de 75 de corespondenți străini în armata rusă, dintre care 40 ar fi fost ruși, F.V. Greene, *op. cit.*, p. X–XI.

⁶ Dick de Lonlay, *L’Armée russe en campagne*, Paris, Garniers Frères, Libraires Éditeurs, 1889.

⁷ Frédéric Kohn-Abrest, *Zig-Zags en Bulgarie*, Paris, G. Charpentier, Éditeur, 1879.

⁸ Paul Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 846.

⁹ F.V. Greene, *Sketches of Army Life in Russia*, New York, Charles Scribner’s Sons, 1880.

¹⁰ François Léon Antoine Aurifeuille, *Voyage dans la Dobroudcha. La vérité sur les hommes et les choses*, Bucarest, Imprimerie Thiell & Weiss, 1878.

Comunei din Paris, fiind suspectat de a fi fost finanțat de Rusia pentru a discredita cauza poloneză în rândurile opiniei publice din capitala Franței¹¹. Carroll Teves a fost colonel în războiul de secesiune american, a fost înrolat în armata turcă în războiul Crimeii, fiind astfel un cunoscător nemijlocit al organizării militare turce și ruse. Relatările corespondenților au fost influențate de experiențele personale, de relațiile cu oficialitățile ruse. Dick de Lonlay închina lucrarea sa fratelui împăratului, comandantul armatelor ruse, iar J.A. MacGahan era un apropiat al marelui duce Nicolae, fiind căsătorit cu o rusoaică, Varvara Eleagin, care îi scria versiunea rusă a știrilor sale, pentru ziarul „Golos” din St. Petersburg.

Correspondenții trebuiau să fie acreditați de colonelul Hasenkampf, șeful serviciului de informații al armatei ruse. Erau obligați să predea trei fotografii, una dintre ele era păstrată de Mihail Hasenkampf, una era dată comandantului armatei pe lângă care era acreditat corespondentul, iar ultima, ce avea înscris pe verso un permis de liberă trecere și pecetea statului-major rus, era returnată jurnalistului. Acesta trebuia să poarte în permanență pe braț, o placă de aramă, pe care erau armele Rusiei, înconjurată de cuvântul corespondent în limba rusă și un număr matricol. Dick de Lonlay compara cu umor aceste însemne cu plăcuțele puse pe trăsurile publice din Franța¹². Au fost cazuri când acreditarea corespondenților a fost respinsă din motive politice. Auguste Lançon, faimosul desenator de la „L’Illustration”, acuzat de idei revoluționare, a fost nevoit să renunțe la misiunea sa, iar Frederick Boyle, trimisul ziarului londonez „The Standard”, a fost obligat să părăsească tabăra corespondenților, pentru că nu a respectat condițiile de confidențialitate¹³.

În rândurile micii colonii de jurnaliști izbucneau de multe ori conflicte între englezi și ruși. Kohn Abrest relatează despre dialogul în contradictoriu între un ofițer din garda imperială și locotenent-colonelul Charles Brackenbury, corespondentul lui „The Times”. Învins în polemică, ofițerul rus l-a provocat la o întrecere de rezistență cu votcă, dar spre disperarea sa englezul a supraviețuit probei¹⁴.

Trăsăturile soldatului rus subliniate de majoritatea relatărilor erau: ascultarea desăvârșită față de superiori, rezistența față de greutățile vieții de campanie, disciplina, venerația față de împărat, religiozitatea. F.V. Greene încerca să explice acest comportament prin realitățile economice și sociale ale Imperiului rus. Soldatul rus provenea din țăranul rus, care era condamnat încă de la naștere la o viață grea, monotonă. Traiul în locuința cu o singură încăpere, munca lipsită de perspectivă, în comunități izolate, închistate într-o amorteală seculară, absența căilor de comunicație, ignoranța, toate acestea și-au pus amprenta asupra comportamentului obedient al soldatului rus¹⁵. Acestora li se adăuga, scria Green, hrana săracă, ce avea la bază

¹¹ Samuel Bernstein, *French Political and Intellectual History*, New York, Paine-Whitman Publishers, 1984, p. 197.

¹² Dick de Lonlay, *En Bulgarie 1877–1878*, p. 52 și urm.

¹³ Dumitru Vitcu, *op. cit.*, p. 99. Experiența lui Frederick Boyle va fi narată în lucrarea *The narrative of an expelled correspondent*, London, Richard Bentley & Son, 1877.

¹⁴ Frédéric Kohn Abrest, *op. cit.*, p. 178.

¹⁵ F.V. Greene, *Sketches of Army life in Russia*, p. 19–21 și urm.

legume, în special varză, ceapă, celebra *kasha* (un terci din hrișcă), ceaiul și pâinea neagră. Așa se explica, în opinia atașatului american, lipsa de inițiativă a soldatului rus, neajutorarea lui în situații limită, credința aproape copilărească în superiori. Lăsat singur, în fața primejdiei se lăsa de multe ori ucis, în cazul în care nu primea ordine de la ofițeri¹⁶. Venerația față de împărat era necondiționată. Descriind o slujbă religioasă pe câmpul de luptă din fața Plevnei, la care a fost prezent și împăratul Alexandru al II-lea, Greene observa: „sentimentul de entuziasm religios și venerația ce lega pe împărat de poporul simplu, este un sentiment care nu se mai găsește nicăieri în lume... În mintea lor (a soldaților ruși – n.n.) dreptul divin al regilor este un principiu viu”¹⁷.

Ideile susținute de atașatul militar american se regăsesc de asemenea în bogata literatură rusofobă, apărută în mediile intelectuale occidentale încă de la începutul secolului al XIX-lea¹⁸. În presa britanică, supunerea necondiționată a soldatului rus față de ofițeri era considerată un adevărat fanatism, rezultatul ignoranței și al credințelor superstițioase. „În ochii săi, țarul Alexandru este Mohamed”¹⁹. În paginile jurnalelor britanice, imaginea armatei ruse era în general defavorabilă, atitudine explicată de politica engleză de apărare a integrității Imperiului otoman.

Dick de Lonlay a surprins resemnarea soldaților ruși în comportamentul unor trupe ce poposeau în gara din Ploiești: „Prin toate ușile ies o mulțime de figuri moscovite, cu pomeții proeminenți, înroșiți, cu barba și părul blond. Cea mai mare parte a acestor soldați sunt în cămașă, fără mantale, nefiind obișnuiți cu vremea caldă. Acest tren cu soldați ruși nu este atât de vesel ca unul plin de soldați francezi. Fiecare popor are propriul temperament. Natura rusului este calmă, lentă, puțin tristă. Se aude totuși un cântec, dar nu are ritmul legănat al cântecelor noastre, nici precizia corurilor soldaților germani”²⁰. Trupele ruse erau foarte rezistente la marșuri lungi istovitoare, soldații erau disciplinați și oricând dispuși să îndeplinească cele mai diverse sarcini. Același Dick de Lonlay rămânea uimit la vederea lor: „Acest marș în România reprezintă triumful disciplinei. Pe o vreme mizerabilă și pe drumuri fără nume, soldații ruși mărșăluiesc fără a se plânge, fără cea mai mică opoziție, fără a-și pierde umorul... am văzut puțini soldați delăsători. Când se rupe un pod, regimentele coboară în albia râului, cizmele înalte le permit soldaților să înfrunte apele; oamenii se scufundă până la mijloc, caii până la gât și totuși când trupele ajung la punctul de final al etapei sunt atât deordonate, încât stârnesc admirația românilor. Spectacolul unei trupe rusești în marș este de neuitat. Totul este pregătit minuțios și ceea ce șochează este calmul soldaților. Fără dezordine, fără zgomote, tecile sunt de piele. Totul este îndeplinit metodic”²¹. Un

¹⁶ *Ibidem*, p. 25.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Raymond T. MacNally, *The origins of Russophobia in France: 1812–1830*, în „The American Slavic and East European Review”, april 1958, p. 186.

¹⁹ Vasiliki Charalambous, *La guerre Russo-Turque de 1877–1878, vue par la presse française et anglaise de l'époque*, p. 52, HAL id: dumas-01145477, <https://dumas.ccsd.cnrs.fr/dumas-01145477>.

²⁰ Dick de Lonlay, *En Bulgarie 1877–1878*, p. 34 și urm.

²¹ *Ibidem*, p. 54.

suport psihologic al trupelor îl reprezenta detașamentul de coriști, care se afla în fruntea fiecărei companii, așa-numiții *peselniki*: „Nimic nu susține soldatul în marș ca muzica, mai ales ca aceea pe care o face el însuși. Coriștii intonează arii tradiționale, preluate de întreaga companie, care cântă refrenul. Dacă muzicanții tac, atunci întreaga companie tace și nu se aude decât cadența monotonă a cizmelor pe drum”²².

Un aspect puțin cunoscut este grija soldatului rus față de curățenia personală. De remarcat că mai mulți corespondenți au sesizat acest lucru. Carroll Teves scria, referindu-se la aspectul îngrijit al trupelor rusești, că soldații și ofițerii sunt mai eficienți, luptă mai bine, atunci când sunt îngrijiți și curați²³. Greene remarca săptămânala baie de aburi, dar în același timp descria totala lipsă de atenție acordată lenjeriei. Mlochowski de Belina descria cum, în tabăra rusească de la Băneasa, soldații și caii se îmbăiau într-un râu limpede. Același corespondent a scris despre o întâmplare la care fusese martor într-un sat din Bulgaria: „acești bravi soldați sunt într-adevăr foarte curați... au construit un fel de rezervor unde se îmbăiază, iar mai departe ca niște spălătorese mustăcioase își curăță lenjeria, în timp ce alții o întind la uscat pe pajiște”²⁴. Însă cea mai detaliată relatare rămâne cea a lui Dick de Lonlay: „Abia sosiți în tabere, ei caută în vecinătate un râu, odată găsit se aruncă în ape, unde rămân o jumătate de oră sau chiar o oră întreagă. Baia este o necesitate pentru ei și nici parizianca care se îngrijește cel mai mult de corpul ei nu are pielea mai curată decât a acestor mujici. Toți sunt adepții preceptelor poetului Odoevski: «Haide repede, ia săpunul și spală-te. Murdarul care nu se curăță repede, se face de răs. Piaptănă-te cu un pieptăn curat și roagă-te la Dumnezeu»”²⁵.

Din relatările corespondenților se sesizează componența etnică și religioasă eterogenă a armatei imperiale. De Belina menționa că armata avea în rândurile sale ofițeri și soldați polonezi, caucazieni, finlandezi, ortodocși, catolici, musulmani, chiar evrei, iar împăratul avea aceeași bunăvoință față de toți²⁶. Dick de Lonlay descria legiunea bulgară compusă din 3 000 de soldați, voluntari, conduși de generalul rus Leonid Sobolev. Îi caracteriza drept excelenți soldați²⁷. Totuși au existat și probleme de disciplină în rândul armatei imperiale. Astfel, în articolul apărut în „The New York Times” din 29 mai 1877, se menționa că un număr însemnat de circazieni au fost trimiși acasă de împărat din două motive: atitudine necivilizată față de români și mai ales refuzul de a lupta împotriva „fraților musulmani”²⁸. Unul dintre regimente era trimis direct în Siberia.

„Este armata cea mai potrivită pentru a vă face o idee despre niște trupe regulate și de elită. Niciodată nu am mai întâlnit chipuri mai bine spălate, nici bărbi

²² *Ibidem*.

²³ Cornelia Bodea, *op. cit.*, p. 421.

²⁴ Apollo Mlochowski de Belina, *De Paris à Plevna. Journal d'un journaliste de mai à décembre 1877*, Paris, 130.

²⁵ Dick de Lonlay, *En Bulgarie 1877–1878*, p. 73 și urm.

²⁶ Apollo Mlochowski de Belina, *op. cit.*, p. 112.

²⁷ Dick de Lonlay, *En Bulgarie 1877–1878*, p. 57 și urm.

²⁸ *Obstacles on the Danube*, în „The New York Times”, 29 mai 1877.

mai bine rase, ca cele ale acestor cazaci... Schimbați-vă vă rog toate ideile preconceptuate despre aceștia. Nu mai seamănă deloc cu figurile celor din timpul lui Mazeppa, hatmanul de pe Don”²⁹, se consemna într-un articol din „Le Temps”, iar Dick de Lonlay scria „vă rog să lăsați deoparte alte caracterizări literare de tipul: «fii sălbatici ai stepei», «hoardele indisciplinate ale Ucrainei», roiuri barbare de soldați călărind pe bieți cai costelivi”³⁰. Iată numai două afirmații din care se observă modificarea percepției occidentale față de figura cazacului. Dacă până la războiul franco-prusac din 1870–1871, în presa și creațiile literare franceze, acesta era văzut drept prototipul soldatului barbar, brutal, ignorant, după acest eveniment, în contextul revizuirii relațiilor franco-ruse, cazacul devenea o figură pozitivă: disciplinat, curajos, de încredere, admirat pentru abilitățile sale de călăreț îndrăzneț.

Correspondenții de război făceau diferența dintre cazacii de pe Don, câteva regimente fiind încadrate în armata regulată chiar în garda imperială, respectiv cazacii din Caucaz, înrolați în trupele neregulate, care participau pentru prima dată pe un front de luptă european. Au remarcat modul diferit de recrutare al cazacilor față de cel al soldaților obișnuiți. Cazacii erau echipați pe cheltuiala lor: uniformă, montura, harnașamentul, armamentul (sabia, pumnalul, lancea), totul le aparținea. Statul le dădea numai carabina Berdan, iar în timp de război cinci ruble de hârtie pe lună (adică 12,50 franci) și mâncare. Uniforma cazacilor din Caucaz era pitorească: „Cavalerii de statură înaltă poartă un caftan lung, bleu întunecat, plisat, strâns pe talie... Pe piept au cartuşierele din abanos și argint... Li s-a dat, precum tuturor cazacilor, pușca Bredan, pe care oamenii o poartă în bandulieră închisă într-o teacă de piele de oaie; sabia (*schaska*), cu mânerul de argint, decorat cu încrustații negre și fără gardă, are o teacă din piele verde, garnisită cu plăci din același metal... Toate aceste piese fabricate în Caucaz au o lucrătură fină, sunt din argint cu încrustații negre. Într-un toc lung de piele, bogat brodat și agățat în spatele cavalerului este pus pistolul îmbrăcat în lemn a cărui măciulie este din fildeș. Pe cap soldații poartă o imensă căciulă de blană neagră”³¹. Harnașamentul lor nu avea nimic metalic, numai noduri din piele, astfel încât deplasările se executau fără zgomot.

Curiozitatea bucureștenilor față de legendarii cazaci a fost descrisă în amănunt de atașatii de presă, care au relatat despre exodul populației din capitală spre tabăra de la Băneasa, pentru a întâmpina detașamentele formate din acești călăreți ai stepelor³². Frederick Boyle, prezent la eveniment, remarca siluetele frumoase, spiritul războinic și cântecele vesele ale cazacilor³³.

Spiritul războinic al cazacilor se deosebea de atitudinea resemnată a soldaților ruși: „Calitățile care lipsesc infanteriei ruse, spiritul de luptă, mobilitatea, abilitatea, toate acestea le au cazacii. Un cazac de pe Don este o persoană care a luptat toată viața pentru drepturile sale. Calul său este mereu înșeuat, sabia sa

²⁹ Vasiliki Charalambous, *op. cit.*, p. 44.

³⁰ Dick de Lonlay, *En Bulgarie 1877–1878*, p. 138 și urm.

³¹ *Ibidem*, p. 108.

³² Vasiliki Charalambous, *op. cit.*, p. 52.

³³ Frederick Boyle, *op. cit.*, p. 35.

mereu ascuțită. Noapte și zi fața sa este îndreptată spre inamic, gata să-l înfrunte. Tovarăș vesel, plin de pasiune și de activitate, este gata oricând să plece la luptă, mereu zeflemist, usturător, cu un cântec mereu pe buze, cu un roman în cap și cu o iubire în inimă. Ce contrast cu caracterul liniștit și resemnat al poporului rus”³⁴.

Personaj de poveste medievală, cazacul surprindea prin măiestria sa de cavaler: „nu știu ce să admirăm mai mult, calul sau călărețul. Am asistat la o șarjă impetuoasă: cavalerul alunecă sub burta calului, apoi revine în șa, se ridică în picioare, îngenunchează în șa, se întoarce brusc pe crupă, dă o lovitură de lance și reia poziția sa de la început. O sotnie de cazaci își obligă caii să se culce, formând un fel de baricadă, trage cu pușca și urcă într-o clipă în șa. Alt cazac cade și alți doi îl ridică fără a coborî de pe cal și-l aduc în formație”, scria de Belina³⁵, iar Greene îi asemuia cu indienii din America de nord, care formau o adevărată simbioză între cal și călăreț³⁶.

În publicațiile occidentale apăreau frecvent referiri la apetitul soldaților ruși, al cazacilor, pentru băutură. „Caucazul are asupra ofițerilor ruși aceeași consecință ca cea a Atlasului asupra ofițerilor noștri din Africa: izolarea aduce lenevire, lenevirea, plictiseală, iar plictiseala beția. Ce vreți să faceți un nefericit de ofițer, fără societate, fără soție, fără cărți, într-un post cu cinci bărbați? Bea”, scria Alexandre Dumas într-un articol din „Le Figaro”³⁷.

Soldații ruși și trupele de cazaci își petreceau orele libere în cântece și dansuri tradiționale. Dick de Lonlay descria unul dintre dansurile tradiționale rusești, *treapka*: „Nimic mai uimitor și mai original decât acest dans în ritm rapid, a cărei măsură amintește de cea a farandolei. Fiecare îl dansează în modul său: unii cu mâinile pe șolduri, bătând alternativ tocurile tovarășilor lor; alții făcând giumbușlucuri ca maimuțele, făcând grimase și contorsiuni, spre marele amuzament al asistenței; alții sărind în patru labe. Am remarcat unul care mergea în mâini, cu picioarele în aer timp de mai multe minute și care ar fi putut rivaliza cu un clovn. Acest dans încurajat de ofițeri și ordonat de aceștia, nu numai că ridică moralul trupei, dar este și un excelent exercițiu”³⁸. Un alt dans descris era *kipena*, specific cazacilor din Caucaz: „în care dansatorii se strâng, formează un cerc deplin; alții se urcă pe umerii lor și tot așa, încât se formează o piramidă vie, care se rotește pe muzică”³⁹.

Orice armată era oglinda organizării statului, scria Greene. Atașat militar la Sankt Petersburg, Greene a cunoscut nemijlocit lumea înalților ofițeri ruși. În concepția sa aceștia erau aristocrați, familiarizați cu viața la Curte. Călătoreau constant în Europa, vorbeau fluent mai multe limbi, dar cunoștințele lor militare erau superficiale. În marea lor majoritate erau lipsiți de inițiativă, erau dezorientați în situații limită⁴⁰. Regimul politic din Rusia și-a pus amprenta și asupra cadrelor superioare din armata imperială. Cantonarea Rusiei într-un prelungit ev mediu,

³⁴ Dick de Lonlay, *En Bulgarie 1877-1878*, p. 139 și urm.

³⁵ Apollo Mlochowski de Belina, *op. cit.*, p. 42.

³⁶ F.V. Greene, *Sketches of Army life in Russia*, p. 47 și urm.

³⁷ Vasiliki Charalambous, *op. cit.*, p. 52-53.

³⁸ Dick de Lonlay, *En Bulgarie 1877-1878*, p. 76 și urm.

³⁹ *Ibidem*, p. 111.

⁴⁰ F.V. Greene, *Sketches of Army life in Russia*, p. 28-29 și urm.

puterea nemărginită a împăratului, singurul inițiator al reformelor, toate acestea explicau, în opinia lui Greene, neimplicarea nobilimii în modernizarea statului și indiferența ofițerilor⁴¹. Atașatul militar american își argumenta afirmațiile printr-o serie de întâmplări la care fusese martor: soarta prizonierilor turci de la Plevna, care au rămas zile întregi fără hrană, în zăpadă, din cauza neorganizării oficialităților militare imperiale⁴²; disprețul față de armata otomană, care a dus la o serie de decizii tactice greșite; lipsa de experiență, care a dus la organizarea de atacuri fără operațiuni serioase de recunoaștere; dispersarea armatei pe un teritoriu mare etc. Un punct în plus față de armata otomană, remarcat de Greene, era prezența împăratului și cea a marelui duce Nicolae pe câmpul de luptă, în mijlocul trupelor⁴³.

Correspondenții aveau opinii diferite față de ofițerii superiori ruși. Astfel, colonelul Hausenkampf, care se ocupa de acreditarea corespondenților de război, era perceput diferit. Kohn Abrest scria despre el că avea „ochi mici de pisică, nas ascuțit, buze mici și barbă îngrijită, aer mefistofelic”⁴⁴, iar Mlochowski de Belina era de părere că era inteligent și energic⁴⁵. Unul dintre cei mai populari generali ai armatei ruse, care reușea să stârnească admirația tuturor, era Mihail Skobelev. În concepția lui Greene, Skobelev întrunea cele patru calități prin care Napoleon recunoștea un general de talent: curaj moral/caracter; sânge rece/stăpânire; profesionalism, pragmatism. Atașatul militar american povestea despre cunoștințele deosebite ale generalului rus, care era și un cititor înrăit, nedespărțindu-se de cărți nici pe câmpul de luptă; despre curajul său: se îmbrăca întotdeauna în alb și călărea un cal de aceeași culoare în timpul luptelor, pentru a-și încuraja oamenii, care îl credeau de neatinși⁴⁶. La fel de curajos, dar cu origini modeste, era generalul Krasnov, numit de cazaci „tata Krasnov”: „Mic de statură cu mustața albă tăiată perie, cu ochii vii, care par să caute inamicul la orizont, acest ofițer superior s-a remarcat, cucerindu-și toate gradele, prin niște acțiuni uimitoare, care l-au făcut legendar printre cazacii de pe Don și i-au adus crucea Sfântul Gheorghe. Curajos ca și sabia sa, generalul Krasnov știe să citească puțin și să-și scrie numele. Este adorat de oamenii săi”⁴⁷, scria Dick de Lonlay. Generalul Radetzky, comandantul corpului al VIII-lea, era încăpățânat și determinat⁴⁸, generalul Iosif Gurko, ofițer de cavalerie, nu era iubit din cauza manierelor brutale, a lipsei de interes față de nevoile oamenilor din subordine⁴⁹. În schimb, marele duce Nicolae era onest, cu gusturi simple, era o natură militară, cel mai nimerit om să conducă armata⁵⁰.

⁴¹ *Ibidem*, p. 30.

⁴² *Ibidem*, p. 29.

⁴³ James F. Clarke, *op. cit.*, p. 250–251.

⁴⁴ Frédéric Kohn Abrest, *op. cit.*, p. 101.

⁴⁵ Apollo Mlochowski de Belina, *op. cit.*, p. 43.

⁴⁶ F.V. Greene, *Sketches of Army life in Russia*, p. 142–143 și urm.

⁴⁷ Dick de Lonlay, *En Bulgarie 1877–1878*, p. 137 și urm.

⁴⁸ F.V. Greene, *Sketches of Army life in Russia*, p. 143 și urm.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 144.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 149.

„Remarc antagonismul trupelor rusești cu cele valahe. Nu am văzut un ofițer român așezat la masă cu unul rus, nu i-am văzut niciodată în aceeași trăsură; românii văd în ruși un invadator”, scria Kohn Abrest⁵¹. Relațiile, aparent amicale, dar în realitate tensionate între ofițerii români și cei ruși au fost surprinse și de Teodor Fritiof Blafield, ofițer finlandez, căpitan în regimentul de dragoni din Pereieslav, care scria că „trupele române nu se bucurau de încrederea rușilor, cum s-ar fi convenit pentru a se stabili o fraternitate de război”⁵². Pe aceeași linie se înscria și opinia ofițerului prusac Richard von Pfeil, care deși era înrolat în armata rusă, sesiza lipsa de comunicare dintre ofițerii celor două armate: „Rușii, în cel mai injust chip, încercau să micșoreze reușitele românilor... pe de altă parte dinspre români porneau relatări monstruoase despre felurile în care erau conduse corpurile de armată rusești și se arăta cel mai mare dispreț față de ofițerii ruși”⁵³. Presa britanică era favorabilă armatei neexperimentate române, în defavoarea celei ruse. În „The Times” se scria că lucrările de pământ ale românilor sunt mai bine executate decât cele ale rușilor⁵⁴; „The Daily News” remarcă faptul că rușii erau nesăbuiți, își risipeau vitejia⁵⁵, iar „The Morning Post” menționa că rușii par a nu avea nici plan, nici idee, nici cap, iar românii au reușit acolo unde rușii au avut insucces⁵⁶.

Percepția occidentalilor asupra armatei ruse în timpul conflictului din 1877–1878 a suferit modificări sensibile, în special în presa din Hexagon și în scrierile dedicate evenimentului de către corespondenții de război francezi. După războiul franco-prusac din 1870–1871 s-au accentuat trăsăturile pozitive: disciplină, ascultare absolută, înclinația spre curățenia personală, calități deosebite ale generalilor, legătura indisolubilă dintre țar și soldații simpli.

Corespondenții britanici atașați armatei ruse sunt mai reținuți în opinii, critică obediența soldaților, pe care o explică prin ignoranță și fanatism religios. Ofițerii făceau greșeli tactice din dispreț față de armata otomană, dar și din superficialitate, fiind lipsiți de profesionalism. Oricum, în epocă un număr impresionant de tineri britanici se vor înrola în armata otomană. Este cunoscut exemplul lui William Herbert care, deși născut la Berlin, odată cu izbucnirea conflictului se va alătura trupelor sultanului, împreună cu prietenii săi englezi din capitala Germaniei. Experiența sa va fi materializată în lucrarea *The Defence of Plevna 1877*⁵⁷.

⁵¹ Frédéric Kohn Abrest, *op. cit.*, p. 113–114.

⁵² R.V. Bossy, *Mărturii finlandeze despre România*, București, „Cartea Românească”, 1937, p. 88.

⁵³ Richard von Pfeil, *Erlebnisse eines preussischen Offiziers in russischen Diensten während des türkischen Krieges 1877–1878*, Berlin, Ernst Mittler und Son, 1892, p. 31 (traducere făcută de Bogdan Popa, pentru volumul X al colecției *Călători străini pentru țările române*, în curs de publicare).

⁵⁴ Radu R. Rosetti, *op. cit.*, p. 376.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 381.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 385.

⁵⁷ Frederik Wilhelm von Herbert, *The defence of Plevna*, London, Longmans, Greene & Co., 1895.

Un martor informat al realităților militare ruse a fost atașatul militar american F.V. Greene, care a încercat în lucrările sale să depășească nivelul expozitiv al prezentării conflictului. A încercat să arate că armata imperială era oglinda societății ruse în ultimul sfert al secolului al XIX-lea.

THE RUSSIAN ARMY DURING THE WAR OF 1877–1878: WESTERN PERSPECTIVES

Abstract

The article aims to outline the perception of Western press correspondents and military attachés about the Russian army on the Balkan front during the war of 1877–1878, a less treated subject in Romanian historiography. Based on the articles and the memoirs written by journalists, who were direct witnesses of the events, we tried to reveal their opinion about Russian soldiers and officers, about the imperial troops' behaviour in the campaign. We have noticed the change in Western opinion, especially of the French correspondents, regarding the image of the Russian army, due to the new orientation of the French diplomacy towards Russia after the defeat against Prussia in 1871.

Keywords: Independence War, Russian Army, press correspondents.

SCRIITORI ȘI CITITORI ÎN TIMPUL RĂZBOIULUI PENTRU INDEPENDENȚA ROMÂNIEI

BOGDAN POPA

(Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”)

O scenă din serialul de televiziune „Războiul independenței” (episodul „Victoria”, 1977, în regia lui Gheorghe Vitanidis) îl arată pe Vasile Alecsandri, retras la Mircești, primind vizita sergentului Constantin Țurcanu și compunând, în timp ce asculta relatările acestuia despre luptele de la Grivița, poezia „Peneș Curcanul”. Întemeiată pe o interpretare exagerată a surselor (întâlnirea dintre sergentul Constantin Țurcanu, considerat prototipul eroului, și poet nu a avut loc niciodată)¹, ficțiunea cinematografică a redat cel puțin două elemente dovedite istoric. Primul este locul excepțional pe care îl ocupa Vasile Alecsandri în viața literară în momentul obținerii independenței de stat a României; cel de-al doilea este asocierea devenită firească dintre poeziile acestuia și războiul din 1877–1878.

Vasile Alecsandri nu a fost, evident, singurul scriitor contemporan care și-a găsit inspirația în războiul de independență. Alături de numele său pot fi așezate cele ale lui George Bengescu, Nicolae Gane, Alexandru Macedonski, Alexandru Pelimon, Nicolae D. Popescu, George Sion, fără a lua în considerație și scrierile diverșilor autori minori sau de circumstanță, publicate preponderent în presa politică zilnică². Nici unul dintre cei menționați nu s-a ridicat la popularitatea și posteritatea critică a poetului *Ostașilor noștri*. Alte inițiative precum editarea scrierilor lui Nicolae Bălcescu de către Alexandru Odobescu, sub auspiciile Societății Academice Române³, par să ateste existența unei efervescențe culturale și a unui curent favorabil lecturii textelor literare într-o situație fără precedent pentru societatea românească.

¹ După afirmațiile lui Constantin Țurcanu, întâlnirea cu Vasile Alecsandri ar fi avut loc fie în toamna anului 1877, la spitalul de campanie din Turnu-Măgurele – informație preluată necritic de către Gavrilă Săcădat, *Peneș Curcanul (Sergentul Constantin Țurcanu)*, București, Editura Militară, 1970, p. 46–47 –, fie la București. Pentru clarificări, a se vedea Nichita Adăniloiaie, *Independența – permanență, realizare, noi precizări*, în „Revista de Istorie”, tom 40, nr. 4, aprilie 1987, p. 366–369.

² Ioan Săndulescu, *Poezia lirică din timpul războiului pentru neatărnare 1877–1878*, București, Editura „Librăriei Școalelor” C. Sfetea, 1908, a identificat 43 de autori (unii anonimi) ale căror versuri au apărut în periodicele „Dorobanțul”, „Femeia Română”, „Ghimpele”, „Pressa”, „Resboiul”, „România Liberă”, „Românul”, „Telegraphul”, „Timpul”, dar și în Transilvania („Amicul Familiei”, „Biserica și Școala”, „Familia”).

³ Nicolae Bălcescu, *Istoria Românilor sub Michai Vodă Vitezul. Urmată de scrieri diverse*, ediție de Alexandru Odobescu, București, Tipografia Societății Academice Române, 1878, p. VIII.

Centenarul obținerii independenței României a dat criticilor și istoricilor literari prilejul de a redescoperi, antologa și analiza impactul confruntării politico-militare asupra scrierilor epocii. Concluzia generală ce se desprinde din numeroasele lucrări tipărite cu precădere în 1976 și 1977 este că, într-un moment marcat deopotrivă de euforie și criză, scriitorii români au redefinit în poezie, proză și teatru, teme precum patriotismul, eroismul, trădarea, egoismul, raporturile sociale, atitudinea individului în fața vieții și a morții⁴. Contextul epocii trebuie avut în vedere. La 50 de ani de la independență, judecățile lui Nicolae Iorga asupra contextului intelectual și literar al anilor 1877–1878 erau severe și acuzau atât cantitatea, cât și calitatea scrierilor apărute în acea perioadă⁵.

În studiul de față îmi propun să analizez impactul războiului de independență asupra fenomenului lecturii în societatea românească și, implicit, asupra pieței de carte. În acest caz, cred că trebuie abandonată distincția dintre literatura considerată îndeobște cu valoare perenă și cea de circumstanță sau de colportaj. Ceea ce contează este măsura în care opera literară, indiferent de calitatea ei, ajungea la cititori. Modalitățile în care scriitorii și-au popularizat operele, relația cu librării-editori și reacția publicului constituie punctele majore de interes pentru această cercetare. Din punct de vedere cronologic mă voi limita la operele literare apărute în anii 1877–1879, prin urmare la cele scrise sub impactul direct al operațiunilor militare ale armatei române și al negocierilor diplomatice de la San Stefano și Berlin.

Scopul acestei contribuții este de a surprinde impactul literaturii și lecturii asupra contemporanilor implicați, într-o măsură mai mare sau mai mică, în războiul din 1877–1878. O astfel de cercetare – deși imposibil de cuantificat pentru fiecare autor, cititor sau operă literară în parte – este doar la prima vedere dificilă. Reacțiile stârnite de operele literare pot fi analizate pe baza corespondenței dintre scriitori și cititorii lor. Deși această corespondență este în mare parte deja cunoscută și editată, o analiză a reacțiilor cititorilor, așezată în contextul mai larg al evoluției pieței de carte din România, nu a mai fost până acum realizată. Unii scriitori par să fi fost mai puțin interesați de eventualele reacții ale cititorilor. Au existat și autori pentru care războiul de independență a fost un moment în care și-au urmărit, în cheie literară, anumite aspirații personale sau o agendă politică. Răspunsurile cititorilor au variat între aprecierile mărturisite și tăcerea firească a categoriilor sociale neobișnuite să își exprime opiniile în scris.

În absența unor surse, edite sau de arhivă, care să explice modalitățile în care funcționa efectiv comerțul de librărie (respectiv, detalii cu privire la costurile de producție suportate de autori sau de editori, comisioanele librarilor și cifrele reale

⁴ Dintre lucrările de critică și istorie literară se remarcă: Teodor Vârgolici, *Ecourile literare ale cuceririi independenței naționale*, București, Editura Eminescu, 1976; Vasile Netea, Rodica Iovan, Mihaela Podocea-Constantinescu (ediție de), *1877 în conștiința literară a epocii. Documente, scrisori, articole*, București, Editura Eminescu, 1977; Constantin Pricop, *1877 – Événement historique, réalité littéraire*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes”, XV, 4, 1977, p. 707–717.

⁵ Cf. Nicolae Iorga, *Războiul pentru independența României. Acțiuni diplomatice și stări de spirit*, București, Editura Cultura Națională, 1927, p. 164–166.

de vânzare), cercetarea de față se bazează pe corespondența particulară a scriitorilor cu cititorii lor.

În paginile ce urmează, mă voi opri asupra a trei studii de caz privind relațiile dintre scriitori și cititori. Primul, și cel mai ușor de realizat, este dedicat lui Vasile Alecsandri, în conștiința publică cel mai mare poet al perioadei 1877–1878, considerat și astăzi drept scriitorul prin excelență al războiului de independență. Cel de-al doilea analizează textele apărute în „Convorbiri Literare”, în 1877–1878 încă cea mai influentă publicație culturală, dar cu o difuzare reală și un număr de cititori reali încă dificil de stabilit. Cel de-al treilea se oprește asupra scrierilor lui Nicolae D. Popescu, autorul mai multor texte astăzi uitate sau luate în derâdere de critica și istoria literară, dar cu un puternic și deloc inocent mesaj politic ascuns.

O reevaluare a circumstanțelor interne și externe în care a fost obținută independența de stat a României presupune o analiză atentă a tuturor fațetelor modernizării. O analiză a impactului literaturii într-un moment social, politic, diplomatic și militar atipic trebuie să țină cont de factorii contemporani ce limitau accesul cititorilor la textul tipărit. Alfabetizarea populației urbane și rurale, răspândirea obiceiului lecturii și încercările de a stârni interesul general pentru descoperirile științifice s-au numărat printre dezideratele intelectualilor români din secolul al XIX-lea. Forța cu care aceste obiective naționale și culturale au fost transpuse în practică, precum și impactul real asupra masei populației au reprezentat preocupări importante și recurente în deceniul premergător conflictului politic și militar din 1877–1878. În prejma războiului de independență, la un deceniu și jumătate de la introducerea învățământului primar obligatoriu, majoritatea populației României era încă neștiutoare de carte. Acestei stări de fapt i se adăuga impresia de stagnare a vieții culturale ca urmare a implicării excesive a intelectualilor în viața politică, dar și a conflictelor de natură teoretică și ideologică cu privire la direcțiile de dezvoltare a culturii române⁶.

Dacă opiniile contemporanilor pot fi considerate a fi fost subiective, o statistică publicată la începutul secolului al XXI-lea confirmă notele pesimiste. În 1877 nu a apărut nici un roman, spre deosebire de cinci în 1876, patru în 1878 (două la Brașov și Sibiu) și nu mai puțin de opt în 1879⁷. Unele dintre acestea, precum cel publicat de Alexandru Pelimon (1822–1881), de altfel unul dintre întemeietorii romanului modern românesc, sunt astăzi uitate de critica literară și de

⁶ Fluctuațiile vieții intelectuale au preocupat pe „durată lungă” autori din diferite grupări culturale și politice; cf. Iacob Negruzzi, <Convorbiri Literare>, în „Convorbiri Literare”, I, 1, 1 martie 1867, p. 1; A.D. Xenopol, *Cultura națională* (6), în „Convorbiri Literare”, II, 15, 1 octombrie 1868, p. 250; A.D. Xenopol, *Mișcarea literară în România liberă*, în „Convorbiri Literare”, VI, 2, 1 mai 1872, p. 67–70; Alexandru Macedonski, *Mișcarea literară în cei din urmă zece ani*, în *Cultură și civilizație. Conferințe ținute la tribuna Ateneului Român*, București, Editura Eminescu, 1989, p. 142, 159 (conferința a avut loc în 1878); Ioan Bianu, *Despre cultura și literatura română în secolul al XIX-lea*, București, Socer, 1891, p. 29.

⁷ Institutul de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu” Cluj-Napoca, *Dicționarul cronologic al romanului românesc de la origini până la 1894*, București, Editura Academiei Române, 2004, s.v.

opinia publică⁸. Apariția dificilă a romanului ca gen literar, în comparație cu poezia, teatrul sau proza scurtă, a fost pusă în legătură cu structura societății românești, cu absența unei clase de mijloc puternice și alfabetizate, ce ar fi furnizat un număr critic de cititori⁹.

BOIERI ȘI „CURCANI”: CITITORII LUI VASILE ALECSANDRI

Dat fiind sentimentul de descurajare față de interesul general scăzut al publicului pentru literatură și pentru viața culturală, nu este surprinzător faptul că vânzarea de carte nu decurgea strălucit. O dovedește o scrisoare trimisă de Ioan V. Socec lui Vasile Alecsandri cu doar o săptămână înainte de începerea războiului ruso-otoman. Relațiile dintre librarul-editor și poet erau solide, în ciuda unor momente mai tensionate. În primăvara anului 1871, Ioan V. Socec fusese cel care îi scrisese lui Vasile Alecsandri pentru a-i propune publicarea unei serii de opere complete. Contractul fusese semnat în vara aceluiași an¹⁰, dar primul volum nu apăruse decât în 1875. Colaborarea dintre poetul retras la Mircești și editorul bucureștean avea să continue, după cum atestă corespondența purtată de aceștia.

Într-una din aceste scrisori, datată 29 martie 1877, lui Vasile Alecsandri i se comunica, printre altele, situația contului pe care îl avea la librăria lui Ioan V. Socec. Pentru cercetarea de față, mai interesant decât banii (254,30 lei) pe care poetul fie îi putea primi ca atare, fie îi putea converti în comenzi de carte sau alte obiecte, este faptul că în depozitele librăriei se mai găseau 573 de exemplare din *Dumbrava Roșie*, precum și 100 de volume de proză, parte a seriei de *Opere complete*¹¹. Scrisoarea lui Ioan V. Socec se referă la ediția poemului istoric ce apăruse la Iași, în 1872, în „Convorbiri Literare”, apoi și în ediție separată¹². Librăria bucureșteană primise o parte a tirajului pentru a-l vinde în capitală și în regiunile învecinate; o asemenea practică era uzuală în epocă.

⁸ Alexandru Pelimon, *Trei sergenți. Campania Românilor în Bulgaria*, București, Noua Tipografie Națională, 1879, unde ficțiunea literară se împletea cu lungi explicații privind viața în armată și, de asemenea, cu detalii privind campania de la sud de Dunăre. În afară de acest roman a mai apărut și Alexandru Pelimon, *Oștenii români 1877–78. Poesii*, București, Noua Tipografie Națională, 1880.

⁹ Cf. Titu Maiorescu, *Critice*, București, Editura pentru Literatură, 1966, p. 396–399; (studiul *Literatura română și străinătatea*, apărut inițial în 1882); Mihai Ralea, *De ce nu avem roman*, în „Viața Românească”, XIX, 70, aprilie 1927, p. 86–89.

¹⁰ Biblioteca Academiei Române. Secția Manuscrise (citată mai departe: BAR. Mss.), S 34(1–3)/LIX (librarul-editor Ioan V. Socec către Vasile Alecsandri). Scrisorile au fost publicate și de către Marta Anineanu (editor), *Scrisori către Vasile Alecsandri*, București, Editura Minerva, 1978, p. 400–403.

¹¹ BAR. Mss. S 34(5)/LIX (Ioan V. Socec către Vasile Alecsandri, 29 martie 1877). Conform contractului, 300 de exemplare rămăneau la dispoziția scriitorului, iar librăria-editoare urma să vândă alte 1600. Cel mai probabil scrisoarea se referă la un rest din cele 300 de exemplare ale autorului.

¹² Poemul a fost publicat mai întâi în „Convorbiri Literare”, VI, 2, 1 mai 1872, p. 49–60 și ulterior ca extras Vasile Alecsandri, *Dumbrava roșie. 1497*, Iași, Tipo-Litografia Națională, 1872.

Vasile Alecsandri însuși citise poemul istoric *Dumbrava Roșie* într-una din rarele sale participări la întâlnirile Junimii¹³, ceea ce demonstrează locul excepțional pe care poetul îl ocupa în viața intelectuală contemporană. Dar însuși faptul că la cinci ani de la apariția versurilor inspirate de bătălia dintre Ștefan cel Mare și Ioan I Albert, desfășurată în 1497 în Codrii Cosminului, existau câteva sute de exemplare nevândute, constituie un indicator al evoluției pieței de carte din România, în preajma obținerii independenței. Situația poate părea paradoxală, dat fiind că relațiile contemporanilor despre lecturile publice pe care poetul le-a susținut, vorbeau despre un „adevărat triumf”, în condițiile acelei decăderi aparente a literaturii originale cu sens național¹⁴, pe care o acuzau constant junimiștii.

De ediția din 1872 a poemului *Dumbrava Roșie* se leagă una dintre primele încercări ale lui Vasile Alecsandri de a se implica în acțiunile de ajutorare a soldaților răniți în războiul din 1877–1878. La 26 noiembrie 1877, poetul o anunța pe Maria Roznovanu că trimite 75 de exemplare pentru a fi vândute în beneficiul spitalului militar organizat la Iași¹⁵. În paralel, Vasile Alecsandri accepta invitațiile de a conferința și citi versuri la Piatra Neamț, Iași și Galați. Sumele strânse în urma taxelor de intrare și donațiilor au fost destinate înzestrării armatei și îngrijirii răniților¹⁶. O donație similară, de cărți ce urmau a fi vândute în beneficiul Crucii Roșii, a făcut și George Sion (1822–1892), cu diferența că era vorba despre o lucrare specială, scrisă în 1877, nu de un rest de tiraj rămas nevândut de mai mulți ani. Exemplarele au fost oferite Ministerului de Interne, care a însărcinat prefecturile cu vânzarea cărții. Veniturile urmau a fi donate Societății Române de Cruce Roșie¹⁷, dar nu este clar câți bani au fost adunați în acest mod.

Pentru Vasile Alecsandri, retras din viața politică în 1860, fără a fi scris literatură de câțiva ani¹⁸ și preocupat mai degrabă de definitivarea operei pentru ediția completă propusă de editorul Ioan V. Socec, războiul de independență a reprezentat un imbold artistic nou. Poeziile inspirate de participarea armatei române la luptele de la sud de Dunăre au fost publicate în „Convorbiri Literare”,

¹³ Jacob Negruzzi, *Amintiri din „Junimea”*, București, Minerva, 1970, p. 93; Gheorghe Panu, *Amintiri dela „Junimea” din Iași*, București, Editura Societății Anonime pe Acțiuni „Adeverul”, 1908, p. 66–73.

¹⁴ Despre conferința publică, destinată străngerii de foduri pentru colectele ce se făceau în favoarea armatei franceze, ulterioară citirii poemului la Junimea, precum și despre contextul literar al apariției operei, vezi considerațiile lui G. Vărnăv Liteanu, *Dumbrava roșie. Cercetare critică*, în „Convorbiri Literare”, VIII, 4, 1 iulie 1874, p. 154, 159.

¹⁵ Teodor Vărgolici, *Ecourile literare ale cuceririi independenței naționale*, p. 59; p. România în războiul de independență, București, Editura Militară, 1977, p. 352.

¹⁶ Știri despre acest turneu de conferințe au ajuns până în Transilvania; „Familia”. *Correspondențe de la Plevna*, Timișoara, Facla, 1977, p. 85–86.

¹⁷ 1877 în conștiința literară a epocii. *Documente, scrisori, articole*, p. 76 (adresa Ministerului de Interne către Prefectura Județului Putna). Pe lângă imnurile închinete Crucii Roșii, George Sion scrisese *La Plevna. Dramă într-un act în versuri*, jucată la București, Iași și Galați; George Sion, *Dramatice*, București, Tipografia Academiei Române, 1879, p. 67–129.

¹⁸ *Istoria literaturii române. Volumul al II-lea. De la Școala Ardeleană la Junimea*, București, Editura Academiei RSR, 1968, p. 456.

începând cu numărul din 1 ianuarie 1878¹⁹, dar și în alte periodice ale vremii. În aprilie 1878, poeziile, împreună cu piesa în versuri *La Turnu-Măgurele*²⁰, au apărut în volumul *Ostașii noștri*, publicat tot de librăria-editoare condusă de Ioan V. Socec. Volumul de mici dimensiuni purta specificația „edițiune proprie pentru ostași”, iar pe copertă apărea imaginea unui dorobanț cu echipament complet de luptă, în poziție de repaus²¹. După doi ani, același ciclu poetic a apărut în seria de opere editată de librăria bucureșteană²². Conform prevederilor privind drepturile de autor din Legea presei (în vigoare din 1862), o altă ediție a mai putut apărea doar la zece ani de la moartea poetului. În prefața acesteia, Ioan Bianu arăta că impactul lui Vasile Alecsandri în rândul oamenilor de rând era încă minim²³. Formatul și, implicit, prețul operelor complete ale editurii Socec din 1880 stăteau în calea răspândirii reale a poeziilor. Ediția îngrijită de Ion Bianu era parte a seriei „Biblioteca pentru toți”, pe care Leon Alcalay o preluase de la editorul Carol Müller, în care apăreau cărți în format de buzunar, fără copertă de carton și la prețuri modice.

Nu doar presiunea momentului cu adevărat istoric, prestigiul lui Vasile Alecsandri și vechimea colaborării par să fi motivat hotărârea lui Ioan V. Socec de a edita o serie de cărți ce urmau a fi donate soldaților și nu vândute prin circuitele comerciale obișnuite. Corespondența lingvistului Alexandru Cihac (1825–1887) cu Iacob Negruzzi dezvăluie faptul că librarul-editor bucureștean a fost printre puținii din țară care nu au înăsprit condițiile financiare puse autorilor pentru a tipări sau vinde operele acestora în timpul războiului de independență²⁴.

Din corespondența lui Vasile Alecsandri cu Iacob Negruzzi în legătură cu poeziile patriotice trimise „Convorbirilor Literare”, două pasaje atrag atenția asupra relației dintre autor și cititori: rugămintea poetului de a i se comunica reacția junimiștilor la lectura colectivă din „Peneș Curcanul”, și, de asemenea, dorința ca periodicul junimist să fie primul care tipărea respectivele versuri²⁵.

¹⁹ Vasile Alecsandri, *Odă. Ostașilor Români; Peneș Curcanul; Sergentul*, în „Convorbiri Literare”, XI, 10, 1 ianuarie 1878, p. 349 sqr.

²⁰ Scrisă pentru o reprezentare de binefacere în beneficiul văduvelor și orfanilor de război la rugămintea cumnatei lui Iacob Negruzzi, cf. Elena Rădulescu-Pogoneanu, *Vieța lui Alecsandri*, Craiova, Editura Scrisul Românesc, 1940, p. 288, piesa a fost tipărită mai întâi în Transilvania; Vasile Alecsandri, *La Turnu-Măgurele*, în „Albina Carpaților”, I, 21, Sibiu, 12 ianuarie 1878, p. 237–240.

²¹ Vasile Alecsandri, *Ostașii noștri*, București, Editura Librăriei Socec et. Comp., 1878. Asupra ediției, a se vedea Vasile Alecsandri, *Scrisori. I. Către T. Maiorescu, I. Negruzzi, Al. Papadopol-Callimach și Paulina Alecsandri*, București, Socec, 1904, p. 104.

²² Vasile Alecsandri, *Opere complete (Vol. IX). Poesii (vol. III). Legende noue. Ostașii noștri*, București, Editura Librăriei Socec et. Comp., 1880.

²³ Ioan Bianu, „Prefața primei ediții”, în Vasile Alecsandri, *Poezii. Ostașii noștri*, București, Editura Librăriei Leon Alcalay, 1908, p. I–II.

²⁴ I.E. Torouțiu, *Studii și documente literare. III. „Junimea”*, București, Institutul de Arte Grafice „Bucovina”, 1932, p. 34 (Alexandru Cihac către Iacob Negruzzi, Mainz, 5 mai 1878). În perioada cercetată, chiar dacă un autor își tipărea opera pe speze proprii, putea încheia contracte de desfacere cu librării, contra unui comision primit de aceștia. Din scrisoarea menționată reiese că librării ar fi vrut să încaseze aceste comisioane în avans.

²⁵ Vasile Alecsandri, *Scrisori*, p. 91, 95 și urm.

La câteva luni de la apariția în volum a ciclului *Ostașii noștri*, la 24 iunie 1878, Iacob Negruzzi îi scria lui Vasile Alecsandri pentru a-l înștiința că a convins consiliul județean Iași (dominat de rivalii politici liberali) să cumpere o parte a tirajului pentru a fi distribuit prin intermediul premiilor în școlile din mediul rural²⁶. Această practică, și anume vinderea propriilor produse literare către autoritățile centrale sau locale, care le distribuiau ca premii la sfârșit de an școlar, era obișnuită în epocă. Junimiștii înșiși se foloseau de ea pentru numerele din „Convorbiri Literare” ce nu se distribuiau pe bază de abonament²⁷.

Vasile Alecsandri mărturisea, într-o scrisoare către Iacob Negruzzi, că dorea să împartă soldaților 500 de exemplare primite de la editor. Pe de altă parte, probabil gândindu-se și la faptul că volumul trebuia vândut, considera că societățile de binefacere „nu ar face rău dacă ar cumpăra un număr oarecare de broșuri pentru bolnavii și răniții de prin spitale”²⁸. Propunerea trimite mai degrabă spre ideea unui grup redus de potențiali cumpărători în rândul ostașilor de rând. Oricum, acest gest ar fi fost posibil după încetarea operațiunilor militare. Memoriile participanților la război arată că pe linia frontului nu exista timp pentru lectură, deși unii dintre aceștia țineau jurnale detaliate²⁹, simple carnete de însemnări³⁰, desigur, pe lângă corespondența cu familia sau prietenii de acasă³¹.

În primăvara anului 1878, Vasile Alecsandri devenea laureat al premiului „Societății limbilor romanice” din Montpellier, iar „Convorbirile Literare” mergeau până la a compara succesul literar al poetului cu succesul militar din campania din Bulgaria. Într-un articol nesemnat se puteau citi următoarele considerații: „Grivița și Montpellier sunt astăzi două nume nedezipite și deopotrivă scumpe românilor, căci reprezintă două victorii strălucite prin care românii au afirmat dreptul și voința lor de a fi. Să nu se creadă că voim a opune un nume altuia, ele se completează și nu se exclud. Nu putem însă să nu observăm că a doua biruință a fost o biruință fără lacrimi”³².

Amintindu-și de impactul *Ostașilor noștri* la o jumătate de secol după apariție și sub impresia primului război mondial, Constantin Bacalbașa avea să scrie: „poeziile epice ale lui Alecsandri străbat țara și renasc sufletele. Neamul, îngenunchiat de atâtea veacuri, ridică capul și fiecare român începe să se cunoască și să dobândească încrederea pierdută de-a lungul restriștelor”³³. Afirmția aceasta

²⁶ Marta Anineanu (ed.), *Scrisori către Vasile Alecsandri*, București, Minerva, 1978, p. 350.

²⁷ I.E. Torouțiu, Gh. Cardaș, *Studii și documente literare. I. „Junimea”*, București, Institutul de Arte Grafice Bucovina, 1931, p. 7 (scrisoare a lui Titu Maiorescu către Iacob Negruzzi, 17/29 ianuarie 1877).

²⁸ Vasile Alecsandri, *Scrisori*, p. 105 și urm.

²⁹ Cf. Zaharia Petrescu, *Însemnările unui medic din războiul pentru independență. Jurnalul de campanie al lui Zaharia Petrescu*, București, Editura Medicală, 1977.

³⁰ Alexandru Chibici-Révneanu, *Din viața mea de voluntar 1877–1878, în 1877 în conștiința literară a epocii*, p. 120 și urm.

³¹ Precum Vintilă C.A. Rosetti; cf. *1877 în conștiința literară a epocii*, p. 47–68 și urm.

³² *Cântecul gîntei latine*, în „Convorbiri Literare”, XII, 3, 1 iunie 1878, p. 110.

³³ Constantin Bacalbașa, *Bucureștii de altădată 1871–1884*, I, București, Editura ziarului Universul, 1935, p. 236.

ar putea părea o reconsiderare tardivă a unei situații mai degrabă ideale. Scrisorile primite de Vasile Alecsandri, probabil necunoscute integral lui Constantin Bacalbașa, confirmă impactul poeziilor de război și al *Cântecului gîntei latine* asupra contemporanilor. Au existat lecturi publice organizate sau spontane, iar reacția publicului pare să fi fost de unanimă apreciere, indiferent de context, de originea socială sau de gradul de cultură.

Ideea de a se citi răniiților din spitale nu era nouă. Confirmând primirea donației din *Dumbrava Roșie*, Maria Roznovanu îi scria lui Vasile Alecsandri că în Comitetul Central al Doamnelor din Iași se luase hotărârea de „a reține [...] un număr din acele exemplare, pentru a fi distribuite atât la Spitalul din Turnu Măgurele cât și la cel de aici, spre a se da lectură din el în toate zilele iubiților noștri răniiți”³⁴.

Prima lectură publică organizată a avut loc la doar o săptămână de la apariția poeziilor *Odă. Ostașilor Români*; *Peneș Curcanul*; *Sergentul* în revista „Convorbiri Literare”. La 8 ianuarie 1878, într-o ședință a Societății Ateneului Român, Iancu Alecsandri (1826–1884)³⁵ citise versurile în locul fratelui său. Un veritabil spectacol de muzică și poezie, judecând după program, frecventat mai ales de elita feminină a capitalei, momentul a însemnat un triumf indirect pentru poet. Conform descrierii lui Iancu Alecsandri, *Peneș Curcanul* a fost citită la cererea spectatorilor prezenți în sală. Pentru că nu știa versurile pe dinafară, Iancu Alecsandri afirma că ceruse să i se aducă de acasă un exemplar din „Convorbiri Literare”. Aceeași scrisoare arată că Brătianu (fără a se preciza care) citise deja poezia și insista să o recite în fața publicului, dar fratele autorului a refuzat să lase pe altcineva să declame în locul său. Reacția oamenilor din sală era descrisă în tonuri calde: „*Peneș* a avut, la rândul său, un mare succes, poate acest succes era mai pronunțat decât precedentele, era tăcut și emoționat. Se asculta, cum ascultă femeile – și erau multe –, cu inima. Foarte aplaudat la sfârșit și străngeri de mână din toate părțile”³⁶.

Cu un caracter mai degrabă spontan, sau explicat astfel lui Vasile Alecsandri, alte lecturi colective au avut loc în spitalele de campanie. Natalia Filipescu (1837–1895) citise poeziile din „Convorbiri Literare” pentru soldații răniiți, îngrijiți în spitalul de campanie în care lucra ca soră de caritate. Reacțiile acestora fuseseră mișcătoare, iar fiica lui Grigore Ghica, legată de poet de o veche prietenie, își justifica astfel gestul: „țineam ca ele [poeziile] să fie judecate de aceia care au avut fericirea să le inspire”³⁷. Alexandru Cantacuzino-Cneazul (m. 1884) îi relata poetului, indirect totuși, cum soția lui George Cretzianu le citise celor 160 de ostași răniiți pe care îi avea sub supraveghere poezia *Peneș Curcanul*. Această scrisoare conținea o referire interesantă pentru istoria lecturii și a ecoului de moment al

³⁴ 1877 în *conștiința literară a epocii*, p. 78–79 și urm. Pentru donația din *Dumbrava Roșie*, vezi *supra*.

³⁵ Vezi, pentru detalii privind biografia acestuia și activitatea diplomatică, Dan Berindei, *Politica externă și diplomați la începuturile României moderne*, București, Editura Mica Valahie, 2011, p. 15.

³⁶ Marta Anineanu (ed.), *Scrisori către Vasile Alecsandri*, p. 18–23 și urm.

³⁷ *Ibidem*, p. 204–205.

operei poetice: pentru a răspunde interesului răniților, doamna Cretzianu cumpărase și împărțise mai multe exemplare din ziarele care preluaseră, din „Convorbiri Literare”, versurile lui Vasile Alecsandri³⁸.

Reacții similare stârnise și *Cântecul gintei latine*. Una dintre cele mai calde scrisori de apreciere venise din partea Elenei Cuza, care citea regulat în „Convorbiri Literare” amintirile diplomatice ale lui Vasile Alecsandri, și care exprima, de asemenea, bucuria pentru succesul ciclurilor poeziilor dedicate soldaților români și, de asemenea, „gintei latine”³⁹. Lucia Duca se folosea de prilejul poeziilor de război și al succesului de la Montpellier pentru a caracteriza întreaga scriitură poetică a unchiului său: „îți iubesc opera pentru că te regăsesc în ea”⁴⁰. Zulia Sturdza și Grigore Ventura își exprimau și ei admirația pentru reușita lui Vasile Alecsandri peste hotare⁴¹.

Grigore Ventura (1840–1909) era el însuși autorul unei piese de teatru cu titlul *Curcanii* (mai degrabă comercial decât în strânsă legătură cu subiectul), jucată mai întâi la Galați iar din martie 1878 pe scena Teatrului Național din București. Prologul se încheia cu ostașii care jucau „Hora de la Grivița”, pe versurile lui Vasile Alecsandri. În 1879, piesa aceluiași autor, *Dincolo de Dunăre*, includea „Hora de la Plevna”⁴². Această preluare scenică a poeziilor lui Vasile Alecsandri, unică în dramaturgia⁴³ contemporană evenimentelor din 1877–1878, sprijină ideea impactului remarcabil al scrierilor acestuia, în egală măsură artistic și emoțional.

Succesul remarcabil obținut de Vasile Alecsandri în timpul războiului pentru independența României venea, așadar, pe fondul contribuției sale esențiale la dezvoltarea literaturii române moderne. Revenirea sa în viața literară activă a fost recunoscută ulterior de critică, deși au existat opinii conform cărora succesul ciclului *Ostașii noștri* s-a datorat emoției momentului și nu valorii poetice⁴⁴. Acest succes este evidențiat de parcurgerea vastei corespondențe a poetului. Totuși, cazul lui Vasile Alecsandri reprezintă o excepție fericită. Reacțiile cititorilor nu pot fi reconstituite cu aceeași ușurință în cazul altor scriitori contemporani.

³⁸ *Ibidem*, p. 147. „Peneș Curcanul” a fost preluată, conform obiceiului epocii, și de alte periodice.

³⁹ *Ibidem*, p. 175.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 194–195.

⁴¹ *Ibidem*, p. 410, 426.

⁴² Piese *Piese Curcanii. Dramă națională în trei acte și un prolog* (1877) și *Dincolo de Dunăre. Dramă în patru acte* (1879) au fost tipărite în Grigore Ventura, *Teatru*, volumul I, București, Editura Librăriei Sococă & Comp., 1893, p. 164–166, 412–414. Pentru prima dintre acestea, pusă în scenă și cu ocazia centenarului independenței, a se vedea grupajul *Caiete de spectacol: „Curcanii” de Grigore Ventura la TV*, în „Teatrul”, XXII, 5, mai 1977, p. 8–17.

⁴³ În octombrie 1877, A. Zorillă publicase în „România Liberă” poezia *Români au învins*, cu un moto din poezia lui Vasile Alecsandri, *Sentinela română* (1848); cf. Ioan Săndulescu, *Poezia lirică din timpul războiului pentru neamănare 1877–1878*, p. 96 și urm.

⁴⁴ Nota discordantă la Alexandre Ciorănescu, *Vasile Alecsandri*, New York, Twayne Publishers, 1973, p. 98. Opinia dominantă a criticii literare românești este mai apropiată de analizele și concluziile lui G.C. Nicolescu, *Viața lui Vasile Alecsandri*, București, Editura Eminescu, 1975, p. 495–503, pentru care valoarea poetică prima asupra contextului militar și politic al anilor 1877–1878.

„CONVORBIRI LITERARE” ÎN TIMPUL RĂZBOIULUI DE INDEPENDENȚĂ

Strămutată din 1876 la București, „Convorbiri Literare” a publicat în numerele din 1877 și 1878 puține texte inspirate de războiul de independență. Se știe că majoritatea scrierilor literare apărute în revistă fuseseră dezbătute în cadrul ședințelor Junimii, înainte de a fi tipărite. Acest fapt nu trebuie interpretat ca o desconsiderare a cititorilor, ci înțeles în contextul încercărilor Junimii de a crea o opinie publică favorabilă literaturii și științei, prin evitarea textelor de factură modestă.

Prima contribuție ce poate fi legată de problematica războiului pentru independență a apărut în aprilie 1877. Aceasta îi aparținea lui Iacob Negruzzi și trata o chestiune de morfologie. Redactorul-șef al revistei pleda pentru folosirea cuvântului arhaic „resboiu”, mai răsunător spre deosebire de pe atunci neologismul „resbel”. Termenul din urmă era cel pe care „poetii buni” îl evitau, afirma autorul⁴⁵.

În numărul din 1 ianuarie 1878, în care apăruseră poeziile lui Vasile Alecsandri, avea să fie tipărită și prima lucrare în proză inspirată de războiul de independență. Este vorba despre nuvela lui Nicolae Gane, *Andrei Florea Curcanul*. Dintre junimiști, istoricii literari l-au considerat pe „președintele caracudei”, urmând o interpretare pornită de la Titu Maiorescu⁴⁶, drept precursorul modest, dar necesar, pentru dezvoltarea prozei scurte de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea⁴⁷.

Scriind despre un țăran ajuns pe front din obligația față de țară, Nicolae Gane surprindea drama psihologică a participantului la război: „e ciudat cum eu, om milos de feliul meu, trăgeam aici drept dragul în carne de om, ba încă îmi părea rău de câte ori plumbul meu mergea în deșert. Parcă nu mai eram eu băetul Andrei Florea cel blajin din sat de la Florești, pe care fetele îl hărăteau fără leac de grijă. Răsboiul mă încruntase în sânge, și-mi schimbase firea, și de-aș fi avut putere aș fi ucis pe toți turcii din țara turcească ca să se mântuie buclucul și să mă întorc mai curând acasă”⁴⁸.

Nicolae Gane nu s-a aflat nici un moment în apropierea frontului. Din contră, el a părăsit Iașiul pentru a evita întâlnirea cu trupele ruse și s-a retras la Fălticeni, de unde a urmărit desfășurarea operațiunilor militare cu precădere prin intermediul presei și, probabil, prin informații primite de la rudele militarilor din batalionul Fălticeni. În amintirile scrise la începutul secolului al XX-lea, el avea să arate că „știrile ce ne veneau de acolo [din Bulgaria] luau în închipuirea mea proporțiuni fantastice și inima mea tresărea la fiecare nume cunoscut de oștean căzut în bătae”⁴⁹.

⁴⁵ Iacob Negruzzi, *Scrisori. Scrisoarea II*, în „Convorbiri Literare”, XI, I, 1 aprilie 1877, p. 17–19.

⁴⁶ Titu Maiorescu, *Critice, op. cit.*, p. 395.

⁴⁷ Zigu Ornea, *Junimea și junimismul*, volumul al II-lea, București, Editura Minerva, 1998, p. 258–259.

⁴⁸ Nicolae Gane, *Andrei Florea Curcanul*, în „Convorbiri Literare”, XI, 10, 1 ianuarie 1878, p. 370.

⁴⁹ Nicolae Gane, *Amintiri (1848–1891)*, Craiova, Editura Scrisul Românesc, 1941, p. 172, 177.

În același volum de memorii, Nicolae Gane afirma că scrierile sale literare erau motivate doar de nevoia de a-și afla liniștea proprie, el negând formal „intențiunea de a-mi face un nume, de a câștiga laudele publicului sau alte favoruri”⁵⁰.

Un alt autor junimist, George Bengescu (1844–1916), avea să publice o piesă satirică despre *Drepturile evreilor* în numărul din noiembrie 1878⁵¹. Textul fusese scris, desigur, sub impresia hotărârilor Congresului de la Berlin și a dezbatărilor privind cetățenia română, situație ce produsese disensiuni fățișe în rândurile Junimii⁵².

CU LIBERALII, ÎMPOTRIVA RUSIEI: NICOLAE D. POPESCU ȘI LITERATURA DE CONSUM

Nicolae D. Popescu (1843–1921) a fost unul dintre cei mai prolifici, bine vânzuți și citați scriitori români de la sfârșitul secolului al XIX-lea⁵³. În același timp, uitarea în care s-a scufundat pare să îi fi fost sortită din timpul vieții. „Nedea” Popescu, cum îl persiflau contemporanii, nu avea nici cea mai mică intenție de a scrie literatură cultă, înaltă, de calitate atemporală. Judecățile aspre ale contemporanilor asupra operei și cititorilor au devenit interpretarea canonică a moștenirii literare a lui Nicolae D. Popescu în critica actuală⁵⁴.

Ținta lui Nicolae D. Popescu – mărturisită într-o scrisoare particulară către Dimitrie A. Sturdza – era de a fi „citit de oamenii săraci, din popor, în mare măsură țărani, care nu cumpără cartea de la librărie, ci așteaptă să se vândă în coșul cu 30 bani broșura”⁵⁵.

Multe dintre textele lui Nicolae D. Popescu au apărut în seriile de calendare populare pe care le edita. El a folosit războiul de independență ca fundal literar pentru scrierile sale cu tentă erotică și, deopotrivă, socială și politică. De altfel, multe dintre scrierile modestului funcționar de la arhiva Ministerului Afacerilor Străine foloseau evenimentele istorice ca punct de referință pentru firul central al povestirilor pe care le oferea unui public incert, greu de identificat și de cuantificat. Nicolae Iorga avea să îl acuze, tardiv, de falsificarea trecutului⁵⁶.

Autor care prefera să scrie despre iubiri interzise, intrigă, trădări, adultere, sinucideri și morți dramatice, suprapuse peste chestiuni de ordin social (mai ales conflictul mocnit între boierime și țărănime), Nicolae D. Popescu a practicat

⁵⁰ *Ibidem*, p. 159.

⁵¹ George Bengescu, *Drepturile evreilor*, în „Convorbiri Literare”, XII, 8, 1 noiembrie 1878, p. 292.

⁵² Zigu Ornea, *op. cit.*, volumul I, p. 274.

⁵³ O notă sub titlul „De același autor” arată că la librăria H. Steinberg din București se găseau de vânzare 23 de romane istorice, multe inspirate de războiul de independență, iar alte 15 erau în pregătire; cf. N.D. Popescu, *Santinela de la Grivița*, București, Librăria H. Steinberg, 1889, coperta II.

⁵⁴ *Dicționarul scriitorilor români. M-Q*, București, Editura Albatros, 2001, s.v.; *Dicționarul general al literaturii române. P-R*, București, Editura Univers Enciclopedic, 2006, s.v.

⁵⁵ BAR. Mss., S39(4)/DCCCXCVII (N.D. Popescu către D.A. Sturdza, 3 iunie 1900).

⁵⁶ Nicolae Iorga, *Cum să înțelegem arta. Șase conferințe la Sinaia (august 1930)*, Vălenii de Munte, Tipografia Datina Românească, 1930, p. 4.

conștient literatura de senzație. Romanul *Amasoana dela Rachova*⁵⁷ și nuvela *Constantin. Un episod din resbelul actual*⁵⁸ sunt doar povești de iubire, cu trimiteri spre contextul social și politic al epocii. Războiul purtat la sud de Dunăre⁵⁹ devenea un simplu fundal, punct necesar de referință pentru cititorul contemporan, și, în același timp, cu un vădit efect dramatic, probabil și financiar.

În „Calendarul pentru toți, istoric, amuzant, popular pe anul de la Christ 1879”, peste temele obișnuite ale lui Nicolae D. Popescu (aceleași istorii complicate de iubire, cu personaje fie complet inocente, fie revoltător de imorale) s-a suprapus problema relației dificile cu Rusia, urmare a modificărilor teritoriale decise la Congresul de la Berlin. În nuvela *Duoi frați. Episoade din resbelul turco-ruso-roman*, primele rânduri fac referire la decizia „marelui imperiu [care] mergea să dea viață micilor popoare”, în timp ce românii „uitaseră că de fapt rușii năvăliseră în țara loc, își aminteau numai că marele imperiu scrisese pe stindardele sale libertate și înfrățire” și deci porniseră „să își verse sângele pentru asupriți și mai cu seamă pentru ruși”⁶⁰.

Partea neliterară a aceleiași calendar includea articolul, nesemnat, dar după stil tot al lui Nicolae D. Popescu, cu titlul *Politica Rusiei în Orient*. Autorul pleca de la politica externă inaugurată de Petru cel Mare și Ecaterina a II-a, respectiv ideea cuceririi Constantinopolului, și critica faptul că „lumea nu vrea să profite de experiență”, fiind mereu înșelată de agitația rusească cu privire la eliberarea popoarelor creștine din Peninsula balcanică. Concluzia articolului era că „statele

⁵⁷ Deși *Amasoana dela Rachova*, București, Librari-editori Frații Joanițiu, 1879, apărea sub egida seriei „Episoade din istoria resbelului independenței României”, conflictul militar apare doar către sfârșitul romanului, după ce o poveste de dragoste se încheie prin sinuciderea fetei, provocată de gelozia și intriga unei soții adultere. Neconsolat, iubitul fetei pleacă voluntar pe frontul din Bulgaria, unde va fi însoțit permanent de un băiat care se dovedește a fi soția prietenului său cel mai bun, deghizată, cuprinsă de remușcări pentru fapta sa. Ea moare eroic în luptă iar tânărul află că otrava cu care se sinucisese iubita sa nu avusese efect (deși el ajunsese chiar la înmormântare), prin urmare aceasta trăia și îl căuta. Câteva referiri ale lui N.D. Popescu par să amintească de povestea de dragoste dintre Romeo și Julieta.

⁵⁸ [N.D. Popescu], *Constantin. Un episod din resbelul actual*, în „Calendarul pentru toți, istoric, amuzant, popular pe anul de la Christ 1878”, an XVI, București, 1877, p. 66–69, este povestea unui tânăr de familie bună, nemobilizat, care pleacă voluntar pentru că întâlnește din întâmplare o doamnă care lucra într-un spital de campanie. În cele din urmă va muri de pe urma rănilor, îngrijit de iubita sa. În 1877, studenții nu au fost mobilizați, pentru a fi protejați. De asemenea, tema tânărului care pleacă pe front în ciuda eforturilor familiei (din elita socială și urbană) de a-l proteja apare și în alte scrieri din epocă.

⁵⁹ O altă lucrare literară dedicată războiului de independență spune povestea unui țăran simplu, animat de sentimente care nu concordau cu disciplina militară. Acuzat că a eliberat un prizonier turc, potențial spion, soldatul Stan Flămândeau este condamnat la moarte pentru trădare, dar este grațiat în ultimul moment de către domnitorul Carol I. Reîntors în rândurile armatei, el rămâne infirm dar „este mulțumit de soarta sa căci pe pieptul lui lucește Steaua României și viitorul familiei este asigurat prin generoasa sollicitudine a guvernului care l-a trecut în lista pensionarilor”; Nicolae D. Popescu, *Santinela de la Grivița*, București, Librăria H. Steinberg, 1889, p. 103.

⁶⁰ [N.] D. Popescu, *Duoi frați. Episoade din resbelul turco-ruso-roman*, în „Calendarul pentru toți, istoric, amuzant, popular pe anul de la Christ 1879”, an XVII, București, 1879, p. 1–2.

mici aflate în vecinătatea Rusiei trebuie să lupte pe viață și pe moarte pentru existența lor. [...] Acesta e un adevăr care trebuie să devie o credință și pentru noi”⁶¹.

La zece ani de la război și congresul de la Berlin, Nicolae D. Popescu publica a treia ediție a *Istoriei resbelului român-ruso-turc 1875–1878*. Fără a fi o lucrare literară, ci pretins istorică, autorul afirma că începuse să scrie în luna septembrie a anului 1877, „pe când majoritatea românilor se legănau în brațele dulcii speranțe cum că cooperațiunea cu rușii va da rezultate bine făcătoare pentru români”⁶².

Câteva scrisori trimise de Nicolae D. Popescu fruntașului liberal Dimitrie A. Sturdza, 1890 și 1904, precum și o scrisoare din 1902 către Ioan Bianu, aduc lămuriri în privința modalităților în care prolificul autor înțelegea să își subordoneze textele intereselor partidului liberal, al cărui membru era, conform propriei mărturisiri, din anul 1868⁶³. Dincolo de dimensiunea socială prin care Nicolae D. Popescu încerca să contracareze interesele partidului conservator⁶⁴, atitudinea antirusească stârnită de comportarea foștilor aliați din timpul războiului de independență era o altă constantă a scrierilor lui Nicolae D. Popescu. Un proiect istorico-literar la mai bine de un deceniu de la obținerea independenței era dedicat domnitorului fanariot Nicolae Mavrogheni, despre care Nicolae D. Popescu își propunea să scrie ca despre „un bărbat ieșit din popor, iubitor al poporului și urător al rușilor și al boierilor [,] uneltele lor”⁶⁵.

Prin criticile directe sau indirecte la adresa politicii rusești, Nicolae D. Popescu transpunea în cheia literaturii de consum și a calendarului popular o tendință evidentă din societatea românească. Nu este întâmplător faptul că în 1880, așadar în același timp cu textele scrise pentru oamenii de rând, Alexandru D. Xenopol publica ampla sa sinteză asupra influenței conflictelor ruso-otomane din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea asupra românilor, unde arăta că alianța din 1877 era o soluție conjuncturală, fără alternativă⁶⁶.

RELATIA SCRITORII-CITITORI ÎNTRE ENTUZIASM ȘI TĂCERE. CONCLUZII

Într-o societate dominată de analfabetism, faptul că sute de exemplare ale unei singure cărți nu erau imediat vândute nu poate surprinde. Această situație este demonstrată de stocurile pe care librăria-editoare condusă de Ioan V. Socec le

⁶¹ *Politica Rusiei în Orient*, în „Calendarul pentru toți, istoric, amuzant, popular pe anul de la Christ 1878”, an XVII, București, 1879, p. 50–52.

⁶² Nicolae D. Popescu, *Istoria resbelului român-ruso-turc 1875–1878*, București, Librăria H. Steinberg, 1889, p. 7.

⁶³ BAR. Mss. S39(13)/DCCCXCVII (Nicolae D. Popescu către Dimitrie A. Sturdza, 22 ianuarie 1899).

⁶⁴ BAR. Mss. S41/DVI (Nicolae D. Popescu către Ioan Bianu, 7 ianuarie 1902).

⁶⁵ BAR. Mss. S39(1)/DCCCXCVII (Nicolae D. Popescu către Dimitrie A. Sturdza, 28 februarie 1889).

⁶⁶ Alexandru D. Xenopol, *Războaiele dintre ruși și turci și înrăurirea lor asupra țărilor române*, Iași, Typo-Litografia H. Goldner, 1880.

deținea din scrierile lui Vasile Alecsandri la câțiva ani de la apariția seriei de opere complete ale celui mai important scriitor român al epocii. În egală măsură, situația pieței de carte reiese din soluția achiziționării cărților și revistelor nevândute ca premii școlare, printr-un efort financiar suportat de autoritățile centrale sau locale. În sprijinul acestei situații, motivată și de formatele alese, implicit de prețul pentru cititorii obișnuiți, stă hotărârea lui Nicolae D. Popescu de a scrie pentru un public anonim, fără cultură înaltă, mai sensibil la literatura de senzație, dar care își permitea cărți ieftine. Ceea ce rămâne neclar este dacă intenția politică cu care scria Nicolae D. Popescu (atent ascunsă, evidentă doar din analiza corespondenței personale) ajungea cu adevărat la cititorii săi.

În acest climat, judecând după impactul lecturilor organizate sau improvizate, pentru categorii foarte diverse ale opiniei publice, războiul de independență a generat un curent în folosul literaturii originale, fie aceasta de factură (voit) înaltă (Vasile Alecsandri, Nicolae Gane sau Grigore Ventura), fie ținut de colportaj (Nicolae D. Popescu). Întocmai ca și presa cotidiană, librării-editori au reacționat pozitiv la nevoia publicului de a citi elogiile literare aduse luptătorilor din războiul de independență.

Dar absența tuturor reacțiilor cititorilor, indiferent de categoria socială din care făceau parte, îngreunează înțelegerea reală a impactului literaturii anilor 1877–1879 asupra unui public greu de definit, de cuantificat și de investigat istoric sub toate fațetele sale. Așa cum autorii analizați mai sus se încadrează unor genuri și stiluri literare diferite, de asemenea reprezentând totodată categorii sociale diferite, tot astfel trebuie diferențiați și cititorii. Reacțiile acestora se plasează între entuziasmul stârnit de versurile lui Vasile Alecsandri în spitalele de campanie, în seratele oferite în beneficiul răniților sau pe scenele teatrelor (este vorba despre preluarea *Horei de la Grivița* de către Grigore Ventura) și tăcerea încăpățânată a oamenilor de rând despre care și pentru care scria Nicolae D. Popescu. Era o lipsă de dialog pe care Nicolae D. Popescu pare să o asume conștient. Nici una dintre scrisorile trimise lui Dimitrie A. Sturdza nu face referire la eventuale păreri, primite direct, prin viu grai, sau în scris, de la oamenii care cumpărau calendarele și romanele șefului arhivei Ministerului Afacerilor Străine.

Este greu de stabilit dacă cititorii lui Vasile Alecsandri pe care i-am amintit mai sus, toți reprezentanți ai elitei sociale, nu erau interesați și de scrierile senzaționale ale lui Nicolae D. Popescu. Este, de asemenea, greu de stabilit în ce măsură foștii ostași de la 1877–1878 au primit și au dus acasă volumele destinate lor de la bun început de către librăria-editoare Socec. Cumpărarea unei cărți ca act de binefacere (vezi cazul donațiilor lui Vasile Alecsandri și George Sion) reprezenta o modalitate de implicare socială în efortul de război. În amândouă situațiile (cărți primite, cărți achiziționate), se regăsește un gest motivat de emoția momentului, dar care presupune, fără a putea demonstra cu certitudine, existența lecturii.

Reconstituirea obiceiurilor de lectură din societatea românească a anilor 1877–1879 este o istorie a aparențelor. Este încă dificil de stabilit, după cifrele parțiale de vânzări și după reacțiile cititorilor (izolate, regăsite preponderent în corespondența privată) cât de mult ajungea la aceștia din mesajul literar. În ciuda unor asemenea dificultăți, este evident că diviziunile dintre clasele sociale, între mediile urban și rural, precum și cele din interiorul fiecărei categorii în parte, toate specifice României din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, se regăsesc și în cazul istoriei lecturii.

WRITERS AND READERS DURING THE ROMANIAN WAR OF INDEPENDENCE

Abstract

The aim of this article is to investigate the reaction of the Romanian society to the impact of the 1877–1878 war of independence on the contemporary literary life. The relation between writers and readers, though well documented by already published sources (e.g., correspondence), was not scholarly analysed. In order to do so, the article examines three case studies. The best documented reactions are those of the readers of Vasile Alecsandri, widely regarded as the most important poet of the war of independence. The second deals with the most influential literary review of the time, „Convorbiri Literare”. The third investigates the hidden political agenda of Nicolae D. Popescu, who wrote for readers of modest social origin and who were less likely to react, in writing, to his sensational literary works. The main conclusion of this article is that the major social divisions of the 19th Century may well be seen also in the reactions of the public to the work of the writers.

Keywords: War of Independence, Romanian literature, writers-readers relations, literary reviews, political agenda.

MAXIMALISM ȘI MINIMALISM ÎN REVOLUȚIILE RUSE DIN 1917. SEMNIFICAȚII ISTORICE

ALEXANDRU MAMINA
(*Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”*)

Conceptul obiectivelor politice maxime și minime a fost lansat în gândirea și practica socialiștilor europeni, în particular printre marxiști, către sfârșitul secolului al XIX-lea, cu deosebire în țările mai puțin avansate pe calea dezvoltării capitalismului industrial și a liberalizării. Pentru a folosi terminologia specifică marxiștilor, erau țările care nu-și încheiaseră încă revoluția burghezo-democratică, țări cu o economie preponderent agricolă și cu regimuri politice oligarhice, bazate pe rolul preponderent al puterii executive, sau absolutiste, așa cum se întâmpla în Rusia, unde puterea țarului a fost limitată oarecum abia după constituirea Dumei (parlamentului) în 1905. Era vorba așadar despre societăți care, în conformitate cu modelul determinist marxist, nu înregistraseră acumulările obiective și subiective, adică o anumită structură de clasă, conștiința politică de natură să le facă apte pentru revoluția socialistă. Potrivit aceluiași model determinist, cunoașterea teoretică și voința de acțiune a socialiștilor nu puteau surmonța inferioritatea numerică a proletariatului față de masa populației rurale, suspectată, după lovitura de stat a lui Ludovic Bonaparte și Comuna din Paris, de simpatii conservatoare sau măcar de inerție politică¹. În plus, aspirația economică definitorie a țăranului, aceea de a fi proprietar, risca în viziunea unor autori să conducă, dacă era încurajată, la o formă de organizare socială premodernă de factură mic-burgheză, în dezacord cu ideea progresului industrial și administrarea colectivă a producției. Pentru Vladimir Ilici Lenin, de pildă, esența politicii mic-burgheze susținută de narodnici era tocmai dorința de a întoarce Rusia la faza anterioară capitalismului industrial².

Decalajul material și instituțional în comparație cu Occidentul, sau mai exact inactualitatea revoluției proletare, i-a făcut pe liderii socialiști să gândească transformarea în mod treptat, de la minimal la maximal: să termine mai întâi revoluția burghezo-democratică, adică să militeze pentru votul universal și

¹ Karl Marx însuși arăta, în Prefața la prima ediție a *Capitalului*, că nici o societate nu putea sări peste fazele naturale ale dezvoltării sale, nici să le desființeze prin decrete. Karl Marx, Friedrich Engels, *Opere*, vol. 23, București, Editura Politică, 1966, p. 16. Răspunsul adresat de el într-o scrisoare Verei Zasulici cu privire la eventualitatea trecerii Rusiei direct la socialism, valorificând existența obștilor sătești, a rămas la nivel de ipoteză, fără o continuare care să-l fundamenteze analitic.

² Vladimir Ilici Lenin, *Ce sunt „prietenii poporului” și cum luptă ei împotriva social-democraților?*, în V.I. Lenin, *Opere complete*, vol. 1, București, Editura Politică, 1960, p. 288–289.

drepturile individuale fără determinări de clasă, într-o manieră universalistă apropiată de liberalism, pentru a realiza astfel condițiile eficiente ale mobilizării proletariatului și instituirii ulterioare a socialismului. (Mai mulți social-democrați, cum a fost Constantin Dobrogeanu Gherea, au acreditat chiar posibilitatea realizării revoluției pe cale parlamentară, utilizând eminamente instrumentul votului universal)³. Situația din Rusia impunea probabil mai mult decât în altă parte acest gradualism, întrucât acolo absolutismul interzicea orice formă de exprimare legală a mișcării muncitorești, ca de altfel și a celorlalte orientări politice și intelectuale contestate, indiferent dacă erau revoluționare sau reformatoare. În circumstanțele date majoritatea socialiștilor și-au însușit revendicările general-democratice, inclusiv ca o condiție pentru stabilirea unor alianțe sociale și între partide, fără să se plaseze totuși principial pe terenul parlamentarismului liberal preconizat de „revizionismul” bersteinist. Cum scria Gheorghi Valentinovici Plehanov în *Socialismul și lupta politică*: „Atâta timp cât clasa muncitoare nu a ajuns la maturitatea necesară pentru rezolvarea măreței sale sarcini istorice, datoria partizanilor ei este să accelereze procesul dezvoltării ei, să înlăture obstacolele care împiedică creșterea forței și conștiinței ei, și nu să nască experiențe și vivisecții sociale al căror rezultat este întotdeauna mai mult decât îndoielnic. Așa înțelegem noi problema cuceririi puterii în revoluția socialistă. Aplicând acest punct de vedere la realitatea rusă, trebuie să mărturisim că nu credem de loc că ar fi posibil în curând un guvern socialist în Rusia”⁴. Deși acceptase la rândul său rolul tranzitoriu pozitiv al democrației, motivat pesemne de posibilitățile tactice deschise de revoluția din 1905, Vladimir Ilici Lenin s-a declarat totuși împotriva „iluziilor constituționale” sub care se ascundea trădarea mișcării de către burghezie, susținând în schimb imperativul revoluționar al dictaturii (*Două tactici ale social-democrației în revoluția democratică*)⁵.

Gheorghi Valentinovici Plehanov a publicat *Socialismul și lupta politică* în 1883. În 1917, însă, revoluția era un fapt și instaurarea unui guvern socialist în Rusia devenise de actualitate, împrejurare ce a reactivat exponențial opțiunile și dezbaterile în legătură cu modalitățile și direcția schimbării instituționale după disoluția aparatului de stat țarist. Sub acest aspect se confruntau patru grupări importante; de la dreapta la stânga ele erau Partidul constituțional-democrat (cadeții), de orientare liberală occidentalistă, social-democrații „ortodocși” (menșevicii), adepții alianței proletariatului cu țărănimea și ai republicii democratice, Partidul socialiștilor revoluționari (eserii) – promotorul pe filieră narodnică al unui socialism de inspirație țărănească, respectiv Partidul bolșevic (devenit din 1918 comunist), care dorea transformarea imediată a revoluției general-democratice într-una proletară pentru a grăbi, Rusia fiind „veriga slabă” a capitalismului internațional, declanșarea revoluției la nivel mondial sau cel puțin în Germania. Bolșevicii se

³ A se vedea, spre exemplu, articolul *Să ne pregătim pentru revoluție*, din 1891, în Constantin Dobrogeanu Gherea, *Opere complete*, vol. 2, București, Editura Politică, 1976, p. 384.

⁴ G.V. Plehanov, *Opere filosofice alese*, vol. I, București, Editura Politică, 1958, p. 82.

⁵ V.I. Lenin, *op. cit.*, vol. 11, 1962, p. 120.

individualizau prin faptul că înțelegeau lupta de clasă fundamental ca război civil. „Revoluția – scria Vladimir Ilici Lenin în 1917 – este o luptă de clasă și un război civil ascuțit, crâncen, înverșunat. Istoria nu cunoaște o mai mare revoluție care să fi avut loc fără război civil” (*Vor putea păstra bolșevicii puterea de stat?*)⁶. Nici celelalte grupări nu respinseseră aplicarea violenței împotriva represiunii exercitate de țarism, dar erau de acord ca după înlăturarea acestuia viitorul politic al țării să se decidă în cadrul deliberativ al Adunării Constituante aleasă prin vot universal – singura expresie legitimă a voințelor libere însumate, cum o considera menșevicul Iulius Martov⁷. Bolșevicii înțelegeau însă emanciparea clasei muncitoare și revoluția mondială mai presus de reprezentarea politică a majorității empirice, așa încât nu întrevădeau în Adunarea Constituantă altceva decât o manifestare de fetișism parlamentarist al democrației formale⁸.

Constituțional-democrații, menșevicii, socialiștii revoluționari se concentrau așadar pe obiective imediate la scară națională, precum convocarea Adunării Constituante, restabilirea ordinii și realizarea statului de drept prin deliberări parlamentare, la care cadeții adăugau continuarea războiului împotriva Puterilor Centrale, ministrul de externe Pavel Miliukov sperând probabil să obțină în acest fel sprijinul Occidentului pentru noua putere din Rusia. Își propuneau, cu alte cuvinte, încheierea revoluției burghezo-democratice începută în 1905, plan ce corespundea programului minimal formulat de marxiști până atunci. Prin comparație, radicalismul bolșevicilor, care se opuneau oricărui compromis cu burghezia (liberalii) și susțineau trecerea prin forță direct la revoluția socialistă, mai mult încă – extinderea ei la scară internațională, îi plasa pe aceștia în postură de maximaliști. Maximalismul decurgea nu numai din natura obiectivelor, dar și din aparenta inadecvare dintre anvergura acestora și capacitatea bolșevicilor de a le pune în practică. La primul Congres al Sovietelor din Întreaga Rusie, desfășurat la Petrograd în iunie 1917, bolșevicii au numărat numai 105 delegați, pe lângă 285 de socialiști revoluționari, 245 de menșevici și alți câțiva reprezentanți ai altor grupări socialiste mai mici⁹. Inferioritatea s-a menținut și cu ocazia alegerilor pentru Adunarea Constituantă, din totalul celor 707 de mandate bolșevicii câștigând 170, socialiștii revoluționari 370, socialiștii revoluționari de stânga 40, menșevicii 34, aproape 100 aparținând unor partide mai mici sau unor independenți¹⁰. Partidul condus de Vladimir Ilici Lenin nu era nicidecum un grupuscul fără inserție socială, cum încearcă să acrediteze anumiți comentatori anticomuniști, dar popularitatea sa nu depășea în general marile orașe. Chiar și împreună cu socialiștii revoluționari de stânga, bolșevicii nu alcătuiau decât o minoritate parlamentară, împrejurare ce i-ar fi obligat să treacă în

⁶ *Ibidem*, vol. 34, 1965, p. 336.

⁷ J. Martow, *Geschichte der russischen Sozialdemokratie*. Th Dan, *Die Sozialdemokratie Rußlands nach dem Jahr 1908*, Berlin, J.H.W. Dietz Nachfolger, 1926, p. 78.

⁸ L. Trotzki, *Die Grundfragen der Revolution*, Hamburg, Verlag der Kommunistischen Internationale, 1923, p. 19.

⁹ Nicholas V. Riassanovsky, *O istorie a Rusiei*, Iași, Institutul European, 2001, p. 472.

¹⁰ *Ibidem*, p. 492.

opoziție. Ca să rămână totuși la putere, la 6 ianuarie 1918 au dizolvat Adunarea Constituantă, după numai o zi de activitate, restrângându-și astfel și mai mult marja de manevră pe plan intern. În plus au provocat reacții de neîncredere printre potențialii lor aliați din străinătate, adică printre socialiștii occidentali de stânga, ostili însă metodelor dictatoriale¹¹.

Cu toate acestea, dacă ne referim nu la natura obiectivelor ci la posibilitatea efectivă a realizării lor, se observă că lucrurile stăteau în bună măsură invers, bolșevicii fiind minimaliști iar adversarii lor maximaliști. Este ceea ce remarcă Nikolai Berdiaev într-un eseu intitulat *Reflecții asupra revoluției ruse*: „În revoluția rusă utopici erau constituționalii democrați. Bolșevicii au fost realiști. Visurile pe care le nutreau nu erau deloc utopice și lipsite de sensul comun de a transforma Rusia într-o țară de drept democratică, asigurând că s-ar putea constrânge poporul rus – prin forța discursurilor umanitare – să recunoască drepturile și libertățile omului și cetățeanului și că ar fi posibil să dezhădăcinezi instinctele de violență la guvernanți ca și la guvernați prin măsuri liberale. Ar fi fost o revoluție de necrezut, negarea tuturor instinctelor istorice și a tradiției poporului rus – mai radical încă decât bolșevicii, care și-au apropiat metodele tradiționale de guvernare și au exploatat unele instincte seculare ale poporului. Bolșevicii nu erau deloc «maximaliști», erau «minimaliști» care lucrau în sensul celei mai mici rezistențe, în complet acord cu aspirațiile instinctive ale soldaților extenuați de un război pe deasupra forțelor lor și dorind arzător pacea: a țăranilor invidioși pe pământurile seniorilor, a muncitorilor excitați și răzbunători. Maximaliștii au fost aceia care voiau cu orice preț continuarea războiului și nu aceia care decisese să isprăvească cu acesta, atunci când războiul se descompunea în interior. Cei ce favorizează elementele iraționale ale revoluției lucrează oarecum mai înțelept și, într-un fel, mai realist decât aceia care caută să realizeze în acest element irațional un plan teoretic de politică rațională”¹².

Dincolo de nota existențialist-creștină și de semnificația providențialistă atribuită revoluției, ambele susceptibile să trezească mefiența criticii pozitive, interpretarea lui Nikolai Berdiaev are meritul de a înscrie evenimentele în mentalitatea și cultura politică a Rusiei de atunci, clarificându-le din punctul de vedere al motivațiilor și resorturilor moral-atitudinale, subiacente evoluțiilor politice și militare. Din acest punct de vedere, acțiunea bolșevicilor se afla în acord cu datele caracteristice ale societății, iar succesul lor apare dacă nu inevitabil, fiindcă în perioadele de criză ori de anomie întâmplarea și factorii subiectivi joacă un rol pregnant, cel puțin mai previzibil în raport cu tentativele celorlalte orientări.

Elementul determinant pentru conjunctura anului 1917 și perioada imediat următoare a fost afirmarea categoriilor populare în spațiul public. Deși fuseseră

¹¹ Rosa Luxemburg, fondatoare mai apoi a Partidului Comunist din Germania, le reproșă că doresc să instaureze socialismul prin ucaz, din biroul „unei duzini de intelectuali”, fără participarea masei poporului. Rosa Luxembourg, *La Révolution russe. Examen critique*, Paris Librairie Populaire, 1922, p. 38–39.

¹² Nicolae Berdiaev, *Un nou ev mediu*, Craiova, Editura Omniscop, 1995, p. 88.

îndepărtate sub țarism de la actul decizional și nu aveau experiența guvernării, masele erau intens politizate, în special muncitorii și soldații. Ofițerii, care trăiseră până atunci ca o castă izolată de preocupările civililor, se dovedeau adeseori incompetenți cu privire la chestiuni de interes general pe care subordonații lor le tratau cu ușurință – împrejurare sesizată și deplânsă inclusiv de generalul contrarevoluționar Anton Ivanovici Denikin¹³. Întrucât erau politizate, categoriile populare, cu deosebire la orașe, se angajau activ în lupta pentru putere; din cauza lipsei de experiență însă, abia ieșite de sub presiunea vechiului regim, nu aveau nici respectul pentru formele juridice, nici capacitatea de negociere pe care le-ar fi presupus o politică de factură normativist-democratică, centrată pe gestiunea pozitivă și legală a problemelor curente. Sentimentul plener al eliberării după succesul revoluției din februarie, speranța aferentă într-o viață mai bună și dorința de dreptate socială, toate radicalizate pe fondul confruntării cu rezistența claselor superioare, au condus în schimb la investirea politicii cu virtuți soteriologice, corespunzătoare mentalității apocaliptice a rușilor despre care amintea Nikolai Berdiaev. Potrivit acesteia, rușii tindeau să se raporteze la lume nu atât în funcție de preocupările materiale imediate și de oportunitățile conjuncturale, cât din perspectiva spirituală a destinului final cu vocație colectivă. Le era străin pragmatismul calculat al occidentalilor trecuți prin școala carteziană, inspirându-se atitudinal mai degrabă din pasiunea sacrificiului creștin pentru semeni, recognoscibilă inclusiv în vocabularul inteligenței¹⁴. De altminteri, chiar imaginea revoluționarului de profesie ce renunța la sine pentru a se dedica celorlalți, după modelul personajului Rahmetov conceput de Nikolai Cernâșevski, nu reprezenta altceva decât transpunerea laică a tipului ascetic creștin. În aceste circumstanțe politica a fost percepută în termenii unei eschatologii seculare, mai puțin ca administrare a intereselor și mai mult ca efort de reconversie a înseși principiilor existenței umane. Din punctul de vedere al orientării psihologice, s-ar putea spune că masele fără experiența guvernării și a statului de drept erau animate fundamental de credințe, nu de convingeri sau considerații doctrinare elaborate, ceea ce comportamental se traducea prin așteptări maxime și o combativitate intolerantă, în contrapondere cu intoleranța alb-gardiștilor din care s-a alimentat războiul civil. Acestui profil mental nu i se potriveau concesiile rezonabile și moderația parlamentarismului, în schimb a rezonat cu intransigența partinică și cu mesianismul materialist al bolșevicilor, în a căror viziune cu nuanțe cvasireligioase *Manifestul partidului comunist* își depășea simptomatic statutul epistemic de îndrumar teoretic, devenind pur și simplu „evanghelia revoluției”¹⁵.

¹³ Marc Ferro, *Le soldat russe en 1917: indiscipline, patriotisme, pacifisme et révolution*, în „Annales. Économies. Sociétés. Civilisations”, Janvier-Février 1971 p. 18–19.

¹⁴ Nikolai Mihailovski, de pildă, echivala însemnările sale personale cu o martirologie, biroul fiind altarul pe care își oficia riturile sfinte. James H. Billington, *The Intelligentsia and the Religion of Humanity*, în „The American Historical Review”, Volume LXV, Number 4, 1960, p. 817.

¹⁵ N. Bucharin, *Programul comuniștilor (bolșevicilor)*, Moscova, publicată de grupul românesc al partidului comunist, 1919, p. 67.

Acordul dintre acțiunile bolșevicilor și datele societății se observă în primul rând la nivelul tacticii, prin care aceștia și-au asigurat sprijinul armat hotărâtor al soldaților și marinarilor. Constituțional-democrații se poziționau contra curentului, pledând pentru continuarea războiului în numele unor obligații internaționale nerelevante pentru majoritatea celor din tranșee. Aleksandr Kerenski, liderul socialiștilor revoluționari, devenit premier din iulie 1917, transmitea la rândul lui semnale contradictorii, în sensul că pe de o parte le permitea soldaților să nu-și mai salute superiorii și să voteze reluarea ofensivei, iar pe de altă parte mergea pe front pentru a stimula combativitatea unităților. Sloganurile leniniste cu privire la încheierea păcii și împărțirea pământului, în schimb, au venit exact în întâmpinarea așteptărilor soldaților, majoritatea proveniți din mediul rural. Ca să câștige simpatia soldaților Vladimir Ilici Lenin a lansat și lozinca „Toată puterea sovietelor”, întrucât, așa cum reieșea din telegramele și scrisorile trimise de pe front după februarie 1917, aceștia ignorau guvernul provizoriu și nu recunoșteau decât Sovietul din Petrograd drept instanță revoluționară¹⁶. Comportamentul ostil al guvernului și ofițerilor față de activiștii politici din armată, calificați indistinct drept „bolșevici”, nu a făcut decât să amplifice popularitatea partidei leniniste peste ceea ce dobânda ea prin acțiunile proprii. Numărul grupărilor bolșevice pe frontul de sud-vest a crescut astfel de la 44 în iulie 1917, la 108 în septembrie și 135 în noiembrie, iar pe frontul românesc au ajuns, în cadrul aceluiași interval, de la 30 la 65 și apoi la 145; a fost vorba prin urmare despre 74 de grupări în iulie 1917, 173 în septembrie și 280 în noiembrie¹⁷.

În măsura în care au știut să cultive așteptările concrete ale soldaților și marinarilor, în opoziție cu formalismul juridic al cadeților și cu inconsecvența practică a eserilor, bolșevicii și-au asigurat superioritatea militară în capitală și la Moscova, îndeosebi după tentativa de puci a generalului Lavr Kornilov din august–septembrie 1917, când muncitorii de la Petrograd au primit arme. Au ajuns, prin urmare, ca să folosim terminologia carlschmittiană, în postura de a putea decide introducerea stării de excepție, ceea ce s-ar traduce prin suspendarea dreptului de către factorul politic. Fără sprijinul armat capabil să impună autoritatea instituțiilor statului, așadar fără conținutul material al puterii, nici guvernul provizoriu, nici Adunarea Constituantă nu au fost în stare să-și exercite efectiv autoritatea, deși aceasta din urmă dispunea de legitimitatea formală conferită prin votul popular.

Correspondența dintre politica bolșevicilor și realitatea rusească nu s-a rezumat la aspectele tactice, la abilitatea de a obține rezultate optime cu resursele disponibile într-o conjunctură particulară. S-a regăsit de asemenea la nivel strategic, în planul lor de reorganizare și conducere autoritară a societății potrivit principiului excluderii structurale a dușmanilor de clasă, exprimat de către Vladimir Ilici Lenin încă din așa-numitele *Scrisori din depărtare*, în care preconiza înființarea de soviete ale muncitorilor salariați și ale țăranilor cultivatori

¹⁶ Marc Ferro, *op. cit.*, p. 15–16.

¹⁷ *Ibidem*, p. 31, 33.

neimplicați în activitățile comerciale, separat de sovietele țăranilor înstăriți¹⁸. O formulare și mai elocventă, în virtutea încărcăturii sale emoționale, a avut Nikolai Buharin în perioada lui stângistă: „În țările rămase înapoi (o astfel de țară este și Rusia) mai sunt încă o mulțime de gospodari – proprietari mărunți și de mijloc, țărani bogați, sănătoși și sugători de sânge ai poporului. Toți aceștia sunt contra sărăcimii de la sate și mai mult contra muncitorilor de la orașe. Ei merg alături cu marele capital și cu moșierii. Oricine înțelege că muncitorii și sărăcimea de la sate au datoria să-i țină pe stăpânii lor de ieri în frâu, dacă vor încerca să pășească împotriva revoluției. [...] Muncitorii și sărăcimea de la sate trebuie să-l silească pe dumnealui (pe țăranul bogat – n.n.) să asculte de voința poporului, cum îi silesc pe marii capitaliști, foștii moșieri, foștii generali și ofițeri”¹⁹.

Un asemenea radicalism opozitiv se înscria „organic” în tradiția societății ruse, care se caracteriza tocmai prin disparitățile de clasă și inexistența unei categorii mijlocii de natură să limiteze decalajele și să amortizeze în acest fel contradicțiile violente. După criza din 1905 premierul Piotr Stolâpin a promovat constituirea unei asemenea categorii la sate, însă fără să reușească să stopeze revoltele endemice. Bolșevicii nu au căutat decât să inverseze raportul dominați – dominanți în favoarea elementelor sărace, într-un sistem de statusuri și roluri ce rămânea mai departe conflictual. Ei practic flatau și încurajau dorința de revanșă din mediile populare, organizată și orientată în direcția războiului civil. Din această perspectivă, proiectul revoluționar întemeiat pe exacerbarea luptei claselor era mai compatibil cu situația de fapt din societatea rusă, deci mai ușor de acceptat și de realizat comparativ cu planul menșevicilor și al eserilor, care susțineau restrângerea inegalităților și antagonismului printr-o serie de concesii ale burgheziei liberale față de muncitori. Un plan inspirat mai mult de exemplul reformismului occidental și mai puțin de conjunctura internă, ce s-a dovedit nerealist în condițiile refuzului cadeților de a face concesii respective²⁰. Sciziunea socială și mentală dintre elite, respectiv muncitori și țărani, era consemnată cu acuitate în relatarea unui ofițer din regimentul Pavlovski. „Între noi și ei – arăta acesta – există o prăpastie de netrecut. Nu contează cât de bine se înțeleg cu unii ofițeri, în ochii lor toți suntem boieri. Când noi vorbim de popor, vrem să spunem națiune; când ei vorbesc despre același lucru, îl înțeleg ca însemnând doar clasele democratice de jos. În viziunea lor, ceea ce s-a întâmplat nu e o revoluție politică, ci una socială, pe care, după părerea lor, ei au câștigat-o iar noi am pierdut-o... Nu putem găsi nici un limbaj comun: aceasta e moștenirea blestemată a vechiului regim”²¹.

O corespondență analoagă se observă și în ceea ce privește modelul politic susținut de bolșevici: dictatura partidului, propriu-zis a minorității conștiente, mai

¹⁸ Textul, redactat în 1917 pentru uzul grupării bolșevice, a fost publicat șapte ani mai târziu. V.I. Lenin, *op. cit.*, vol. 31, 1964, p. 39–40.

¹⁹ N. Buharin, *op. cit.*, p. 16.

²⁰ Ronald Grigor Suny, *Toward a Social History of the October Revolution*, în „The American Historical Review”, Volume 88, Number 1, February 1983, p. 48–49.

²¹ Apud Geoffrey Hosking, *Rusia, popor și imperiu, 1552–1917*, Iași, Polirom, 2001, p. 322.

aplicabil în comparație cu parlamentarismul ori democratismul pe care le promovau celelalte formațiuni. Experiența democratică sau măcar deliberativă a Rusiei se reducea în fond la dezbatările din cadrul Adunărilor locale (zemstvele) și la formulele de conducere participativă ale sovietelor, generate spontan cu ocazia revoluției din 1905. Apariția Dumei nu a schimbat semnificativ relațiile de putere din cadrul statului, regimul continuând să fie unul esențialmente absolutist. În context, acțiunile represive ale autorităților la adresa tuturor formelor de opoziție, inclusiv a celor moderate, au avut două consecințe. Pe de o parte au împiedicat coagularea unei societăți civile autentice, adică a unei rețele de afilieri și interese negociate, susceptibilă să disemineze în conștiința colectivă spiritul critic și pluralismul opțiunilor. Pe de altă parte au obligat grupările contestatate să recurgă la metodele de luptă conspirative, care presupuneau organizarea după principii militare, disciplina internă și recurgerea la atentate mai degrabă decât la mobilizarea de masă.

A fost tradiția inaugurată de organizația *Narodnaia Volia* (Libertatea Poporului) și teoretizată de Piotr Tkaciiov, conform căruia nu poporul făcea revoluția, ci o elită profesionistă coordonată în mod riguros²². Vladimir Ilici Lenin a reluat de mai multe ori ideea în lucrarea *Ce-i de făcut? Probleme acute ale mișcării noastre* (1902), apoi în *Războiul de partizani* (1906), în care se pronunța pentru un „partid beligerant” comandat practic de comitetul director al revoluționarilor de profesie²³. Este adevărat că socialiștii revoluționari susțineau instaurarea unei republici reprezentative după înlăturarea țarismului, nu este însă mai puțin adevărat că între acest obiectiv și cultura politică subversivă și cu accente autoritare pe care o promovaseră de-a lungul timpului survenea o incompatibilitate cel puțin relativă. Programul bolșevicilor, în schimb, se insera substanțial în climatul și practicile preponderent nedemocratice din societatea rusă. Convinși de inapetența maselor pentru regimul constituțional-democratic, ei au afirmat funcția regeneratoare a dictaturii Partidului comunist, prorogând pentru un viitor nedefinit implicarea poporului la conducere²⁴. Compatibilitatea nu se referea aici la câștigarea simpatiei majorității, ci la faptul că dictatura, fie și resimțită constrângător, era percepută de oameni ca un sistem firesc dacă nu chiar necesar, mai familiar decât parlamentarismul vest-european. În Rusia racordarea la structurile birocratice ale statului, mai târziu ale partidului-stat, a rămas modalitatea predilectă de ascensiune materială și simbolică, surclasând inițiativa individuală și angajamentul în alte structuri sociale sau civice. Pe termen lung regimul comunist, mai ales în ipostaza lui stalinistă, a continuat de fapt formula imperială inaugurată de către Petru I, a modernizării extensive cu mijloace autoritare.

²² Hélène Carrère d'Encausse, *Le malheur russe. Essai sur le meurtre politique*, Fayard, (1988), p. 258–259.

²³ V.I. Lenin, *op. cit.*, vol. 6, 1961, p. 118, 121, 134–135; vol. 14, 1963, p. 8.

²⁴ L. Trotzky, *Cum a triumfat bolșevismul. De la revoluția din noiembrie la pacea de la Brest-Litovsk*, București, Cercul de Editură Socialistă, 1920, p. 68.

Correspondența dintre proiectul bolșevic și cadrul socio-mental în care s-a inserat a facilitat succesul acestora, în sensul că și-au asigurat sprijinul eficient al unei părți a populației și au avut de surmontat dificultăți mai mici decât adepții regimului parlamentar sau ai republicii consensuale. Împrejurarea nu trebuie să conducă la concluzia fatalistă că succesul respectiv era cumva inevitabil. El a fost condiționat de evenimente aleatorii de felul tentativei puciste a lui Lavr Komilov, de fluctuațiile impredictibile ale războiului civil și nu în ultimă instanță de considerente subiective precum inabilitatea lui Pavel Miliukov, nehotărârea lui Aleksandr Kerenski și lipsa de coordonare a generalilor contrarevoluționari, în opoziție cu inteligența tactică a lui Vladimir Ilici Lenin și capacitatea organizatorică a lui Lev Troțki. Totuși bolșevicii s-au acomodat mai bine la realitatea din Rusia, optimizându-și posibilitățile de reușită în raport cu resursele.

Într-o perioadă influențată încă de concepția deterministă, mai ales în rândul partidelor social-democrate, ei au consacrat rolul politic al voluntarismului, provocând pe această cale o criză teoretică și practică în mișcarea marxistă europeană. De acum dinamica istorică nu s-a mai judecat preponderent în funcție de acumulările materiale și de progresele înregistrate sub aspectul mobilizării populare, presupuse a conduce cu necesitate la transformarea ordinii sociale, ci din perspectiva relației eficiente a inițiativei revoluționare, fie și minoritară, cu o anumită „masă critică” a schimbării. Altfel spus, transformarea ordinii sociale se realiza prin conjugarea operativă a condițiilor obiective cu factorii subiectivi – singurii capabili să valorifice contextul favorabil și să facă trecerea de la potențialitatea schimbării la actul efectiv²⁵. Consecința, cu precădere în societățile mai puțin dezvoltate industrial, a fost legitimarea nu numai a voluntarismului în sine, care oricum își avea deja propria tradiție, dar a conducerii minorității conștiente, ceea ce echivala cu disjungerea ideii revoluționare comuniste de principiile democratice. Fenomenul s-a prelungit în alte coordonate până după al doilea război mondial, opunând „socialismul real” est-european eurocomunismului din Vest.

Victoria socialismului în Rusia preponderent rurală și absolutistă (deși omologarea regimului sovietic drept socialism a fost contestată chiar din epocă), nu în vreo țară occidentală industrializată și cu un proletariat bine organizat, a repus în discuție problematica practică a revoluției, transpusă de pe terenul social corespunzător conflictului dintre clase, pe acela politic al luptei pentru putere. În viziunea marxistă tradițională, revoluția depindea mai ales de conjunctura economică, din care decurgea un anumit raport de forțe între proletariat și patronat. Mai precis, cauza materială a revoluției o reprezenta criza modului de producție capitalist, pe fondul accentuării contradicției dintre caracterul tot mai socializat al

²⁵ Într-un text polemic la adresa lui Nikolai Buharin, cu titlul *Note critice la o încercare de „Manual popular de sociologie”*, Antonio Gramsci observa că anticiparea evenimentelor în politică nu intervenea ca act științific de cunoaștere – așa cum înțelegea lucrurile determinismul mecanicist inspirat de științele naturii –, ci doar ca expresie abstractă a efortului conștient de a forma o voință de acțiune colectivă. A se vedea Antonio Gramsci, *Opere alese*, București, Editura Politică, 1969, p. 104.

producției și însușirea privată a rezultatelor acesteia. O contradicție conținută în chiar logica funcțională a sistemului, care genera o majoritate proletară sau proletarizată la polul opus marii burghezii. „Transformând tot mai mult majoritatea covârșitoare a populației în proletari, modul de producție capitalist creează forța care este silită să înfăptuiască această revoluție, dacă nu vrea să piară. Împingând tot mai mult la transformarea marilor mijloace de producție sociale în proprietate de stat, modul de producție capitalist indică el însuși calea spre înfăptuirea acestei revoluții”²⁶. De aici rezulta necesitatea practică de a mobiliza muncitorii în sindicate și partide, precum și aceea de a câștiga sprijinul țărănimii și al micii burghezii, în sensul organizării majorității sociale anticapitaliste într-o majoritate politică²⁷. Experiența bolșevică din 1917, desfășurată în coordonate sociale teoretic nefavorabile, a relevat însă importanța determinantă a unui factor politic independent de economie, și anume criza aparatului de stat. Cu alte cuvinte, revoluția nu era legată neapărat de avansul modului de producție capitalist și de ponderea diferitelor clase și categorii în spațiul public, putând să aibă loc oriunde și oricând statul își pierdea capacitatea de reacție administrativă, militară și judecătorească. Succesul ei depindea așadar nu atât de mobilizarea prealabilă, cât de hotărârea partidului socialist sau comunist de a prelua puterea atunci când disoluția statului burghez îi oferea ocazia, chiar fără să mai aștepte să reunească în jurul său o majoritate „formală”²⁸.

În această împrejurare, partidul de avangardă a început să fie conceput mai puțin ca expresie reprezentativă și mai mult ca voință conducătoare a clasei muncitoare – purtătorul activ al conștiinței de clasă și al eticii proletariatului în luptă, după cum îl identifica la un moment dat Georg Lukács²⁹. Democratismului deliberativ din vremea Internaționalei a II-a i s-a substituit astfel un militantism autoritar, identificabil atât în raportarea partidelor comuniste la societate, cât și în relația internă a conducerii lor cu membrii. Fenomenul, caracteristic îndeosebi Europei de Est, a putut fi remarcat încă din 1921, când în Partidul Comunist din Uniunea Sovietică au fost interzise facțiunile³⁰. Totodată, experiența bolșevică a fost de natură să alimenteze tentativele revoluționare din țările mai puțin

²⁶ Friedrich Engels, *Dezvoltarea socialismului de la utopie la știință*, în Karl Marx, Friedrich Engels, *op. cit.*, vol. 19, 1964, p. 230.

²⁷ Obiectivul fusese formulat de la jumătatea secolului al XIX-lea de către Karl Marx, în *Luptele de clasă în Franța. 1848–1850. Ibidem*, vol. 7, 1960, p. 21. A se vedea și Karl Kautsky, *Reformă socială sau revoluție socială?*, București, Cercul de Editură Socialistă, 1920, p. 57–58, 62.

²⁸ Într-un text din 1917, intitulat *Bolșevicii trebuie să preia puterea...*, Vladimir Ilici Lenin califica invocarea unei atare majorități drept nimic altceva decât o naivitate. V.I. Lenin, *op. cit.*, vol. 34, p. 254.

²⁹ În articolul *Rosa Luxemburg, marxistă*, publicat în 1921. Georg Lukács, *Histoire et conscience de classe. Essais de dialectique marxiste*, Paris, Les Éditions de Minuit, (1960), p. 64.

³⁰ După ce interzisese celelalte grupări politice, comuniștii nu aveau cum să mai accepte pluralitatea opiniilor și discuțiile libere nici în propria formațiune. Confruntarea platformelor, publicitatea dezbaterilor, existența opoziției în interiorul partidului riscuau să resuscite manifestări similare și în afara sa. A se vedea Isaac Deutscher, *Trotsky*, II, Paris, René Julliard, (1964), p. 39.

dezvoltate, unde statul fie nu era capabil să controleze suficient de bine întregul teritoriu, fie se baza prea mult pe sprijinul extern, cum s-a întâmplat în China, Vietnamul de Sud, Cuba sau Nicaragua. Aceste exemple au concurat la rândul lor, într-o măsură sau alta, la reconsiderarea interpretării marxiste originare privind revoluția socialistă, plauzibilă mai degrabă în societățile sărace de la periferia sistemului capitalist, decât în cele bogate din Occident.

Evoluția evenimentelor din Rusia și mai ales trăsăturile represive ale regimului comunist i-au făcut pe social-democrații „ortodocși”, avându-l drept exponent principal pe Karl Kautsky, să vorbească despre denaturarea marxismului. Alți autori, din zona liberală și anticomunistă, au afirmat continuitatea ideologico-politică dintre marxism și leninism, încercând să compromită pe această cale stânga în general. Este o chestiune de interes politologic și istoric, valorificată inclusiv propagandistic, la care nu ne referim însă aici. Indiferent de relația leninismului cu marxismul, constatăm corespondența eficace a proiectului susținut de bolșevici cu realitățile sociale și mentale în care s-a inserat, din această formulă de succes decurgând o serie de reinterpretări în gândirea și practica partidelor socialiste și comuniste, cu precădere în sensul voluntarismului și al inițiativei revoluționare.

MAXIMALISME ET MINIMALISME DANS LES RÉVOLUTIONS RUSSES DE 1917. SIGNIFICATIONS HISTORIQUES

Résumé

L'article présente la relation entre le projet révolutionnaire des bolcheviques et les traits sociaux et mentaux de la Russie, en comparaison avec les propos faites par les autres partis du temps. On voit ainsi comment le model social exclusif de la lutte des classes et le gouvernement autoritaire promus par les bolcheviques furent finalement plus proches de la tradition russe, marqué par les disparités sociales et par la confrontation politique violente, éloignées de presque toute l'expérience de concertation civile ou de dialogue institutionnel. En conséquence, le succès des bolcheviques n'apparaît pas nécessairement comme inévitable, mais pourtant plus vraisemblable face aux objectifs démocratiques de leurs adversaires. C'était aussi un succès qui engendra un fort débat parmi les marxistes européens, concernant le rapport entre la mobilisation des masses et l'initiative révolutionnaire à l'occasion d'une crise de l'État, surtout dans les sociétés moins développées.

Mots-clés: les révolutions russes de 1917, bolcheviques, traditions sociales, culture politique.

JURNALUL CALIOPIEI (PIA) BRĂTIANU DIN TIMPUL OCUPAȚIEI GERMANE A BUCUREȘTILOR, 1916–1918

VENERA ACHIM
(*Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”*)

În memorialistica românească a primului război mondial, scrierile membrilor familiei Brătianu ocupă un loc aparte, nu doar prin prisma importanței politice a Brătienilor, ci mai ales datorită informațiilor cuprinse. O parte a acestor scrieri au fost deja publicate¹. În articolul de față ne vom ocupa de jurnalul Caliopiei (Pia) Brătianu, mama lui Ion I.C. Brătianu, prim-ministrul în funcție, jurnal ținut la București în timpul ocupației germane².

Caliopia (Pia) Brătianu s-a născut în anul 1841, în localitatea Pleșoiu din județul Vâlcea, într-o familie de mici boieri (Pleșoianu). După moartea prematură a părinților, a fost crescută de bunica maternă, Sultânica Capelleanu, care i-a transmis principii de viață bune și sănătoase, dar fără să-i ofere și șansa unei instrucții temeinice. Cu resurse materiale limitate, familia a înscris-o pe tânără la pensionul mai puțin pretențios din Craiova, unde boierii olteni își trimiteau copiii la învățătură. De aceea, conștientă de superficialitatea educației sale școlare, după căsătoria cu Ion C. Brătianu în 1858, tânăra doamnă Brătianu a cerut profesori și a luat lecții de franceză, istorie, literatură și gramatică³.

Povestea căsătoriei cu Ion C. Brătianu, care astăzi pare ciudată, dar era des întâlnită în epocă, este spusă chiar de Pia Brătianu, într-o însemnare dintr-un jurnal din anul 1919, menționat de Sabina Cantacuzino în cartea ei despre familia

¹ Sabina Cantacuzino, *Din viața familiei Brătianu. Războiul, 1914–1919*, vol. II, <București>, Editura Universul, 1937 (ediția a II-a a apărut în 1996, București, Editura Albatros); Pia Alimăneșțianu, *Însemnări din timpul ocupației germane 1916–1918*, București, Imprimeriile Independența, 1929 (reeditare în 2017, București, Editura Corint); Eliza Brătianu, Ion I. C. Brătianu, *Memorii involuntare*, București, Editura Oscar Print, 1999; Gheorghe I. Brătianu, *File rupte din cartea războiului*, București, Editura Cultura Națională, f.a. (jurnal reeditat în 2006, București, Editura Scripta); Nicolae I. Pillat, *Silhouettes de ma famille*, Paris, Les Presses de l'Imprimerie A. Sirot, Paris, 1943 (reeditare cu titlul *Siluite din familia Brătianu*, București, Editura Vremea, 2008).

² În acest sens, vezi și alte jurnale ale unor doamne din înalta societate românească: Venera Achim, *Bucureștii în timpul ocupației germane, 1916–1918: Jurnalul Piei Alimăneșțianu*, în „Studii și Materiale de Istorie Modernă”, XXVII, 2014, p. 97–105; eadem, *Ocupația germană din 1916–1918 în jurnalele doamnelor române*, în „Studii și Materiale de Istorie Modernă”, XXIX, 2016, p. 71–82.

³ Pia Brătianu a rămas dornică să învețe până la sfârșitul vieții: „Mă mir câteodată că la vârsta de 75 de ani s-o intereseze totul: știința, literatura, gospodăria, agricultura, arta. Este la curent cu toate”, menționa Pia Alimăneșțianu, *op. cit.*, p. 50.

Brătianu⁴. Pia Brătianu scrie că, la numai două săptămâni după ce s-au cunoscut, a acceptat toate condițiile puse de viitorul soț: „o viață de jertfă când interesele țării le va cere”, adică să renunțe la confortul vieții în oraș (s-a mutat la București numai atunci când educația copiilor a impus-o), să trăiască mereu cu teama că bărbatul ei ar putea fi închis sau exilat, să-și sacrifice averea, altfel spus, să devină soția unui „om al cărui țel în viață era țara”. Pia Brătianu s-a dovedit a fi și ea o persoană cu dragoste de țară, gata mereu de sacrificiu. Pentru familie, ea a fost liantul principal și mama ideală. A născut opt copii, din care au trăit șapte, pe care i-a educat după principii severe: Florica (născută în 1862, a murit la trei ani), Elena (Sabina, căsătorită Cantacuzino, 1863–1941), Ion (Ionel, 1864–1927), Constantin (Dinu, 1866–1950), Vintilă (1867–1930), Maria (Mariuța, căsătorită Pillat, 1868–1830), Tatiana (Tați, căsătorită Niculescu-Dorobanțu, 1870–1940) și Pia (căsătorită Alimăneșianu, 1872–1946). Putem spune că întreaga ei viață s-a derulat între grija pentru copii și susținerea activității politice a soțului, până la moartea acestuia în 1891, apoi între activitatea politică a fiilor și cauzele filantropice ale fiicelor⁵.

Pia Brătianu s-a implicat în mai multe proiecte filantropice și culturale până la sfârșitul vieții. Menționăm că, după încheierea primului război mondial, ea a început, alături de fiica sa Pia⁶, un proiect cultural, al cărui sfârșit nu a mai avut însă bucuria să îl vadă, deoarece a murit în februarie 1920, la 79 de ani. Era vorba de construcția unei școli în București, *Institutul de puericultură și educatoare*. Școala a fost donată statului român în 1925, cu terenul din jur (5000 m²), locuințe pentru director și personalul de serviciu, cabinet medical, teren de sport, grajduri pentru cai, garaj, mobilier și tot inventarul necesar⁷.

Jurnalul Piei Brătianu-mama este menționat de Pia-fiica în jurnalul propriu. Aceasta notează în mai multe rânduri că mama „își scrie jurnalul și citește” (însemnare din 29 ianuarie 1917) sau „scrie și plânge neîncetat” (16 martie 1917)⁸. Cu certitudine că jurnalul Piei Brătianu-mama a avut un număr mare de pagini, dar, între manuscrisele familiei Brătianu aflate la Biblioteca Academiei Române (A 1226, pachet), am găsit doar câteva fragmente, anume 34 de pagini de format mic, obținute prin îndoierea filelor unui caiet de școală. După spusele custodelui bibliotecii, doamna Ileana Cristescu, aceste însemnări au mai fost văzute, în urmă cu mulți ani, de cel puțin doi cercetători, care le-au lăsat însă deoparte. Probabil puținătatea foilor și aspectul lor neîngrijit au făcut ca acest material să pară

⁴ Sabina Cantacuzino, *op. cit.*, vol. I, 1933, p. 27.

⁵ O frumoasă caracterizare a vieții Piei Brătianu a făcut nepotul său, Nicolae Pillat, *op. cit.*, p. 23: „Viața bunicii a fost trăită sub semnul abnegației și al simțului datoriei. A știut să fie soția lui Ion Brătianu, cu devotamentul cel mai afectuos, total, prin însuși modul în care îi conducea casa, prin educația dată copiilor săi, prin interesul pe care îl arăta vieții politice a soțului, prin primirea pe care o făcea prietenilor lui, prin dragostea pentru țara sa.”

⁶ Numele Pia a fost purtat de femeile din familia Brătianu generații la rând. În jurnalul Piei Brătianu apare cu acest nume, pe lângă fiica Pia, și strănepoata Pia Pillat, fiica lui Ion, fiul Mariuței.

⁷ Școala există și astăzi și poartă numele fondatoarei, Pia Brătianu.

⁸ Pia Alimăneșianu, *op. cit.*, p. 50, 73.

neinteresant. Cu câteva excepții, foile nu sunt numerotate, nu sunt datate și nici nu sunt puse în ordine. Sunt scrise cu creionul și sunt greu lizibile, iar unele cuvinte nu pot fi descifrate. Pentru Pia Brătianu scrisul a rămas toată viața unul școlăresc, inegal, cu destule greșeli, unele provenind din scrierea după ortografia veche sau „după ureche”, altele din păstrarea în scriere a unor litere din alfabetul de tranziție, pe care l-a învățat la pension.

Am încercat să ordonăm filele păstrate din jurnalul Piei Brătianu-mama urmărind *Însemnările din timpul ocupației germane, 1916–1918* ale Piei Brătianu-fiica, având în vedere că, în acei ani, cele două doamne au stat împreună în aceeași casă, au trăit aceleași evenimente pe care le-au comentat zilnic împreună, au primit aceiași oaspeți, le-au parvenit aceleași informații și au nutrit aceleași speranțe. Nu toate filele jurnalului se leagă însă, există pauze mari între ele, sensul unor însemnări este dificil de înțeles, odată ce sunt rupte dintr-un text mult mai mare. În partea a doua a acestui articol edităm ceea ce s-a păstrat din jurnalul ținut în anii 1916–1918 de Pia Brătianu. Pentru că am urmărit creionarea personalității autoarei doar prin prisma acestor fragmente de jurnal, am folosit în mică măsură surse suplimentare. Am adăugat informațiilor incomplete din jurnalul bătrânei doamne câteva date din scrisorile de familie din acest interval de timp, ale căror copii se află în același fond de arhivă de la Biblioteca Academiei Române⁹. Am completat cu unele lămuriri care apar în memoriile Sabinei Cantacuzino, publicate în 1937 cu titlul *Din viața familiei Ion C. Brătianu*, pe care le-am preluat însă cu grijă, dat fiind faptul că unele informații de aici nu concordă cu adevărul istoric, motiv pentru care au fost contestate de două doamne din înalta societate bucureșteană, Severa Sihleanu și Alexandrina (Lily) Fălcoianu, care i-au intentat Sabinei Cantacuzino în 1937 un proces de calomnie, încheiat abia în 1943.

Jurnalul Piei Brătianu-mama reflectă experiența personală trăită de o patrioată română în capitala aflată sub ocupație germană, atmosfera din familia rămasă la București și relațiile cu membrii familiei refugiați la Iași, atitudinea unor persoane din elita bucureșteană cu care autoarea s-a aflat în contact. Este o privire critică asupra întâmplărilor și oamenilor, a ceea ce se petrece în jur. Este o reflectare subiectivă a evenimentelor făcută de o persoană venerabilă, cu o bogată experiență de viață.

Trebuie să notăm de la început că informațiile din jurnal privitoare la ceea ce se petrecea în București și în teritoriul ocupat de armatele Puterilor Centrale sunt puține: comentarii ce țin de viața politică, înaintarea sau retragerea trupelor pe front, greutățile materiale suferite de populație. Sunt menționate măsurile luate de autoritățile de ocupație în București și abuzurile la care este supusă populația.

Știm din jurnalele membrilor familiei că, în timpul neutralității (1914–1916), Pia Brătianu a stat la Florica cu nepoții – copiii lui Dinu și Vintilă Brătianu. După

⁹ Este posibil ca o parte a însemnărilor mamei să fi fost copiate de fiică în scrisori adresate membrilor familiei aflați în refugiu la Iași. Acest fapt ne-a fost sugerat de stilul direct de adresare folosit în două rânduri în paginile avute în vedere, dar în pachetul de manuscrise aflat în Biblioteca Academiei Române nu am găsit dovezi în acest sens.

intrarea României în război (la 14/27 august 1916), a venit în București, unde a rămas și după instaurarea ocupației germane (noiembrie 1916 – noiembrie 1918). Era prea bătrână pentru a se implica fizic în acțiunile de caritate sau culturale, dar a fost tot timpul alături de fiicele sale, care au refuzat și ele să plece în refugiu la Iași, pe care le-a încurajat să reziste și să-și păstreze moralul și credința în victoria cauzei românești.

În familia Brătianu s-a dezbătut îndelung, în noiembrie 1916, când soarta Bucureștiului părea pecetluită, cine să plece la Iași și cine să rămână¹⁰. Au plecat bărbații, oameni politici care aveau o datorie față de țară. Au rămas femeile: Pia Brătianu-mama, în vârstă de 75 de ani, cu cele patru fiice: Sabina, Mariuța cu doi nepoți, Tatiana și Pia, nora Lia (soția lui Vintilă) cu un copil de trei ani. Și ele considerau că aveau de îndeplinit o datorie față de români. Răspunsul mamei la rugămintea lui Ionel de a-l însoți la Iași este edificator: „Eu rămâi aici. Nu că aş vrea să mă despart de tine, te-aş urma oriunde, dar simt că acolo unde vă duceţi nu ţi-aş fi un sprijin, ci mai mult o mare grijă şi ţi-aş îngreuna poate chiar datoria. Pe de altă parte, faptul că mă laşi aici va încuraja mai mult pe cei ce rămân în urma ta”¹¹. Rămânerea unei părţi a familiei Brătianu în Bucureşti era un simbol – simbolul rezistenţei în faţa vrăjmaşului. Notăm faptul că au rămas în capitala ocupată şi multe alte familii din elita politică şi socială a ţării.

Despărţirea familiei, după retragerea guvernului la Iași și plecarea în teritoriul liber a bărbaților, a provocat o durere mută tuturor. Pia-fiica notează în jurnalul ei: „Nici o lacrimă nu s-a vărsat în clipele acelea, nici din partea celor care plecau în pribegie, nici din a celor ce rămăneau prada vrăjmaşului”¹². Sabina menţionează şi ea: „Nu plângeam niciunul. De aci înainte n-am plâns niciodată unii faţă de alţii”¹³.

Începea calvarul. Ocuparea Bucureștiului, la 23 noiembrie/6 decembrie 1916, a produs spaimă, derută și neliniște. Membrii familiei Brătianu au avut de suferit și din cauza notorietății numelui lor. Cum scria Pia Brătianu-fiica, dintre toți românii, „ura cea mare [a ocupanților] este asupra Brătienilor, [...] ură ațâțată și de germanii din țară și [...] de românii germanofili rămași aici, după spusele lor spre a apăra populația”¹⁴. Ca urmare, doamnele Brătianu au fost ținta jignirilor, șicanelor și persecuțiilor din partea autorităților de ocupație. Ele s-au confruntat cu percheziții și rechiziții făcute cu orice prilej, la orice oră. Casele lor au devenit loc de încartiruire a ofițerilor germani și au fost devastate. Împotriva doamnelor Brătianu ocupantul a luat chiar măsura internărilor. Chiar și bătrâna Pia Brătianu a fost amenințată cu internarea la una dintre mănăstirile din jurul Bucureștiului, dar amenințarea nu a fost pusă în practică datorită protestelor reprezentanților țărilor neutre și chiar ale germanofililor români¹⁵.

¹⁰ Sabina Cantacuzino, *op. cit.*, II, p. 22–23.

¹¹ *Ibidem*, p. 23.

¹² Pia Alimăneștianu, *op. cit.*, p. 3.

¹³ Sabina Cantacuzino, *op. cit.*, II, p. 29.

¹⁴ Pia Alimăneștianu, *op. cit.*, p. 10.

¹⁵ *Ibidem*, p. 14–15, 63.

Casa prim-ministrului Ion I.C. Brătianu a fost rechiziționată printre primele de armata germană. A fost rechiziționată și casa soților Sabina și Constantin (Costache) Cantacuzino, care au fost internați separat: Sabina 9 luni la mănăstirea Pasărea, doctorul Cantacuzino la Rahova. Ofițerii și soldații germani instalați în casele Brătienilor au distrus tot ce nu au putut fura. Pe una dintre foile jurnalului, Pia Brătianu-mama notează: „La Ionel acasă au luat aramurile de la bucătărie pentru care au dat un bon, când au luat pe cele din sala de mâncare nu au mai dat nimic, mi se pare că acei ofițeri le-au păstrat pentru ei acele frumoase piese. Se iau și bronzurile, statuile și fel de fel de obiecte de artă”.

Jafuri și distrugerii au avut loc și la moșia Florica. Administratorul moșiei, Gheorghiu, i-a scris Sabineei cum a salvat cele mai valoroase cărți din bibliotecă lipind pe dulapurile cu cărți o hartă mare a regiunii, ca și cum ar fi fost lipită pe perete. El încheie cu un raport al distrugerilor și o roagă pe doamna Cantacuzino să nu o tulbure pe Pia-mama cu astfel de vești. Se pare însă că bătrâna doamnă a fost la curent cu ce se întâmpla la țară și cu raționalizarea alimentelor. Ea a notat în jurnal: „unde se dă două sute grame de făină de om și la țară 3 sute de malai. Eată hrana țăranului la țară când i se cere să muncească holdele. Au fost proprietari care au protestat și au apărut muncitorii, dar sunt care dau brevete de bună purtare la toți hoții de germani”, care „vor să mai pue mâna și pe proviziile din Moldova ca să le pornească la ei”. Pia Brătianu nu contenește a-i numi pe ocupanții germani și pe colaboratorii lor vrăjmași, hoți, trădători, mișei, odioși, „aceste brute ce se cheamă oameni, sunt îngrozitori și este o mare ură peste tot în contra lor”.

Pentru cei rămași acasă, ca și pentru cei refugiați la Iași, lipsa știrilor era greu de îndurat. La București mai ales, știrile erau obținute cu greutate și erau nesigure. Uneori „vești bune” însemna lipsa veștilor. Dar veștile rele, adevărate sau nu, se răspândeau rapid, precum faptul că în ianuarie 1917 un aeroplan ar fi bombardat la Iași casa lui Vintilă Brătianu (știre falsă). O prietenă, Lizeta Grueff, reușea să le trimită doamnelor Brătianu uneori ziare franceze. În jurnalul Piei Brătianu găsim notat, probabil în toamna anului 1917: „în ziarul german de aici (se referă, cu siguranță, la „Bukarester Tageblatt”, oficiosul administrației germane de ocupație) nici nu se vorbește nimic, ca să nu le dea idee și acesta este singurul fapt favorabil și serios pentru cauza noastră”. Altădată, când știrile se înmulțesc, și doamna Brătianu scrie în jurnal: „ziare franceze am avut câteodată câte un număr din Timpul francez, ce bine mi-a făcut să-l citesc. Acum nu le mai avem nu se mai pomeneste nici cum” (însemnare fără dată). Pia Brătianu înregistrează vestea tulburărilor de pe front și a izbucnirii revoluției ruse abia spre sfârșitul lunii ianuarie 1918: „s-au suprimat toate diarele negreșit că nu știm cât este de mare și gravă această grevă sau mai bine revoluție și de care abea se vorbește în diarele de aici, censura nu permite să să spue mai nimic”. Totuși, Pia Brătianu sintetizează puținele date pe care le are și scrie: „încep și eu să văd că mai avem și noroc după ceea ce s-a mai petrecut bine cu luptele din Moldova și prin care ne-am stabilit eară reputația noastră cea veche de șoimi în război, eri se spunea într-o depeșă că reprezentanții guvernelor Antantei au cerut de la Petrograd să să facă plebiscit în Basarabia ca să declare și această republică la cine vrea să să atașeze, desigur va vrea la țara noastră”. Pe măsură ce

trecea timpul și soarta războiului se schimba, s-a schimbat și posibilitatea de a obține informații la zi. Cităm din jurnalul Piei Brătianu, unde de la: „Se spune în ziarele lor de aici că este remaniere ministerială, se spune că Marghiloman vrea să bage cu orice preț pe Stere în minister, se spune că îi este teamă să-l lase afară, și acesta spune ziarului că nu vrea să intre cu nici un chip în minister și a cerut în numărul de alaltăieri al ziarului lui să facă ceva pentru țărani să li să dea pământuri” (nedatat, dar cu siguranță de la începutul anului 1918), se ajunge la: „grevele din Germania par să fie chiar trecute prin censura foarte bune, au fost ciocniri serioase, chiar moarte și răniți între uvrieri și poliție, s-au răsturnat vagoane de ale tramvaiului pe ulițe care desigur au servit de baricade, numărul greviștilor trebuie să fi fost foarte mare”, sau la: „Știrile ce au citit Pia aseară în ziarele cele de la Viena și chiar de la Berlin sunt tot bune pentru cauza ce ne interesează” (5 februarie 1918).

Celor din București le-au lipsit multă vreme veștile de la membrii familiei trăitori în Iași. Prima veste ajunsă în București după despărțire a fost o telegramă trimisă de Vintilă Brătianu, sosită pe 11 februarie 1917 cu textul tăiat de cenzură, iar o a doua – o scrisoare – a fost primită pe 10 iunie 1917. În primele șase luni ale ocupației germane, doamnele Brătianu din București au primit numai două expediții de la Iași. O corespondență regulată între București și Iași s-a desfășurat numai din februarie 1918, când România a cerut pace separată Puterilor Centrale și au început tratativele¹⁶.

Ignorând distanța, Pia-mama își scrie frământările în jurnal: „Dați-ne știri de voi toți, ca să știm ce faceți și cum sunteți și despre ce se petrece acolo, fiindcă aici nu putem ști nimic adevărat”. Sau în altă parte: „Astăzi sunt foarte tristă de știrile cele rele ce ne spun acești vrășmași care ne dezolează, trimiteți-ne tot ce puteți, ziarele ce se publică liber, mai cu seamă știri despre fiecare din voi ca să știu cel puțin că sunteți sănătoși, și nu vi s-a întâmplat nimic rău”. Abia în 23 martie 1918, o lungă scrisoare a lui Dinu Brătianu către sora sa Sabina Cantacuzino¹⁷ a îndeplinit dorința mamei. El le scrie, de fapt, tuturor doamnelor Brătianu: „Am primit o grămadă de scrisori de ale voastre din care vedem cât sunteți de ahtiați de știri de noi și din Franța. Din jurnale nu puteți afla multe pentru că cenzura lui Marghiloman șterge tot și nu lasă să treacă decât știrile care le convin”. Prin această scrisoare cei de acasă au fost puși la curent în primul rând cu noutățile politice și militare, și abia apoi cu cele petrecute în familie și cu zvonurile care circulau prin Iași.

Comportamentul pe care l-au avut în anii ocupației unele persoane cu autoritate în societatea românească a dezamăgit-o pe bătrâna Pia Brătianu. Fiica Pia scrie despre mama ei că sunt momente în care „nu se coboară din odaie. Toți cei ce vreau să o vadă, se urcă sus și toată ziua se perindă prietene și chiar persoane pe care nu le cunoștea până la ocupație. Unii vin să-i țină de urât, alții să-i istorisească păsurile, mulți să ia putere de răbdare de la dânsa”¹⁸. Tot fiica scrie despre mamă că nu a mai primit-o în casă pe Alexandrina (Lily) Fălcoianu, „care într-o zi s-a

¹⁶ Tratatul de pace dintre România, pe de o parte, și Germania, Austro-Ungaria, Bulgaria și Turcia, de cealaltă parte, s-a încheiat la București la 24 aprilie/7mai 1918. România a cedat Dobrogea, a acceptat rectificări de frontieră pe linia Carpaților și a încheiat o convenție economică defavorabilă.

¹⁷ B.A.R., Mss., A 1226, pachet.

¹⁸ Pia Alimăneștianu, *op. cit.*, p. 50.

apucat să laude pe nemți”. Domnișoara Fălcoianu, care în ultimele zile ale anului 1916 preluase de la Sabina Cantacuzino direcțiunea spitalului 108, le interzisese doamnelor Brătianu să mai vină la spital, pentru că numele Brătianu atrăgea din partea ocupantului ura asupra instituției. Din același motiv, surorile Brătianu erau evitate și la acțiunile de binefacere. Atitudinea Piei Brătianu-mama în această chestiune a fost fermă. Chiar ea povestește întâmplarea într-una dintre scrisorile adresate fiilor aflați la Iași: „Lily Fălcoianu este cu totul cu germanii aci. În spitalul ce dirijează vorbea prizonierilor de față cu Sabina rău pe români și le spunea bine de germani [...]. Venea pe la mine, chiar când era Sabina și Lia la Pasărea¹⁹, și îmi spunea rău de voi, de guvernul românesc, spunându-mi cel mai mare bine de germani, până când am fost silită să-i spun să o rog să nu mai vorbească astfel de ai noștri, a urmat, am eșit afară, ca să nu mai urmeze, abia m-am întors și a continuat iar. Am luat decizia de a nu o mai vedea, și nu numai eu, dar și pe Pia au indignat-o cu simțămintele ei cele rele de fanarioță.”²⁰

Doamna Brătianu nu o mai primea nici pe Martha Bibescu²¹. Atunci când Martha Bibescu i-a spus că ar dori să vină în vizită, dar se teme să nu fie văzută de cei ce aveau misiunea să-i supravegheze pe Brătieni, i s-a răspuns să nu se obosească, deoarece s-ar compromite în ochii germanilor²², și că „nu vroi să văz astfel de persoane, care rezonază ca ea, îmi face mare rău”. Referindu-se la această categorie de compatrioți, Pia-mama scrie în jurnal că pe acei „mișei nu i-am mai primit la mine și când au venit i-a văzut Pia (fiica)”.

Slugărnicia unora dintre funcționarii români, mai ales a celor de rang înalt, era disprețuită nu numai de bucureșteni, ci și de autoritățile germane. Doamna Brătianu notează în jurnal: „Mackensen a spus unui ofițer austriac că Marghiloman este o mare secătură, lichea și un trădător de neamul lui, că nu face altceva decât să-i spue rău de români. Tot el a spus că nu se teme aici decât de Brătieni, dar trebuie să-i facem să plece din țară” (nedatată, de la începutul ocupației).

Am menționat că și Pia-fiica a ținut un jurnal, care este sistematic și mult mai bogat, și am reprodus câteva citate din el. Nu întotdeauna însă cele două jurnale, al mamei și al fiicei, converg. Semnalăm aici o astfel de situație. Fiica, tolerantă, vorbește despre un amic al familiei, pictorul Ștefan Popescu²³, pe care îi face plăcere să-l vadă, căci „are un suflet bun, ceva copilăresc al artistului, ceva deosebit în firea lui, atât de modest încât nu ai niciodată impresia că te afli în fața unuia din marii artiști ce i-a avut Țara”. Despre el spune că „l-am găsit foarte impresionat de teoriile lui Stere”, dar că „nu este deloc germanofil; dimpotrivă dorește înfrângerea lor, dar are ca toți artiștii o fire prea impresionabilă și cam pesimistă.

¹⁹ E vorba de internarea la Pasărea a celor două cumnate.

²⁰ Scrisoare din 20 martie 1918; B.A.R., Mss., A 1226, pachet. Pia Brătianu a adăugat numele altor doamne din înalta societate românească ajunse în conflict cu Lily Fălcoianu din cauza sentimentelor sale germanofile declarate.

²¹ Marta Bibescu (1889–1973), scriitoare, om politic și diplomat.

²² Pia Alimăneșianu, *op. cit.*, p. 62.

²³ Ștefan Popescu (1872–1948), pictor format la München și Paris, membru al Academiei Române (din 1936), unul dintre pictorii favoriți ai reginei Maria.

Pe de altă parte mai are ca scuză și starea sufletească a soției sale, care și-a pierdut singurul fiu, un băiat eminent și plin de vitejie. Nemângâierea ei îl face să vadă lucrurile în negru”²⁴ (însemnare din 28 ianuarie 1917). Nu așa vede lucrurile mama. După ce descrie situația doamnei Popescu, cu un fiu dintr-o căsătorie anterioară cu liberalul Gheorghe Pallade²⁵, fiu pe care l-a pierdut în război, bătrâna doamnă face considerații pe marginea situației familiei Popescu și a modului cum ar fi trebuit să se comporte doamna Popescu: „Pe lângă toate turmentele ce am avut zilele acestea au mai sosit ieri și d-na Popescu care este foarte pesimistă, [...] nu are nici un patriotism și șovinism într-însa (nu au avut niciodată). [...] Acum în nenorocirea ei cea mare nu mai simte pe a țarei ei, în egoismul ei nu înțelege. Nici cât au fost soția lui Pallade (a acestui bun român și mare patriot), a fost femeia cea mai nenorocită cu dânsul, nu l-a priceput și nu a priceput această mare viață ce au dus acesta cât a trăit, să-l ajute, să-l încurajeze și să-l susție, a combătut tot ce făcea el, nu-l înțelegea [...] A trebuit să divorțeze, să moară Pallade, să se mărite cu Ștefan Popescu, pentru care are mai mare afecție [...]”. Pallade ar fi fost omul „cu care ar fi trebuit, dacă d-na Popescu era o femeie cu simțăminte bune să-și creeze idealuri și să se înalțe până la el, nu să-l coboare pe el la ea, la viața ei strâmtă și cu vederi egoiste. Cu toate acestea mi-a fost milă de ea și am plâns-o fiindcă trebuie să sufere foarte tare în egoismul ei, și să nu găsească în această mare nenorocire ce are de a pierde pe fii-său că acesta ș-a făcut datoria către țara lui și ea a făcut cel mare sacrificiu”. Pia-mama vorbește și despre o altă mamă care și-a pierdut fiul în război, o „doamnă doctor Crăciunescu de la Turtucaia”. Spre deosebire de doamna Popescu, această doamnă „mi-a spus că a uitat nenorocirea ei pe lângă nenorocirea țării. Iată deosebirea între aceste două mame, iată deosebirea între simțămintele mari și cele mici, care le are fiecare în inima lui”. Așa înțelege Pia Brătianu sacrificiul pentru țară: „Ce poate o mamă să facă pentru țara ei, de a da ce are mai scump pe lume, viața fiului ei, nu zicu să fie mândră de aceasta, fiind o adevărată mamă nu are acest simțămint”.

Puținele pasaje vesele din jurnal sunt cele în care doamna Brătianu se referă la strănepoții ei din partea Mariuței, copiii poetului Ion Pillat, Sandu și Pia. Sandu „avea așa față bună” și „râdea cu gurița plină de dinți [...], are niște dinți de toată frumusețea și când îi zic unde sunt dinții cască gurița și îi arată”. Pia cea mică „vorbește multe vorbe, și surâde, dar lui Sandu trebuie să-i scot vorbele, pe când ei îi curg vorbele, și când nu le spune din gură le spune din ochii ei cei frumoși”. [...] „Îl aștept întotdeauna cu o tartină de pâine”.

Nu s-au păstrat filele de sfârșit ale jurnalului Caliopiei Brătianu pentru a putea înregistra bucuria victoriei. Voi reproduce însă un fragment din jurnalul Piei-fiica (1 ianuarie 1917): „Pe mama o admir. La vârsta ei, despărțită de cea mai mare parte din copii, neștiind de-i va mai vedea, este plină de nădejde și chiar când are clipe de îndoială, știe să le înlăture. Viața sbuciumată ce a dus din tinerețe până la

²⁴ Pia Alimăneștianu, *op. cit.*, p. 48–49.

²⁵ Gheorghe D. Pallade (1858–1903), avocat, om politic, ministru în mai multe guverne liberale.

bătrânețe, în exil, războaie și lupte politice îndârjite, i-au oțelit poate sufletul mai mult ca nouă celor tineri, care am dus un trai cu mai puține frământări. Totuși, cât trebuie să sufere în ea. Să dea Dumnezeu ca să vadă ceea ce nu credea nimeni că va vedea generația noastră: România Mare, făurită cu ajutorul fiilor ei, precum a văzut România Mică făurită cu ajutorul bărbatului ei”. Visul s-a împlinit pentru această „ființă de o rară modestie și de o nobilă simplitate, [...] care a avut aceeași înțeleaptă seninătate în fața bucuriilor și durerilor vieții”²⁶.

JURNALUL CALIOPIEI (PIA) BRĂȚIANU, 1916–1918 (FRAGMENTE)*

[f.] 3

[...] vrășmași Abel și Cain. Mackensen²⁷ au spus unui ofițer austriac că Marghiloman²⁸ este o mare secătură, lichea și un trădător de neamul lui, că nu face altceva decât să-i spue rău de români. Tot el au spus că nu se teme aici decât de Brătieni, dar trebuie să-i facem să plece din țară, // fiindcă sunt prea primejdioși. S-au spus că o să le dea voe să vie din românii ce vor voi de acolo, se va face liste și nu se va permite să vie nimeni decât cu aprobarea germanilor, numai la ai lor se va da voe. Desigur, aceasta trebuie să fie regula lui Marghiloman, ca să nu vie niciun liberal, decât aceea care vor primi să // intre în partidul trădătorilor.

Pe urmă s-au spus că trebuie să-și aducă și hrana acei care vor veni, precum și a celor mobilizați. Vor să mai pue mâna și pe proviziile din Moldova, ca să le pornească la ei, după cum fac aici, unde se dă doo sute grame de făină de om și la țară 3 sute de mălai. // Eată hrana țăranului la țară când i se cere să muncească holdele. Au fost proprietari care au protestat și au apărut muncitorii, dar sunt care da brevete de bună purtare la toți hoții de germani, este unu care se chiamă Goslev, acesta este asociat cu d-na Kirtopolu, care e-a cerut un ausweis pe care l-a vândut unui ovrei cu 30 de mii //

[f.] 4

de lei. S-au mai prezentat altul ca să-i dea și lui pentru acest preț, nu au mai cerut foaea [indescifrabil] să iscălească, l-au iscălit ea. S-au descoperit aceste hoții cu ausveisurile iscălite de aceștia. Scandal mare, neamțul au spus că el au iscălit numai unu, i s-au spus că sunt doo, au văzut fraudă d-nei, dar e-a fost milă să o denunțe (de nu l-o fi oprit superiorii lui fiindcă // lumea vorbește că Mackensen de aceea au fost bătut la Mărășești, fiindcă ș-au pierdut capul pentru aceasta).

Tot ce se născocesc aici sunt toate în contra lor. Acest hoț de neamțu, care făcuse un scandal așa de mare au vrut să-l pedepsească, când au revenit să o facă au intervenit d-nul Răceanu prefectul, care este cea mai mare canalie, asuprește pe români // și ține numai cu nemții. S-au purtat foarte rău și acesta și au pus pe mulți proprietari să-i dea atestat de bună

²⁶ Pia Alimăneștianu, *op. cit.*, p. 32.

* Redăm însemnările Piei Brătianu cu intervenții minime, notate între paranteze drepte. Pentru că filele sunt, cu puține excepții, nenumerate, le-am ordonat în ordinea considerată de noi logică și am marcat sfârșitul lor cu //. Acolo unde textul a fost întrerupt am folosit paranteze drepte cu puncte de suspensie. Am introdus tacit semnele de punctuație, cratimele și articolele hotărâte acolo unde lipsesc.

²⁷ Anton August Ludwig von Mackensen (1849–1945), feldmareșal german.

²⁸ Alexandru Marghiloman (1854–1925), avocat, om politic conservator, prim-ministru în perioada martie–noiembrie 1918.

purtare și să rămâe unde erea. Numai d-na Râmniceanu²⁹ și cu d-na Folștescu și Petrescu³⁰ nu au iscălit aceasta din urmă, desigur din cauză că e-a spus ofițerul german [indescifrabil] care locuște la dânsa că este hoț. De obicei, când îi prinde cu hoții, se face că-i pedepsește, însă nu au pedepsit pe nici unu // niciodată, îi trimite în alt loc cu câștiguri mai mari, ca să îmbogățească și pe alții de ai lor. //

Am pornit mai multe scrisori și pachete prin d-nul Papiniu, fetele au scris și au explicat pentru cine erea, sper că se vor primi. Am văzut pe bietul Dinu [doctor, prieten de familie], care au venit să ne vază. Am plâns cu el nenorocirile ce au avut, sârmanul abia acum se spusese d-nei Pherikyde de pierderile ei, toată lumea le cunoștea. // [...]

[f.] 6

Ziarele ce ne-ați trimis și celelalte publicații, calendarul ne-a răcorit sufletul, toată lumea vrea să le citească. Mai aveți știri și publicații din occident? Ziare franceze am avut câteodată câte un număr din Timpul francez, ce bine me-a făcut să-l citesc. Acum nu le mai avem, nu se mai pomenește nicicum. Astăzi me-a sosit svestera cu copiii. // Să-i fi văzut cum [indescifrabil] cei ce se juca. Până să mă cobor la ei se dusesse Costache [Cantacuzino] să-i vază, l-am găsit cu ei, avea așa față bună. Râdeau cu gurița plină de dinți, mai cu seamă a lui Sandu³¹ are niște dinți de toată frumusețea și când îi zicu unde sunt dinți, cască gurița și îi arată. // Și Pia l-au ajuns. E-a eșit și câineștii [caninii], dar nu știe să mestece nimic ca el, îl aștept întotdeauna cu o tartină de pâine făcută, pe care o mușcă și o mestecă. Fetița vorbește multe vorbe, și surâde, dar lui trebuie să-i scot vorbele, pe când ea îi curge vorbele, și când nu le spune din gură le spune din ochii ei // cei frumoși.

Astăzi sunt foarte tristă de știrile cele rele ce ne spun acești vrășmași care ne dezolează, trimiteți-ne tot ce puteți de aici, ziarele ce se publică liber, mai cu seamă știri despre fiecare din voi ca să știu cel puțin că sunteți sănătoși și nu vi s-au întâmplat nimic rău. Pentru lucruri de casă și de îmbrăcat să nu aveți grijă, că vom împărți //

[f.] 7

cu noi tot ce avem și este destul. La Ionel acasă au luat aramurile de la bucătărie, pentru care au dat un bon, când au luat pe cele din sala de mâncare nu au mai dat nimic, mi se pare că acei ofițeri le-a păstrat pentru ei acele frumoase piese. Se ea și bronzurile, statui și fel de fel de obiecte de artă și acestea mi se pare că // merge la ei acasă, sunt niște hoții îngrozitoare, au anunțat că vor continua rechizițiile, dar vor rămâne care le vor face pentru ei. Aceștia se vor face și mai odioși. Vor să dezbrace oștirea care vine de uniforme, spune că să se îmbrace țivil, cu ce haine? Fiindcă aici nu mai este nimic, le ea pentru ai lor. Ofițerilor li s-au // spus că-i lasă pentru moment îmbrăcați în militari, dar nu pentru totdeauna, să se îmbrace în țivil. Se spune în ziarele lor de aici că este remaniere ministerială, se spune că Marghiloman vrea să bage cu orice preț pe Stere³² în minister, se spune că îi este teamă să-l lase afară, și acesta spune // ziarului că nu vrea să intre cu nici un chip în minister și au cerut în număr de alalieri al ziarului lui să se facă ceva pentru țărani, să li să dea pământuri. Prietenul nostru Emil³³ au împărțit la cei ce s-au întors din Moldova, le-a dat pământuri. //

Dați-ne știri de voi toți ca să știm ce faceți și cum sunteți și despre [ce] se petrece acolo, fiindcă aici nu putem ști nimic adevărat. Ce s-au făcut cu românii luați. // Au fost arestați mai toți.

²⁹ Zoe Râmniceanu, doamna de companie a reginei Elisabeta, vice-președinta Crucii Roșii românești.

³⁰ Soția lui Emil Petrescu (v. nota 33).

³¹ Sandu și Pia Pillat, strănepoții Piei Brătianu, copiii lui Ion Pillat, fiul Mariuței.

³² Constantin Stere (1865–1936), jurist, scriitor, om politic.

³³ Emil Petrescu (1858–1938), primar al Bucureștilor în anii neutralității.

Conflictul cu un ofițer întors din Moldova și un ofițer bulgar, acesta l-au scuipat pe al nostru, el e-a dat două palme, l-au închis, și cine știe ce e-o fi făcut în închisoare și-i va face pe urmă aceste brute ce se cheamă oameni, sunt îngrozitori și este o mare ură peste // tot în contra lor. Toate scrisorile ce s-au trimis cu ale noastre s-au trimis după adresă, și a Georgetei, mama ei este tot la Sinaia. Vrea să-i ceară un concediu în speranța să nu se mai întoarcă acolo, la ce servește această răutate cu care s-au pus pe ea să o ție de atâta timp acolo, la // vârsta ei, sărmana femeie, din norocire că este sănătoasă, dânsa și Marioara. Astă seară circulă în orași știrea că de când au acest succes pe frontul occidental, au pus și condiția să ea și armamentul din Moldova al oștirii. Va îmbrățișez cu dor și iubire pe toți. //

[f.] 58

22 ian. – 11 feb. 1918

[...] aeroplan etc. Sper că nu vor ceda cu nici un chip, mai cu seamă de când s-au luat măsuri așa de severe, s-au suprimat toate ziarele. Negreșit că nu știm cât este de mare și gravă această grevă sau mai bine revoluție și de care abea se vorbește în ziarele de aici, censura nu permite să se spue mai nimic. // Și în ziaru german de aici³⁴ nici nu se vorbește nimic, ca să nu le dea idee și acesta este singurul fapt favorabil și serios pentru cauza noastră, încep și eu să văd că mai avem și noroc după ceea ce s-a mai petrecut bine cu luptele din Moldova și prin care // ne-am stabilit eară reputația noastră cea veche de șoimi în război. Eri se spunea într-o depeșă că reprezentanții guvernelor Antantei au cerut de la Petrograd să să facă plebiscit în Basarabia ca să declare și această republică la cine vrea să să atașeze, desigur va vrea la țara noastră. //

Eri nu au mai fost nici o știre nooă despre luptele noastre cu maximaliștii. Pe lângă toate turmentele ce am avut zilele acestea, au mai sosit eri și d-na Popescu, care este foarte pesimistă, sărmana femeie trăește cu totul în lumea veche de aici, nu are nici un patriotism și șovinism într-însa (nu au avut niciodată). //

[f.] 159

4 feb./ 22 ian. 1918

Cât au fost soția lui Palady³⁵, (a acestui bun român și mare patriot) au fost femeia cea mai nenorocită cu dânsul, nu l-au priceput și nu au priceput această mare viață ce au dus acesta cât au trăit, să-l ajute, să-l încurajeze și să-l susție, au combătut tot ce făcea el, nu-l înțelegea // încât au ajuns să divorțeze. Copilul ce avusese n-o atașase mai mult la această viață, erea indiferentă și cu el, nu-l iubea. A trebuit să divorțeze, să moară Palady, să se mărite cu Ștefan Popescu³⁶, pentru care are mai mare afecție, afecție de mamă cu îngrijirile ce a // trebuit să-i dea având o sănătate foarte șubredă, să-i fie foarte devotată, să ducă o viață cu totul nooă decât aceea ce dusesse până atunci, să nu mai trăească decât pentru el, s-au expatriat zecimi de ani pentru sănătatea lui și artă, le-a întărit pe amândoa. Popescu trăise și învățase arta lui la Munich.

[f.] 160

22 ian – 4 feb 1918

Acum ce nu au înțeles niciodată de când trăește, oricât s-au desvoltat în urmă afecția de mamă ce au avut pentru acest copil, nu se poate să rezoneze cum rezonează și să nu o doară inima de mama tuturor, țara. Am mai văzut o mamă care își pierduse pe scumpul // fiu, d-na doctor Crăciunescu de la Turtucaia și care me-a spus că au uitat nenorocirea ei pe

³⁴ „Bukarester Tageblatt”.

³⁵ Corect Pallade (vezi n. 25).

³⁶ Ștefan Popescu (1872–1948), pictor.

lângă nenorocirea țarei. Eată deosebirea între aceste două mame, eată deosebirea între simțimintele mari și cele mici, care le are fiecare în inima lui. D-na d-ra Crăciunescu au avut // ca soț un om de bine, un bun român, un bun patriot, fără să fie o inteligență și un om mare ca Palady, cu care ar fi trebuit, dacă d-na Popescu erea o femeie cu simțiminte bune, să-și creeze idealuri și să se înalțe până la el, nu să-l coboare pe el la ea, la viața ei strâmtă // și cu vederi egoiste. Cu toate acestea, me-a fost milă de ea și am plâns-o fiindcă trebuie să sufere foarte tare în egoismul ei și să nu găsească în această mare nenorocire ce are de a pierde pe fii-so că acesta ș-a făcut datoria către țara lui și ea au făcut cel mai mare sacrificiu. // De când s-au însurat, s-au dus la Paris unde și-au perfecționat-o și au dezvoltat-o. Acolo au putut și ea să se ocupe de unicul ei fiu și să se atașeze de el, pe care au avut nenorocirea să-l piarză în acest război. Acum, în nenorocirea ei cea mare, nu mai simte pe a țarei ei, în egoismul ei nu înțelege nici //

[f.] 161

22 ian./ 4 feb. 1918 (f. 161)

ce poate o mamă să facă pentru țara ei, de a da ce are mai scump pe lume, viața fiului ei, nu zicu să fie mândră de aceasta, fiind o adevărată mamă nu are acest simțimint. Am petrecut cu această doamnă mai multe ore, m-au făcut să sufer să văd o astfel de mentalitate în aste tim- // -puri grele și penibile pe unde trecem. Ceea ce mi-a făcut bine erea mentalitatea d-nei Râmniceanu, care din când în când o aduce pe calea cea bună, erea însă de prisos. Nu vroi să văz astfel de persoane care rezonează ca ea, îmi face mare rău, eu când e-am văzut pe ea și pe Popescu în ce // idei erea acum în urmă de când trăescu cu [indescifrabil] de aici, cei mai mișei, nu e-am mai primit la mine și când au venit e-a văzut Pia. //

5 Februarie/23 Ianuarie 1918, București

Știrile ce au citit Pia aseară în ziarele cele de la Viena și chiar de la Berlin sânt tot bune pentru cauza ce ne interesează pacea, grevele // din Germania par să fie chiar trecute prin censura foarte bune, au fost ciocniri serioase, chiar moarte și răniți între uvrieri și poliție, s-au răsturnat vagoane de ale tramvaiului pe ulițe care desigur au servit de baricade, numărul greviștilor trebuie să fi fost foarte mare, erea // [...]

[indescifrabil] ce au devenit d-nul Procopie cu soția lui? Ați avut prin telegrafie fără fir știrea de ce se petrece pe frontul francez și englez? Comunicați-ne-o și noo, trimiteți din ziarele de aici să vedem ce se mai petrece. Suntem prea nenorociți în întuneric în care ne-a ajuns. Studenții au făcut manifestație la gară armatei întoarsă din Moldova. [...]

THE DIARY OF CALIOPIA (PIA) BRĂTIANU FROM THE TIME OF THE GERMAN OCCUPATION OF BUCHAREST, 1916–1918

Abstract

The article presents the notes made between the years 1916–1918 by Pia Brătianu, Prime Minister Ion I.C. Brătianu's mother. Unpublished until now, they recollect the personal experience of living in the German occupied Bucharest, the correspondence with family members who took refuge to Iași and the attitudes of several of the author's acquaintances. This shapes a subjective image of the events, as viewed by a senior citizen with a rich life experience.

Keywords: First World War, diaries, Pia Brătianu.

ISTORIA SIMȚURILOR ȘI A EMOȚIILOR: NOI DIRECȚII DE CERCETARE ÎN CADRUL ISTORIEI CULTURALE¹

DANIEL GICU

(Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”)

Deși a avut ca precursori personalități precum Jacob Burckhardt, Johan Huizinga și Norbert Elias, istoria simțurilor și a emoțiilor nu a fost un domeniu care s-a impus de la bun început în cercetarea academică. Înainte de deceniul al nouălea al secolului trecut, o istorie a plânsului, spre exemplu, în afara câtorva excepții din mediul academic francez, ar fi fost de neconceput. Totuși, în ultimele trei decenii, istoria simțurilor și a emoțiilor a devenit un domeniu de cercetare aflat în expansiune, după cum o dovedește numărul mare de conferințe, reviste și centre de excelență dedicate acestui subiect.

În ultimele decenii, două mari tradiții au dominat cercetarea problematicii emoțiilor: cea provenind din domeniul științelor naturii și cea din aria științelor sociale. Alimentată de studiile din domeniul neurobiologiei și psihologiei, prima direcție este dominată de esențialism, determinism și universalism. În opoziție cu aceasta, o a doua direcție, reprezentată de antropologie și constructivismul social, combate ideea că emoțiile sunt atemporale și universale. Cercetătorii care vor să studieze emoțiile trebuie să decidă, așadar, dacă pornesc de la premisa caracterului istoric sau anistoric al emoțiilor, dacă anumite emoții sau un întreg set de emoții dintr-o anumită cultură sunt susceptibile de schimbări fundamentale de-a lungul timpului, sau dacă sunt în mod esențial aceleași în diferite perioade. Cei ce optează pentru caracterul anistoric al emoțiilor sunt obligați să-și limiteze studiul la atitudinile conștiente față de emoții. De cealaltă parte, practicanții istoriei culturale, ce optează pentru caracterul istoric al emoțiilor, par a fi predispuși să emită ipoteze mai dificil de argumentat. Dovezi ale atitudinilor conștiente față de furie, frică și iubire nu sunt greu de identificat în documente, dar concluziile despre schimbările fundamentale ce au loc pe termen lung sunt în mod necesar, mai speculative. Discutând experiențele religioase, dar și visele și atitudinile față de corp, Eric Dodds² descria antichitatea târzie ca o perioadă dominată de anxietate. Cartea

¹ Articolul pornește de la temele prezentate și discuțiile ce au avut loc în cadrul conferinței anuale a Societății Internaționale de Istorie Culturală, intitulată *Sense, emotions & the affective turn: recent perspectives and new challenges in cultural history*, desfășurată la Umeå, Suedia, în perioada 26–29 iunie 2017.

² E. R. Dodds, *Pagan and Christian in an Age of Anxiety: Some Aspects of Religious Experience from Marcus Aurelius to Constantine*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

ridică însă o problemă privind istoricitatea emoțiilor, pe care autorul nu o rezolvă. Sunt oamenii dintr-o anumită perioadă istorică mai anxioși decât cei din altă perioadă, sau suferă de anxietăți diferite? Și, în acest din urmă caz, cum poate găsi istoricul dovezi care să demonstreze acest fapt? Aceasta este problematica pe care lucrările de istorie culturală din ultimele două decenii și-au propus să o dezbată fie utilizând analiza tradițională a reprezentărilor și discursului, fie punând accentul pe practici, materialitate și fenomenologia istorică.

Unul dintre demersurile metodologice adoptate de istoricii emoțiilor este reprezentat de încercarea de a schița evoluția istorică a unei emoții: istoria fericirii, a mîniei etc. O asemenea abordare este însă problematică, dat fiind faptul că multe cuvinte și idei au doar echivalente incomplete în trecut. Termenii privind emoțiile ridică două probleme majore. Mai întâi este problema definirii emoției; apoi aceea dacă respectivul cuvânt era considerat în acea perioadă o emoție. Să luăm, spre exemplificare, cuvântul „fericire”. În cartea sa, *Happiness: A History*, Darrin McMahon³ a studiat istoria acestui concept din antichitate până în prezent. Pornind de la premisa unei egalități de semnificație, MacMahon nu ezită să utilizeze termenii folosiți în diferite perioade istorice în legătură cu fericirea, pentru a reconstitui o istorie a acestei emoții. Deși folosirea termenilor din greaca veche *eu prattein* (a face bine) și *eudaimonia* (fericire) pare să fie legitimă pentru a schița o evoluție istorică a fericirii, totuși trebuie să ne întrebăm dacă acești termeni erau folosiți de vechii greci pentru a desemna emoții, așa cum le definim noi astăzi. Iar cei doi termeni mai sus menționați nu se regăsesc printre cei pe care Aristotel îi folosește în *Etica nicomahică* pentru a desemna emoțiile (*pathe*): dorința, mânia, teama, îndrăzneala, invidia, bucuria, prietenia, ura, regretul, emulația și mila⁴. Așadar, fericirea, pe care noi o considerăm astăzi o emoție primară, ce corespunde unei expresii faciale universale, nu era descrisă de vechii greci ca fiind o emoție. Ceea ce face ca, din punct de vedere metodologic, încercarea lui MacMahon de a schița o istorie a fericirii să fie anacronică în raport cu epoca la care se referă.

Barbara Rosenwein, una dintre figurile proeminente ale istoriei culturale a emoțiilor, a propus ca studierea acestora să pornească de la analiza a ceea ce ea a numit „comunități emoționale” (*emotional communities*)⁵. Acestea sunt reprezentate de grupurile sociale (familii, cartiere, sindicate, instituții academice, mănăstiri, fabrici, curți princiare; chiar și națiunea – ca o comunitate imaginată – poate fi o considerată o comunitate emoțională) ce au un fond emoțional comun și aceleași modalități de exprimare a emoțiilor. Istoricul ce studiază aceste comunități trebuie să încerce să dezvăluie sistemele de simțăminte, să stabilească modul în care membrii ce le formează definesc emoțiile și împrejurările în care și le exprimă; să identifice

³ Darrin M. McMahon, *Happiness: A History*, New York, Atlantic Monthly Press, 2006.

⁴ Cartea II, cap. 5 1105b–1106a. Am folosit ediția: Aristotel, *Etica nicomahică*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1988. Stella Petecel folosește cuvântul „affect” pentru a traduce termenul grec *pathos*.

⁵ Barbara H. Rosenwein, *Emotional Communities in the Early Middle Ages*, Ithaca & London, Cornell University Press, 2006.

emoțiile pe care le valorizează, devalorizează sau le ignoră, precum și modalitățile de exprimare pe care membrii respectivei comunități le așteaptă, încurajează, tolerează sau deplâng. Rosenwein nu susține că studierea unor asemenea comunități emoționale ne poate arăta cum simte un anumit individ, într-o anumită situație; folosirea acestui concept ne poate însă ajuta să înțelegem cum oamenii articulau, înțelegeau și reprezentau ceea ce simțeau. Acest demers presupune ca istoricul să alcătuiască un dosar cu toate sursele produse într-o anumită perioadă de către comunitatea studiată. Doar întocmirea unui astfel de dosar exhaustiv va permite identificarea normelor exprimate sau implicite ce guvernau modalitatea în care membrii comunității respective defineau și își exprimau emoțiile, într-o anumită perioadă de timp.

O modalitate prin care istoricii pot afla dacă termenii întâlniți în surse semnificau emoții în perioada studiată, este consultarea teoreticienilor din epocă ce au scris despre acest subiect. Spre exemplu, istoricii perioadei elenistice se pot baza pe operele stocilor și epicurienilor, care au realizat o lungă listă de cuvinte ce denotă emoțiile. Istoricii secolului al XIII-lea sunt la fel de norocoși: scolasticii au fost interesați de pasiunile sufletului (*passiones animae*), Toma din Aquino fiind cel care a scris tratatul medieval cel mai cuprinzător despre acest subiect. Consultarea terminologiei folosite în astfel de lucrări îi ajută pe istorici să se ferească de pericolul anacronismului. În același timp însă, istoricii trebuie să ia în considerare faptul că felul în care oamenii foloseau acești termeni în limbajul cotidian ar putea fi diferit de definițiile date în tratatele teoretice. Kirsi Kanerva⁶ a arătat cum, în cultura populară din Islanda medievală, teoriile privind emoțiile recunoscute și felul în care acestea erau apreciate sau depreciate difereau de cele ale elitelor educate. Potrivit acestor teorii locale, ce considerau emoțiile ca fiind stări ale corpului, corpul uman era văzut ca un sistem deschis, în care emoțiile și bolile puteau fi introduse de agenți exteriori și forțe supranaturale, prin intermediul orificiilor corpului. Unele emoții, precum măhnirea, frica, vina, puteau face o persoană mai vulnerabilă la influențele exterioare. În consecință, asemenea emoții erau considerate negative, idealul fiind reprezentat de o persoană cu un corp impenetrabil față de influențele emoționale exterioare, cu un control absolut asupra emoțiilor.

În cadrul conferinței Societății Internaționale de Istorie Culturală dedicate istoriei emoțiilor, o sesiune a fost dedicată problematicii folosirii de către istorici a surselor artistice. Aceștia au evitat deseori folosirea surselor artistice pentru că au considerat că, fiind rezultatul unor spirite creatoare, nu sunt la fel de reprezentative pentru o comunitate precum sursele obișnuite. Discuțiile au arătat că este posibil să folosim creațiile artistice ale unei persoane ca dovezi pentru o comunitate emoțională, dacă luăm în considerare faptul că aceste opere erau adresate unui public, implicând astfel un grup mai larg. Este mai bine totuși să avem mai multe

⁶ Prezentarea susținută de Kirsi Kanerva la conferința anuală a Societății Internaționale de Istorie Culturală s-a intitulat *Suicide and Empathy in Medieval Iceland*. Kanerva a analizat viața emoțională din Islanda medievală și în teza sa de doctorat, *Porous Bodies, Porous Minds: Emotions and the Supernatural in the Íslendingasögur (ca. 1200–1400)*, susținută la Universitatea din Turku, 2015.

voci din grup, pentru a identifica aspectele comune. Pe de altă parte, așa cum a arătat Erin Sullivan⁷, sursele artistice ne pot ilustra mult mai bine maniera în care normele emoționale acceptate erau contestate: pentru că erau fictive, personajele literare aveau o libertate mai mare decât oamenii reali în a nu respecta normele emoționale impuse.

Identificarea corectă a vocabularului emoțiilor nu este însă suficientă. Istoricii trebuie să-și pună întrebări și în legătură cu importanța termenilor. Analiza detaliată a unei emoții – istoria mâniei, spre exemplu – poate fi justificată. Potrivit listei lui Aristotel, mânia este una dintre principalele emoții (*pathe*); același loc important îl ocupa și în lista cuvintelor ce desemnau emoțiile, realizată de către stoici. Totuși, o astfel de abordare nu ne arată cât de importantă era mânia în comparație cu alte emoții într-o anumită perioadă. Istoricii interesați de caracteristicile unei comunități emoționale trebuie să identifice emoțiile ce caracterizau modul în care o comunitate se exprima și se reprezenta pe sine. Pentru a realiza aceasta, o analiză statistică poate fi extrem de utilă. Stabilind frecvența utilizării în surse a termenilor specifici, ne putem forma o impresie generală despre o comunitate emoțională – putem identifica, spre exemplu, că predomină mânia și frica. Analiza statistică a textelor din presa finlandeză din secolul al XIX-lea (aproximativ 2 milioane de pagini) privind știrile despre epidemiile de holeră și discuțiile științifice despre factorii ce duc la apariția și răspândirea bolii, i-a permis lui Hannu Salmi⁸ să identifice sentimentul de frică generalizată ce a dominat societatea finlandeză, și care a persistat chiar și câteva decenii după descoperirea leacului ce vindeca boala.

Analiza statistică a frecvenței utilizării termenilor puși în legătură cu anumite emoții trebuie însă dublată și de identificarea contextului în care sunt folosiți acești termeni. Astfel, analiza sensurilor cu care țărani români utilizau termenul „frumos”, așa cum reiese din răspunsurile la chestionarul lingvistic al lui Bogdan Petriceicu Hasdeu din 1884, ne-a permis să identificăm un procent relativ ridicat de respondenți (20%) ce foloseau termenul cu un sens utilitar, care nu se regăsește în limbajul elitelor vremii⁹.

Analiza sintactică poate oferi informații privind semnificația și utilizarea termenilor ce desemnează emoțiile. Cu ce adjective sau alte părți de vorbire –

⁷ În prezentarea *Art and the Emotional Historian*.

⁸ Prezentarea lui Hannu Salmi s-a intitulat: *Viral Culture and the Fear of Cholera in Finland, 1831–1854*. În cartea sa, *Cholera in Post-Revolutionary Paris: A Cultural History*, University of California Press, 1996, Catherine Kudlick analizează reacțiile diferite ale parizienilor față de epidemiile de holeră din 1832 și 1849. Deși au afectat la fel de grav capitala franceză în ceea ce privește numărul victimelor, prima dintre ele a determinat o adevărată frenezie emoțională, atât în rândul populației, cât și în presă, în vreme ce a doua a fost primită cu un calm surprinzător. În lipsa indiciilor care să sugereze îmbogățirea cunoștințelor medicale legate de cauzele ce determină apariția și răspândirea bolii, creșterea gradului de igienă în rândul parizienilor sau a curățeniei orașului, Kudlick consideră că reacția mult mai calmă în urma epidemiei de holeră din 1849 poate fi explicată prin evoluția spiritului revoluționar și a burgheziei pariziene.

⁹ Daniel Gicu, în prezentarea intitulată *Beauty in the Eyes of the Romanian Peasants from the End of the Nineteenth Century*.

inclusiv onomatopee sau cuvinte ce desemnează părți ale corpului sau gesturi – este folosit un termen ce desemnează o emoție? Este emoția obiect sau subiect al acțiunii? Superfluă în contextul culturii occidentale (și a familiei lingvistice indoeuropene), întrebarea devină însă legitimă dacă ne îndreptăm atenția spre alte culturi și familii lingvistice. Folosind lingvistica istorică în analiza populațiilor bantu din Africa centrală, în perioada 3000 î.Hr. – 1300 d.Hr., Kathryn de Luna¹⁰ a demonstrat cum putem avea acces la viața emoțională a unor societăți care nu au produs surse scrise. Spre exemplu, regulile gramaticale de folosire a cuvântului *kúmu* (a fi onorat) arată că acesta nu este folosit decât ca verb intransitiv. De vreme ce acțiunea lui nu se exercită în mod nemijlocit asupra unui obiect, nu există o distincție între cel care onorează și cel onorat. Așadar, în limbile bantu, emoțiile nu sunt doar obiecte ale acțiunii, ci pot fi și subiecte. Oamenii nu doar simt emoțiile, ci, într-un anume sens, sunt emoții.

Pe lângă sursele produse de comunitatea studiată, istoricii emoțiilor pot folosi și materiale ce provin din timpuri și locuri diferite, dacă acestea au o poziție canonică, normativă, în cadrul respectivei comunității emoționale. Uneori, comunitățile emoționale se pot închea în jurul unei figuri charismatice; în acest caz, miturile despre acel personaj sunt mult mai importante decât scrierile sale. Alteori însă, o asemenea sursă îi poate face pe istorici să pornească cu un set de idei preconceptuate în privința societății pe care o studiază. Astfel, Erin Sebo¹¹ a arătat cum *Germania* lui Tacitus a încurajat formarea unei tendințe în rândul istoricilor, de a considera toate triburile germanice de la începutul evului mediu ca având o viață emoțională identică, deși codurile de legi anglo-saxone și sursele literare (precum *Beowulf*) infirmă acest lucru.

Pentru istoria culturală a emoțiilor, la fel de importante precum textele ce abundă în descrieri emotive, sunt și sursele din care, în aparență, lipsesc informațiile privind emoțiile. În general, comunitățile emoționale evită anumite emoții, accentuând altele, sau evită folosirea unor emoții în anumite contexte. Aceste lipsuri pot reprezenta indicii pentru istoric. Spre exemplu, Jan Plamper¹² a interpretat lipsa relatărilor privind frica din scrierile despre armata rusă ca o ilustrare a schimbărilor survenite în psihologia militară rusă la sfârșitul secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea. Faptul că sursele de la începutul secolului al XIX-lea nu vorbesc deloc despre frică nu înseamnă că acest sentiment lipsea din bagajul emoțional al soldaților ruși. Aceasta ne arată că norma ce guverna în acea perioadă discursul despre emoțiile soldaților nu implica și discuții legate de frică. Mai târziu, la începutul secolului al XX-lea, când discuțiile despre frică au devenit o temă obișnuită în discursul psihologiei militare, sursele în care această emoție este

¹⁰ În prezentarea intitulată *Sensing Feelings in Undocumented Pasts: Embodied Emotion, Belonging & Sparkly Minerals in Central Africa, 3000 BC to AD 1300*.

¹¹ Prezentarea sa a avut titlul *Anglo-Saxon Revenge and the Tacitean Ideal*.

¹² Jan Plamper, *Fear: Soldiers and Emotion in Early Twentieth-Century Russian Military Psychology*, în *Emotional Turn? Feelings in Russian History and Culture*, ed. Jan Plamper; „Slavic Review”, vol 68, nr. 2, 2009, p. 259–283.

exprimată sunt din ce în ce mai numeroase.

Și analiza surselor din care lipsesc informațiile legate de anumite simțuri se poate dovedi la fel de utilă pentru istoric. Nira Pancer¹³ atrage atenția asupra lipsei aproape complete a informațiilor privind sunetele din hagiografiile merovingiene. Cum poate fi explicată această lipsă de informații sonore, mai ales dacă este comparată cu abundența unor asemenea informații în scrierile unor autori anteriori, cum ar fi Sidonius Apollinaris, episcop în Galia secolului al V-lea? Pancer sugerează că, în perioada cuprinsă între scrierile lui Sidonius și viețile de sfinți scrise în secolul al VII-lea, a avut loc o modificare a sensibilității față de sunete. Astfel, în hagiografiile merovingiene, sunetele nu mai evocă realitatea mundană, ci lumea divină. Autorii acestora încearcă să-i determine pe cititori să audă și să interpreteze sunetele din lumea obișnuită într-o cheie sacră. Omul nu poate auzi însă sunetele produse de lumea spirituală decât dacă nu le aude pe cele lumești. De aceea, autorii hagiografiilor au eliminat din operele lor referințele la sunetele lumești.

O altă direcție urmată de istoricii emoțiilor este reprezentată de încercarea de a realiza o sociologie a emoțiilor, de a identifica dacă cuvintele ce desemnau emoții erau folosite în mod diferit de către diferite grupuri sociale. Demersul pornește de la lucrarea clasică a sociologului german Norbert Elias, a cărui teorie despre civilizarea emoțiilor este în continuare privită de mulți ca referință¹⁴. Încercând să explice schimbarea radicală intervenită în conduită, de la reacțiile instinctive ale oamenilor din evul mediu, la maniera delicată, rușinoasă, în care oamenii din perioada contemporană își exprimă emoțiile, Elias considera că momentul-cheie a fost reprezentat de creșterea puterii principilor și de impunerea monarhiei absolute în secolul al XVI-lea. Stabilind standarde ale exprimării emoționale, statul și-a impus controlul asupra societății și monopolul asupra exercitării legitime a violenței. În epoca modernă, clasa de mijloc a preluat manierele și moravurile culturii de curte, potrivit căreia emoțiile trebuie să fie supuse unui control sporit exercitat de rațiune, prin intermediul manierelor. Pe termen lung, aceasta a dus la o creștere a gradului de autocontrol personal prin intermediul manierelor și a presiunii de grup.

Premisa de la care a pornit Elias, cea a impulsivității emoționale a oamenilor medievali, a fost însă criticată în ultimele decenii de tot mai mulți medievști. Spre exemplu, citând imnul dedicat bucuriilor bătăliei scris de trubadurul Bertran de Born din secolul al XII-lea¹⁵, Elias a presupus că toți oamenii din evul mediu apreciau războiul, obținând satisfacții emoționale pe câmpul de luptă. Însă pentru Bertran războiul nu era o ocazie de manifestare a comportamentului agresiv, ci o sursă și emblemă a valorii morale¹⁶. Războiul permitea manifestarea comportamentului virtuos apreciat în epoca respectivă, care cerea cavalerului să fie curajos, generos și

¹³ În prezentarea intitulată *Listening to Merovingian hagiography*.

¹⁴ Norbert Elias, *Procesul civilizării: cercetări sociogenetice și psihogenetice*, Iași, Polirom, 2002.

¹⁵ „Be m plai lo gais temps de pascor”, în William D. Paden, Jr., Tilde Sankovitch, Patricia H. Stäblein (ed.), *The Poems of the Troubadour Bertran de Born*, Berkeley, University of California Press, 1986, p. 334–45.

¹⁶ *Ibidem*, p. 34.

curtenitor. Încercând să identifice rolul mâniei în blestemele proferate de călugării medievali, Lester Little¹⁷ trece în revistă mențiunile despre mânie (lat. *ira*) în scrierile patristice și textele părinților Bisericii. Potrivit acestora, Dumnezeu își putea manifesta mânia în mod legitim, însă mânia umană era considerată ca unul dintre cele șapte păcate capitale. În reprezentările picturale și sculpturale, mânia era reprezentată ca o femeie (genul gramatical al cuvântului latin *ira* este feminin) într-atât de plină de această emoție negativă, încât era condamnată să o îndrepte asupra propriei persoane. Opusă însă acestei mâni era răbdarea monastică (*patientia*). Chiar și atunci când își blestemau dușmanii în timpul liturgiilor, călugării trebuia să facă acest lucru fără mânie. Dacă în cultura modernă blestemul este asociat în mod curent cu mânia, iată că în cultura monastică din secolul al XI-lea blestemul este pus în legătură cu lipsa acestei emoții.

Analizând cronicile bizantine din secolele al VI-lea – al IX-lea, Ecaterina Lung¹⁸ a arătat cum incapacitatea de a-și controla manifestarea fățișă a unor emoții (lacrimi, bocete, țipete) era considerată caracteristică femeilor și a barbarilor, justificând statutul inferior al acestora. Pe de altă parte, exprimarea în mod deschis a mâniei, în special de către persoana împăratului, era considerată justificată, reprezentând un mecanism de control social.

Filozofii secolului al XVII-lea continuau tradiția antică, potrivit căreia manifestarea impulsivă a mâniei era responsabilă pentru agresiune, distrugere și războaie, afirmând că exprimarea emoțiilor trebuia controlată cu ajutorul rațiunii. Totuși, așa cum a arătat Paola Giacomoni¹⁹, în tratatul medical despre mânie (singura astfel de lucrare din secolul al XVII-lea) scris de Marin Cureau de la Chambre, medicul regelui Ludovic al XIV-lea, această emoție era analizată din perspectiva capacității sale de a elibera energie și de a întări forța slăbită a corpului uman. Mânia era văzută așadar într-o lumină mai degrabă pozitivă, ca având un efect benefic în însănătoșirea bolnavului.

Premisa lui Elias, care considera că impulsivitatea emoțională era responsabilă pentru orice manifestare vulgară sau agresivă, de la scuipat la crimă, s-a dovedit a fi greșită. Astfel de comportamente pot fi explicate și altfel decât prin lipsa controlului asupra modalităților de exprimare a emoțiilor, așa cum a făcut-o sociologul german. Scuipatul poate fi valorizat de către anumite grupuri (ca de exemplu jucătorii de baseball²⁰), în vreme ce violența poate fi determinată de anumite concepții legate de datorie, bărbăție sau onoare. Stephen White²¹ critică punctul de vedere potrivit căruia cavalerii medievali se lăsau pradă propriilor porniri impulsive, arătând că,

¹⁷ Lester K. Little, *Anger in Monastic Curses*, în Barbara H. Rosenwein (ed.), *Anger's Past: The Social Uses of an Emotion in the Middle Ages*, Ithaca and London, Cornell University Press, 1998, p. 9–35.

¹⁸ Prezentarea Ecaterinei Lung s-a intitulat *The Expression of Emotions in Byzantine Historiography: Domain of Women and Barbarians?*

¹⁹ În prezentarea intitulată „*Anger is good for health*”.

²⁰ Vezi Dan Gutman, *It Ain't Cheatin' If You Don't Get Caught: Scuffing, Corking, Spitting, Gunking, Razzing, and Other Fundamentals of our National Pastime*, New York, Penguin Books, 1990.

²¹ Stephen D. White, *The Politics of Anger*, în Barbara H. Rosenwein (ed.), *op. cit.*, p. 127–152.

într-o cultură în care onoarea avea un rol crucial, existau reguli și convenții înțelese și acceptate de întregul corp social, ce guvernau modalitățile prin care nobilii își puteau exprima mânia.

Dacă nobilii medievali își puteau exprima mânia în mod legitim, nu același lucru îl puteau face și țărani, care, nefiind războinici, erau prin definiție lipsiți de onoare. Paul Freedman²² a arătat cum scriitorii medievali refuzau să recunoască mânia ca fiind o manifestare emoțională legitimă a țăranilor. Aceștia erau mai degrabă descriși ca fiind docili, încercările lor de a adopta un comportament războinic fiind considerate rizibile. Această viziune s-a modificat la sfârșitul evului mediu, când au avut loc numeroase răcoale țărănești: țărani nu mai erau văzuți acum ca fiind docili, ci ca având un comportament agresiv. Totuși, violența lor nu era descrisă ca fiind rezultatul unei manifestări emoționale umane, ci al unei furii animalice.

Numeroși istorici consideră că nu doar emoțiile, ci și simțurile sunt construite social, încercând să facă o sociologie a simțurilor. Analizând reprezentațiile aceleiași compoziții muzicale în diferite contexte sociale, Wiebke Rademacher²³ a arătat că muzica nu are o semnificație intrinsecă, care să producă anumite reacții emoționale în rândul ascultătorilor, indiferent de perioadă istorică, spațiu cultural sau clasă socială. Studiind reacțiile publicului în timpul a patru reprezentații ale uverturii operei lui Beethoven, Leonore no. 3 (1806), în 1895 în cadrul unui concert susținut de Filarmonica din Berlin, în 1905 în cadrul unui concert de muzică populară susținut într-un parc public din Berlin, în 1906 la un congres al Partidului Social German (DSP) și în 1907 în timpul unui concert organizat la o berărie din Berlin de către un club de gimnastică al clasei muncitoare, Rademacher a arătat cum muzica lui Beethoven a fost un ecran pe care s-au proiectat emoțiile publicului.

Deși avem tendința de a vorbi despre viața emoțională a indivizilor, emoțiile sunt și instrumente de socializare. Nu doar că sunt construite social și justifică anumite sisteme culturale, ci contribuie la formarea relațiilor umane la toate nivelele, de la discuțiile intime dintre soți la relațiile la nivel global. Exprimarea emoțiilor trebuie așadar văzută și ca o interacțiune socială. O declarație de dragoste, spre exemplu, nu este numai o expresie a sentimentelor, ci și o strategie pentru a încuraja, amplifica sau chiar transforma sentimentele persoanei iubite. Richard Barton²⁴ a arătat cum, în Franța secolelor al XI-lea – al XII-lea, manifestările mâniașe aveau rolul de a reajusta relațiile sociale dintre nobili. Când, în 1120, Juhel, seniorul din Mazenne, s-a infuriat pe Guarinus, fostul vasal, cauza mâniei sale avea puțin de-a face cu incidentul care a provocat-o, și care a fost doar un pretext. În realitate, „funcția” izbucnirii mâniașe a lui Juhel era de a renegocia relația sa cu Guarinus. Mânia lui Juhel, răspunsurile diferiților „oameni onești” în legătură cu conflictul dintre cei doi și rezolvarea finală a conflictului au fost părți

²² Paul Freedman, *Peasant Anger in the Late Middle Ages*, în Barbara H. Rosenwein (ed.), *op. cit.*, p. 171–188.

²³ Wiebke Rademacher a susținut la conferința anuală a Societății Internaționale de Istorie Culturală o prezentare intitulată *The Emotions of Concert Audiences*.

²⁴ Richard Barton, *“Zealous Anger” and the Renegotiation of Aristocratic Relationships in Eleventh- and Twelfth-Century France*, în Barbara H. Rosenwein (ed.), *op. cit.*, p. 153–170.

ale unei negocieri sociale, inițiată de exprimarea unei emoții.

Aceste interacțiuni sociale i-au determinat pe istorici să se întrebe uneori dacă o emoție este „sinceră”. Demersul istoriei culturale implică însă preocupări în legătură cu autenticitatea unei emoții doar în măsura în care comunitatea studiată își pune ea însăși problema autenticității. Chiar și în zilele noastre, când sinceritatea este valorizată, majoritatea studiilor psihologice ale emoțiilor folosesc fețe care pozează și afișează la cererea cercetătorului o anumită expresie emoțională. Nu se pune problema „sincerității” emoțiilor. Iar motivele sunt întemeiate, dacă considerăm emoțiile ca fiind, printre altele, semnale sociale (deși nu semnale universale). Dacă o emoție este răspunsul standard al unui grup particular în anumite circumstanțe, întrebarea la care istoricii trebuie să răspundă nu este legată de sinceritatea emoției, ci de ce o normă de exprimare a fost aleasă în detrimentul alteia? Trecând în revistă declarațiile în fața inchișitorilor venețieni oferite de către locuitorii din bazinul mediteranean ce trecuseră la islamism, Eric Dursteler²⁵ a remarcat că toți aceștia, indiferent de originea socială, explică convertirea lor ca fiind una forțată. Luați prizonieri, violențele la care au fost supuși și frica i-au determinat să mărturisească verbal trecerea la religia mahomedană, deși în adâncul inimii lor rămăseseră creștini adevărați. Dovezile istorice infirmă însă folosirea violenței pentru a determina convertirea forțată a creștinilor din bazinul mediteranean la religia islamică, la începutul epocii moderne. Astfel de convertiri, numeroase și benevole, pot fi explicate mai curând prin beneficiile materiale pe care le aduceau. Invocarea fricii ca motiv ce a determinat convertirea formală nu poate fi explicată de stabilirea sincerității trăirilor interioare ale celor anchetați de Inchiziție. Putem însă înțelege invocarea unanimă a fricii, dacă ne gândim la practica inchișitorială încetățenită în epocă, de a nu-i considera apostazi pe cei care au renunțat doar formal la religia creștină, în urma fricii provocate de aplicarea unui tratament violent.

În lucrarea sa de sinteză a cercetărilor din domeniul istoriei emoțiilor, Jan Plamper punctează principalele obiecții aduse constructivismului social: dacă adopti o definiție extinsă a culturii, care nu permite existența unui spațiu în afara culturii, atunci nu mai există posibilitatea unei poziții independente, din care diferențele să fie înregistrate; devine, de asemenea, imposibil să concepi cum s-ar putea schimba emoțiile de-a lungul timpului²⁶. Potrivit lui Plamper, doar analiza istorică este cea care poate introduce elemente de diferențiere temporală și spațială.

Analizând standardele emoționale comunicate în epoca modernă clasei de mijloc de autorii manualelor de sfaturi și comportament, Peter Stearns consideră că transformările emoționale sunt determinate de schimbările sociale și economice. Nevoile noii societăți industriale au creat standardele emoționale ale epocii victoriene, în vreme ce apariția societății de consum și dezvoltarea sectorului serviciilor a introdus noi standarde emoționale în anii 1920²⁷.

²⁵ În prezentarea intitulată *Fear, Anger and Conversion in the Early Modern Mediterranean*.

²⁶ Jan Plamper, *The History of Emotions: An Introduction*, New York, Oxford University Press, 2015, p. 256.

²⁷ Peter N. Stearns, *American Cool: Constructing a Twentieth-Century Emotional Style*, New York, New York University Press, 1994.

Într-un articol publicat în 2012, Monique Scheer²⁸ consideră că o istorie culturală a emoțiilor (în sensul unui discurs care să poată explica schimbarea în timp) nu se poate realiza decât dacă acestea sunt considerate ca fiind practici. Emoțiile se modifică în timp nu pentru că a avut loc o schimbare a normelor, așteptărilor, cuvintelor și conceptelor ce le definesc, ci pentru că s-au modificat practicile prin care oamenii le exprimă. Geneviève Bührer-Thierry²⁹ a identificat schimbările ce au intervenit de-a lungul timpului în practicile prin care se manifesta mânia regelui. Pornind de la scrierile antice, pedepsirea prin scoaterea ochilor era văzută inițial ca un abuz de putere, rod al furiei unui tiran, pentru ca ulterior, în regatul vizigot, să fie asociată cu clemența, iar în imperiul carolingian cu strălucirea puterii imperiale (ce orbea). Premisa postulată de Monique Scheer a reprezentat punctul de plecare și al unora dintre prezentările din cadrul conferinței. Dintre acestea, prezentarea susținută de Kristine Steenbergh³⁰ a analizat schimbările survenite în practicile legate de compasiune în Anglia sfârșitului de secol XVI și începutului de secol XVII, când teologia protestantă a respins multe dintre practicile evului mediu târziu legate de compasiune: meditația asupra suferințelor lui Hristos, donațiile către mănăstiri, slujbele pentru cei morți.

William Reddy consideră „regimurile emoționale” (*emotional regimes*), „suferința emoțională” (*emotional suffering*) și „refugiile emoționale” (*emotional refuges*) ca agenții ce determină schimbarea în timp³¹. Potrivit lui Reddy, „regimurile emoționale”, care în mod normal coincid cu regimurile politice, sunt cele care stabilesc normele dominante ale vieții emoționale. „Suferința emoțională” apare atunci când oamenii sunt forțați de regimul aflat la conducere să simtă într-o manieră restrânsă. „Refugiile emoționale” ușurează această suferință, oferind o supapă pentru eliberarea tensiunilor emoționale provocate de normele impuse de regim. Expresie a obsesiei secolului al XVII-lea de a ordona și controla dezordinea și bestialitatea, regimul emoțional strict impus la curtea regală în timpul Vechiului Regim, ce presupunea controlarea emoțiilor, a produs o asemenea suferință emoțională încât oamenii și-au creat „refugii emoționale”, sub forma unor moduri de comportament și de exprimare a emoțiilor, numite ulterior de istorici „sentimentalism”. Lacrimile, disprețuite la Versailles, domneau în teatre și saloane. Carin Franzén³² a arătat că această „cultură marginală” a emoțiilor și-a făcut loc și în scrierile unor personalități precum La Fontaine, Saint-Évremond și Ninon de Lenclos, care afirmă că emoțiile (în special dragostea) nu pot fi controlate cu ajutorul rațiunii.

Noțiunea de „regim emoțional” este în strânsă legătură cu cea de „comunitate emoțională” – atâta vreme cât acea comunitate impune normele culturale în

²⁸ Monique Scheer, *Are Emotions a Kind of Practice (and is That What Makes Them Have a History)? A Bourdieuan Approach to Understanding Emotion*, în „History and Theory”, vol. 51, 2012, p. 193–220.

²⁹ Geneviève Bührer-Thierry, „Just Anger” or “Vengeful Anger”? *The Punishment of Blinding in the Early Medieval West*, în Barbara Rosenwein (ed.), *op. cit.*, p. 75–91.

³⁰ Titlul prezentării a fost *Changing Practices of Compassion in the English Reformation*.

³¹ William Reddy, *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001, p. 129.

³² În prezentarea intitulată *A matter of style: aesthetics of embodiment in French early modern thinking*.

societate. Ca și concept, „regimul emoțional” se potrivește mai bine pentru epoca modernă, în care funcționau aparatul de stat și cenzura, cu monopolul politic și militar și controlul economic impus de stat, dar se poate aplica și pentru alte perioade, în care controlul normativ nu funcționa cu aceeași intensitate. Să luăm, de exemplu, cazul Angliei în secolul al XVII-lea: emoțiile legate de deznădejde par să fi dominat această cultură, nu numai în cazul baptiștilor și puritanilor, pentru care erau dovada virtuții religioase, dar și în rândul unor figuri culturale importante, precum omul de litere de la Oxford, Robert Burton, care mărturisea: „scriu despre melancolie pentru că încerc să o evit”³³. În același timp însă, alte grupuri marginale aveau norme și valori emoționale diferite. Un astfel de grup a fost reprezentat de *levellers* (membri ai armatei parlamentare, în timpul războiului civil din Anglia, ce susțineau realizarea unor reforme constituționale, egalitatea în drepturi și toleranța religioasă). Deși aveau legături cu puritanii și baptiștii, aceștia nu privilegiau deznădejdea. Pledând pentru libertate și justiție, considerau că atingerea fericirii este posibilă în viața de pe pământ.

Prezentarea susținută de Deborah Valenze³⁴ a arătat că la origini, în scrierile filozofului german Alexander Baumgarten, experiența estetică era mijlocită nu doar de gândire, ci și de simțuri. În plus, argumente religioase au fost folosite pentru a justifica universalitatea experiențelor estetice, în special în legătură cu frumusețea naturii. Ulterior, excluderea naturii și a teologiei din teoria estetică a avut implicații majore: gustul și imaginația, au fost definite ca activități ale intelectului, apanajul doar al câtorva personalități alese, în vreme ce simțurile și emoțiile, uneori patologice, au fost puse în legătură cu discursul despre clasele sociale inferioare.

Tot mai des uzitate în demersurile de istorie culturală sunt interpretările ce pun accentul pe materialitatea corpului, ce își au originea în teoria psihologică a afectelor (*affect theory*). Încercând să identifice motivațiile primare ce determină comportamentul uman, Silvan Tomkins³⁵, autorul acestei teorii, îl combate pe Sigmund Freud (potrivit căruia motivația era dată de pulsuni, în special cea sexuală) și definește afectul ca un mecanism motivațional biologic, înăscut, ce depășește ca importanță pulsunea și plăcerea, chiar și durerea fizică. Proprietatea și disponibilitatea trăirii afective preced disponibilitatea și capacitatea nu numai a gândirii, ci și a percepției. Activarea emoțională nespecifică pregătește și mediază activarea perceptiv-cognitivă specifică. Pe măsura diferențierii și a identificării stimulului, reacția emoțională primară, nespecifică, va fi înlocuită cu trăirea emoțională specifică, adecvată naturii și semnificației stimulului. Thomkins subliniază rolul primordial în comunicare al afectelor, în special în comunicarea preverbală și cea nonverbală. În ultimele două decenii, teoria afectelor a fost utilizată de tot mai mulți cercetători din domeniul științelor umaniste, ceea ce a făcut ca în mediile academice să se

³³ Robert Burton, *The Anatomy of Melancholy*, Oxford, Clarendon Press, 1989, vol. 1, p. 6.

³⁴ Titlul prezentării a fost *How the history of the senses and emotions challenges a conventional history of aesthetics*.

³⁵ Silvan S. Tomkins, *Affect Imagery Consciousness: The Complete Edition*, 4 vols., New York, Springer Publishing Company, 2008.

vorbească despre o „turnură afectivă” (*affective turn*). Iar istoria culturală nu a făcut excepție. În cadrul conferinței, Barbara Rosenwein³⁶ a oferit un exemplu de aplicare a teoriei afectelor în analiza unei surse istorice. Pornind de la pronumele utilizate în Declarația de Independență a Statelor Unite ale Americii și de la gesturile pe care folosirea lor le implică, Rosenwein a arătat că acestea sugerează existența unei comunicări nonverbale între autor și cititori, prin care cei din urmă își declară acordul tacit în legătură cu ideile transmise textual. Simpla analiză textuală a documentului nu ne permite identificarea unui astfel de acord tacit.

Un alt exemplu al caracterului interdisciplinar al istoriei culturale a emoțiilor a fost oferit de Juliana Dresvina³⁷, care și-a bazat investigația istorică pe teoria atașamentului, formulată de psihiatrul britanic John Bowlby³⁸. Teoria atașamentului descrie și integrează științific nevoia ființelor umane de a forma și întreține legături emoționale puternice cu alte ființe umane. Potrivit lui Bowlby, atașamentul este un comportament învățat de-a lungul evoluției speciei, care are ca rol apărarea de animale de pradă. Chiar și adulții se simt mai siguri în apropierea unei anumite persoane sau într-un grup, în special când se află într-o situație neobișnuită. Pentru animalele tinere sau copii atașamentul are însă o însemnătate deosebită deoarece, în cazul separării de mamă, acestea sunt expuse pericolelor. Atașamentul determină copilul mic să caute, în caz de pericol, sprijin, apărare și liniștire la persoana de referință. Acest pericol poate să fie atât obiectiv cât și subiectiv (amenințare, teamă, durere). Persoanele de referință, de care copilul se atașează, sunt adulții cu care copilul a avut cel mai intens contact în primele luni de viață. Tipul de atașament al copilului față de persoana de referință, sigur (copii atașați sigur au o mare încredere în disponibilitatea persoanei de referință) sau nesigur, va determina comportamentul în viața ulterioară de adult. De exemplu, tipul atașamentului adulților față de Dumnezeu este determinat de tipul de atașament din perioada copilăriei față de părinți. Pornind de la constatarea că, în evul mediu, separarea de mamă avea loc la o vârstă fragedă (nou-născuții erau alăptați de doici, și nu de mame)³⁹, Dresvina a încercat să demonstreze cum dezvoltarea în copilărie a unui tip de atașament nesigur explică comportamentul oamenilor medievali, de la religiozitatea lor, la manifestările emoționale. Acest demers este un exemplu ce ilustrează problemele ce pot apărea atunci când concepte și teorii din alte științe sunt folosite în analiza istorică. Astfel, folosită parțial de către nobileme, practica alăptării de către doică și

³⁶ În prezentarea intitulată *Affect Theory's Convergences and Conundrums*.

³⁷ Titlul prezentării a fost *Attachment theory, emotions, and why should cultural historians care*.

³⁸ John Bowlby, *Attachment and Loss*, London, Hogarth Press. Vol. 1 *Attachment*, 1969. Vol. 2 *Separation: Anxiety and Anger*, 1973. Vol. 3 *Loss: Sadness and Depression*, 1980. Teoria lui Bowlby a fost consolidată de psihologul canadian Mary Ainsworth.

³⁹ Dresvina pomește de la teoria lui Lloyd deMause, care considera că abuzurile fizice și psihice la care au fost supuși copiii de-a lungul istoriei au reprezentat traume ce au lăsat urme în comportamentul lor de adulți. Vezi Lloyd deMause, *The evolution of childhood*, în Lloyd deMause (ed.), *The History of Childhood*, New York, Psychohistory Press, 1975, p. 1–74. Pentru evul mediu, vezi Mary Martin McLaughlin, *Survivors and Surrogates: Children and Parents from the Ninth to the Thirteenth Centuries*, în Lloyd deMause (ed.), *op. cit.*, p. 101–182.

nu de mamă era destul de rar utilizată de către țărănime, care reprezenta cea mai mare parte a populației în evul mediu. Mai mult, numeroase surse arată că între mamă și copil există o puternică legătură afectivă, ceea ce duce, potrivit teoriei atașamentului, la formarea unui atașament sigur. Spre exemplu, la sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea, pentru țăranii din Montailhou, un sat din Pirineii francezi, moartea unui prunc nu era un eveniment lipsit de importanță afectivă, așa cum arată reacția unei mame, Guillemette Benet, care jelește moartea uneia dintre fetele sale⁴⁰.

Nemaifiind considerate constante imuabile ale naturii umane, simțurile și emoțiile au devenit acum un domeniu de cercetare în cadrul istoriei culturale. Aceasta este interesată de repertoriile și stilurile emoționale, formele convenționale de manifestare a emoțiilor, categoriile și conceptele istorice, semnificațiile culturale și de gen, utilizările emoțiilor în procesul comunicării și de efectele acestora. Ultimele două decenii au marcat lărgirea instrumentarului metodologic al istoriei culturale. Pe lângă analiza specifică a reprezentărilor și a discursului, un accent tot mai mare se pune acum pe practicile sociale și pe materialitatea corpului. Aceasta se datorează folosirii tot mai dese a conceptele și teoriilor din psihologie, psihiatrie și neurobiologie, în special teoria afectelor. Multidisciplinaritatea, specifică istoriei culturale, poate ridica însă probleme istoricilor. Teoriile din psihologie au fost formulate în urma analizei comportamentului unor subiecți de studiu din perioada contemporană. Cum istoricilor le lipsesc subiecții de studiu, al căror comportament să verifice empiric teoriile formulate, validitatea acestor teorii pentru perioada istorică analizată nu poate fi confirmată.

HISTORY OF SENSES AND EMOTIONS: NEW RESEARCH DIRECTIONS FOR CULTURAL HISTORY

Abstract

Starting from the communications held at the conference organized by the International Society for Cultural History, regarding the history of senses and emotions, but also from the most relevant works in this domain, this article consists of a brief review of the main areas of interest and methodological issues of this research direction for cultural history. In addition to the traditional methodology concerning cultural history, the analysis of representations and speech, it will also highlight the emphasis on social practices and psychological theories, psychiatry and neurobiology which was a defining element for the history of emotions during the last decades. Thus, through the variety of the approached themes, analysed from different disciplinary perspectives and research traditions, the history of senses and emotions became a well-established cultural history research area, which can provide new theoretical and methodological approaches for the historical analysis.

Keywords: cultural history, history of emotions, affective turn, emotional communities.

⁴⁰ Emmanuel Le Roy Ladurie, *Montailhou, sat occitan de la 1294 la 1324*, vol. 1, București, Editura Meridiane, 1992, p. 432.

CLAUDE KARNOOOUH, *Pentru o genealogie a globalizării. Eseuri critico-filosofice ale unui sceptic în acțiune*, «Suceava», Alexandria Publishing House, «2016», 329 p.

Procesul globalizării a fost tratat cel mai adesea din perspectiva economiei. Înțelegem astfel, globalizarea înseamnă răspândirea la nivel mondial a sistemului capitalist din Occident, ca urmare a liberului schimb, a implantării firmelor multinaționale pe întreaga planetă și, nu în ultimul rând, ca urmare a generalizării modului de viață consumerist care induce așteptări și opțiuni uniforme. Conform acestei viziuni, factorii eficienți ai globalizării ar fi mobilitatea capitalului, dinamica producției industriale în căutare de piețe și forță de muncă ieftină, respectiv noile mijloace de comunicare capabile să transmită informația instantaneu în toate colțurile lumii, transformată pe această cale într-o bursă ale cărei operațiuni se desfășoară fără limite de timp și spațiu.

Expresia economică a procesului este cea mai evidentă, întrucât chestiunile materiale și pragmatice ale existenței sunt cele mai pregnante în experiența imediată (mai ales că sunt reactualizate în mod recurent de *mass-media* și o parte a cinematografiei). Cu toate acestea, activitatea economică nu reprezintă până la urmă altceva decât un comportament specific având în centru resursele și marfa, care, la fel ca orice alt comportament se desfășoară într-un cadru de atitudini, practici și roluri de natură să-l justifice, adică să-l legitimeze moral și să-l facă socialmente acceptabil. Așa se explică faptul că aceeași provocare economică poate să primească răspunsuri diferite în funcție de epocă și societate, sau cu alte cuvinte în funcție de contextul mental-cultural în care survine. Suprapolularea, de pildă, a fost contracarată în Europa creștină prin creșterea vârstei de căsătorie și progresia celibatului, pe când în China de Nord, în absența interdicției biblice de a nu uide, s-a recurs la infanticidul nou-născuților de sex feminin. (A se vedea, sub acest aspect, lucrarea lui Emmanuel Todd, *L'illusion économique. Essai sur la stagnation des sociétés développées*.) Desfășurarea activității economice se află așadar în relație cauzală cu valorile, reprezentările colective și motivațiile mentale ce determină acțiunile oamenilor, ceea ce înseamnă că resorturile globalizării economice trebuie căutate mai profund, în substratul antropologic al civilizației occidentale care a generat-o.

Din volumul publicat de Claude Karnoouh reținem articolul intitulat *Câteva note incomode pe marginea unei genealogii a globalizării*, în care autorul tratează tocmai originile și sensurile vocației universaliste a Occidentului, existente ca potențialitate în conștiința europeană încă dinaintea marilor descoperiri geografice și a expansiunii teritoriale a Portugaliei, Spaniei și Angliei. Este vorba despre o reflecție asupra globalizării, dar implicit și a modernității, în măsura în care, din secolul al XIX-lea, modernizarea s-a identificat tot mai mult cu occidentalizarea, fie și numai sub aspectele sale tehnico-materiale.

În rezumat, autorul consideră că impulsul Occidentului către exterior, și totodată posibilitatea acestuia de a concepe lumea ca un ansamblu nediferențiat, ca o cultură unică ce exclude alteritatea (sau o asimilează eventual numai ca exotism, cum remarca la un moment dat Roland Barthes), se explică prin acțiunea conjugată a câtorva factori: creștinismul, modul de înțelegere a timpului, spiritul științifico-experimental, sistemul universităților medievale și capitalismul comercial. Creștinismul, prin natura lui misionară, a fost întotdeauna o religie cu finalitate ecumenică, trăsătură accentuată în Occident după constituirea ordinelor franciscanilor și dominicanilor, care au extins sfera propovăduirii de la spațiul restrâns al mănăstirilor, la orașe, provincii, pentru a se extinde ulterior până în America. Percepția tot mai secularizată asupra timpului, punctată ritmic odată cu apariția orologiilor, ca de altfel și spiritul științifico-experimental, opus elaborărilor mitico-poetice arhaice, au conturat un univers mental cantitativ, matematizat, de natură să susțină reprezentarea Pământului în termeni măsurabili și să alimenteze imaginar expansiunea spațială, integrând prin reducerea la unitate (fie că ne referim la sistemul metric, la calendar sau la orele de muncă) diversitatea calitativă ireductibilă a culturilor întâlnite de europeni. Universitățile medievale funcționau pe baza unor programe de studii

analoage, foloseau în comun limba latină și acordau diplome recunoscute la nivelul întregii Europe catolice, inducând astfel sentimentul identității comune ca premisă istorică a globalizării. Capitalismul comercial, sau am putea zice *ethos*-ul capitalist în căutare de resurse, mai ales de metale prețioase, a reprezentat resortul eficient al expansiunii europenilor, mai întâi în zona Mediteranei și de-a lungul Asiei până în China, apoi dincolo de Atlantic.

Ordinele misionare, orologiile catedralelor, atelierele, universitățile, băncile și negustorii au aparținut mediului urban. Aici s-a configurat profilul moral și intelectual universalist al Occidentului, și de aici a pornit impulsul său expansionist, nu din structurile bine teritorializate și personalizate ale feudalității, deși nu ar fi lipsit de interes să amintim că prima translată a modelului instituțional vest-european au realizat-o cavalerii cruciați atunci când au fondat Imperiul latin de la Constantinopol. Din acest motiv, Claude Karnoouh consideră că civilizația globalizată de astăzi nu este urmașa lumii greco-romane având în centru cetatea-stat, ci moștenitoarea mentalităților și tendințelor apărute în orașele libere ale perioadei de mijloc (p. 119).

Teza condiționării mentale a expansiunii Occidentului, ca premisă a extinderii sale efective și totodată sursă a globalizării, poate să pară în registrul istoriografic și filosofico-istoric excesiv de „idealist”. Presuposițiile materialiste ale cercetării aplicate și raționalitatea în general cantitativă a determinismului social, având în centru categoriile de obiectivitate și măsură, sunt destul de refractare la cauzalitatea ce operează cu datele insesizabile specifice conștiinței și sensibilității. În absența criteriilor de veracitate verificabile, interpretarea riscă într-adevăr să se transforme în speculație. Numai că, în cazul de față, obiecția nu este valabilă. În primul rând, aspectele care privesc aici conștiința și sensibilitatea nu țin de zona reflexivității sau a emoției cu relevanță strict personală, ci se subsumează așa-numitelor reprezentări colective, deci unor concepții, atitudini și așteptări cu semnificație comunitară, confirmate fie prin recurența lor documentară, fie prin constanța manifestărilor pe „durata lungă”. Este posibil să elaborăm eventual serii antropologice, care să înregistreze acumularea diacronică a unor „mitologii”, practici rituale și comportamente culturale, analoage seriilor statistice din istoria economică ori socială. În al doilea rând, cauzalitatea intelectual-morală și cu încărcătură afectivă nu se restrânge doar la zona teoriei abstracte sau a imaginarului, presupusă ca reflectare a raporturilor sociale concrete, ci intervine activ în existența pozitivă în măsura în care acțiunile oamenilor sunt susținute de convingeri și au scopuri ce transcend adeseori faptul empiric sau calculul de oportunitate. Exemplele susceptibile să confirme importanța elementului subiectiv în istorie sunt prea multe și uneori prea evidente ca să le mai înșirăm. Reținem totuși ceea ce spunea Geörg Lukács, așadar un autor adept al determinismului, și anume că procesele sociale nu sunt realități obiective sau naturale preexistente, precum legile din fizică, ci rezultatul însumării dialectice a intenționalităților individuale. Interpretarea pe care ne-o propune Claude Karnoouh reprezintă astfel, prin afirmațiile și implicațiile sale teoretico-metodice, o negare a explicației mecaniciste, în subtextul căreia se întrevide câteodată speranța naivă de a putea prevedea cu exactitate viitorul, sau chiar o formă de finalism eschatologic secular, în care funcția determinantă și mântuitoare a tehnicii se substituie intervenției divine.

Ceea ce se poate contesta interpretării de față nu este nici punctul de pornire, nici abordarea, ci tendința de absolutizare a concluziilor, în sensul că atribuie globalizării și occidentalizării o extensie prea mare. Cum arătam înainte, din secolul al XIX-lea modernizarea însăși s-a identificat cu occidentalizarea, mai exact cu industrializarea după modelul Occidentului, în absența căreia orice țară risca să rămână la periferia capitalismului mondial și să devină colonie ori semicolonie a marilor puteri. Procesul de occidentalizare a structurilor economice și militare se întrevide astfel din Europa răsăriteană până în Japonia și mai târziu în China, inclusiv sub forma industrializării înșelătoare din zilele noastre, când capacitățile productive de pe teritorii unor state, prin urmare și profiturile, aparțin de fapt unor companii străine. În toate cazurile industrializarea comportă asimilarea și altor componente ale sistemului occidental, de la infrastructură și comunicații, până la materialele publicitare și divertisment. Din acest punct de vedere, constatăm într-adevăr uniformizarea unor preocupări, gusturi și atitudini, legate mai ales de muncă, afaceri și satisfacerea dorințelor proprii societății de consum. În definitiv, aceleași automobile și băuturi răcoritoare, frecvent și aceleași haine sunt căutate pe întreaga planetă.

Cu toate acestea, identitatea Occidentului nu se reduce la condițiile materiale sau la ritmul vieții în capitalismul industrial; se definește în egală măsură prin valorizarea individului, spiritul critic și formulele politice deliberative, care se întâlnesc mai puțin sau deloc în anumite zone din Asia și

Africa, unde persistă solidaritățile tribale, militantismul confesional și lideri de tip tradițional. Un vest-european poate să cumpere la Islamabad și la Cairo, de pildă, aproximativ aceleași mărfuri ca la el acasă, poate să vizioneze aceleași seriale de televiziune, însă nu regăsește atmosfera morală, civilitatea și comportamentele din țara lui de origine. Aminim în context aprecierea lui Florin Constantiniu, și anume că democrația nu există realmente decât în societățile care au cunoscut o viață urbană intensă în evul mediu, fiindcă numai în orașele afirmate ca centre de producție și comerț reglementările breslelor și gildelor au inoculat oamenilor respectul față de norme, în absența căruia democrația devine aparentă.

Sunt observații de natură să nuanțeze teza lui Claude Kamoouh fără să o infirme ori să o modifice substanțial, mai ales în ceea ce privește analiza originilor globalizării. Deși câmpul ei de referință este cu precădere cel antropologico-filosofic, prin materialul faptic la care face trimitere și prin considerațiile generale pe care le avansează, altfel spus prin perspectiva inteligibilă deschisă asupra trecutului, aceasta îi interesează nu mai puțin pe istorici.

Alexandru Mamina

ADRIAN VIȚALARU, *Nicolae Petrescu-Comnen: diplomat*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2014, 582 p.

Alcătuirea unei monografii dedicate unui diplomat este un demers dificil care, înainte de toate, ridică probleme legate de metodologie și apoi de etapele documentării și sursele istorice. Dacă în privința celor din urmă planul de lucru poate fi stabilit în urma unei cercetări legate de biografia respectivului diplomat, în privința metodologiei istoricul trebuie să stabilească premise clare pe baza cărora să-și construiască subiectul. În acest sens, trebuie să delimiteze clar activitatea diplomatică determinată de instrucțiuni primite din centrala ministerului de Externe de inițiativa personală. Abordarea acestor două aspecte în paralel, precum și analiza lor cauzală, constituie principalii vectori ai cercetării. În absența unei perspective comparate, cercetarea riscă să se reducă la istorie narativă, la enumerarea etapelor vieții unui diplomat.

Lucrarea domnului Adrian Vițalaru, lector în cadrul Facultății de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, îmbină în mod fericit cercetarea surselor istorice inedite din diverse arhive din România și din alte țări, cu analiza cauzală în ceea ce privește activitatea lui Nicolae Petrescu-Comnen, unul dintre cei mai importanți diplomați români din perioada interbelică, ajuns și ministru de externe.

Analiza comparată a surselor este condiționată de o documentare temeinică, pe care dl. Vițalaru o prezintă pe îndelete în volumul domniei sale. Consultarea documentelor diplomatice germane, franceze și ungare, alături de cele românești, îi permite să aprecieze diferențe dintre instrucțiunile primite de Comnen de la București și cele care au fost rezultatul inițiativei sale personale, cu evidențierea motivelor care l-au determinat pe diplomat să urmeze anumiți pași.

Petrescu-Comnen și-a început cariera diplomatică în Elveția, acolo unde a activat în perioada 1923-1928, contribuind la revitalizarea propagandei românești în țara cantoanelor. Cea mai mare provocare aveau să fie pentru diplomat anii petrecuți la Berlin (1928-1930, 1932-1938), care i-au permis să suprindă aspecte ale ultimilor ani ai Republicii de la Weimar, venirea la putere a național-socialiștilor, precum și consolidarea puterii în cel de-al treilea Reich.

Întreruptă de perioada petrecută la Vatican (1930-1932) ca plenipotențiar, activitatea sa din Germania avea să trezească reacții diferite din partea unor lideri naștiști. Petrescu-Comnen nu a fost în relații apropiate cu Adolf Hitler (p. 528), însă a încercat să folosească toate mijloacele pentru construirea unei imagini favorabile României în Germania, pornind de la clădirea legației, modul de influențare a presei de la Berlin, folosirea zonei culturale pentru propagandă etc. Spre deosebire de predecesorul său, profesorul Gheorghe Tașcă, ce s-a axat aproape exclusiv pe problemele economice, Petrescu-Comnen a îmbogățit activitatea reprezentăției române în orașul de pe malurile Sprei. Toate

aceste aspecte sunt analizate cu rigurozitate de către dl. Adrian Vițalaru, care nu se lasă „furat” de ispita istoriei narative, ci folosește analiza cauzală, demers fundamental pentru orice cercetare de asemenea anvergură.

Cartea d-lui Adrian Vițalaru dedicată diplomatului Nicolae Petrescu-Comen este o contribuție originală, bazată pe o bibliografie bogată, iar informațiile rezultate în urma documentării sunt analizate „la rece”. Volumul constituie un punct de referință în ceea ce privește cercetarea vieții și activității unui diplomat, planificarea și desfășurarea propagandei românești în străinătate, contextul consolidării puterii naziste, relațiile dintre România și Sfântul Scaun. Pentru toate aceste merite, lucrarea a fost distinsă cu premiul „Mihail Kogălniceanu” al Academiei Române pe anul 2014.

Dorin-Demostene Iancu

MAURIZIO CASSETTI, *Rapporti tra il Regno di Sardegna e la Porta Ottomana (1815-1825)*, Torino, Tipografia A.G.A.T s.n.c, 2015, 292 p.

Maurizio Casseti a fost arhivist și apoi director al Arhivelor de Stat din Torino, Vercelli, Asti, iar din 1994 până în 2008 a condus Serviciul Arhivelor Statale din Roma, fiind autorul mai multor lucrări de specialitate¹.

Lucrarea de față este rodul unei documentări riguroase desfășurate în arhivele din Torino, Roma, Londra și Istanbul, în scopul de a analiza contextul diplomatic în care a fost semnat tratatul de comerț și de prietenie între Regatul Sardiniei și Poarta Otomană, în anul 1823.

Pe parcursul a opt capitole autorul reconstituie cu acribie tabloul tratatelor diplomatice, care s-au desfășurat timp de un deceniu, din anul în care Genova și teritoriul care aparținea vechii republici au intrat în componența Regatului Sardiniei (1815) și până în anul în care tratatul a fost publicat și au fost finalizate ultimele probleme referitoare la tarifele vamale (1825).

În primul capitol, *Preparative pentru tratativele cu Poarta Otomană*, se prezintă inițiativa lui Federico Maria Chirico, italian aflat de 30 de ani în Constantinopol, ce îndeplinise o perioadă și funcția de consul al Republicii Ragusa, personalitate cu largi contacte în lumea diplomatică și un bun cunoscător al obiceiurilor înalților oficiali otomani. Chirico propunea constituirea unei legății sarde în capitala otomană, care urma să protejeze interesele comerciale ale negustorilor sarzi ce aveau afaceri în provinciile imperiului și sugera începerea tratatelor pentru semnarea unui tratat comercial, paralel cu obținerea liberei navigații în Marea Neagră pentru vasele sarde. Datorită poziției sale privilegiate, a conexiunilor și averii sale, Chirico se autopropunea în funcția de reprezentant al Regatului Sardiniei la Constantinopol și trimitea în acest sens la Torino un amplu memoriu.

Misiunea lui Daideri di Saint-Laurent la Constantinopol este titlul celui de-al doilea capitol în care se analizează încercările Ministerului de Externe al Sardiniei de a interesa diplomația britanică în sprijinirea tratatelor cu Poarta. Sunt relatate pe larg scrisorile dintre Alessandro Vallesca di Vallesca, primul secretar de stat pentru Afaceri Străine al Regatului Sardiniei cu Cesare Grimaldi, reprezentantul sard din Londra, dar și eforturile ultimului pe lângă Robert Stewart Castlereagh în vederea sensibilizării acestuia pentru a sprijini cauza Sardiniei pe lângă Poartă. Tratativele urmăreau să rezolve: siguranța negustorilor sarzi în imperiu, semnarea unui tratat comercial, libera exercitare a

¹ *Le carte di Alfonso Ferrero della Marmora*, 1979; *Palazzo Dal Pozzo della Cisterna e l'isola dell'Assunta*, (împreună cu B. Signorelli), 1994; *Vicende storiche e architettoniche di palazzo San Martino Provana di Parella in Torino*, 2005; *Repertorio del personale di Archivio di Stato*, vol. I, (împreună cu E. Lodolini), 2009; *Palazzo Scaglia di Verrua e l'isola di Sant'Alessio in Torino*, 2009; *Pagini sparse*, 2011; *Repertorio del personale degli Archivi di Stato*, vol. II, (împreună cu E. Lodolini, U. Falcone și M.G. Piano Mortari), 2013; *I palazzi Scaglia di Verrua nell'isola di Sant'Alessio in Torino*, 2014.

cultului catolic, libera navigație pe Marea Neagră, garanția dată de Poartă împotriva oricărui prejudiciu aduse marinei sard de către pirații din Nordul Africii. Este relatată misiunea lui Daideri di Saint Laurent, trimisul special sard la Constantinopol și implicarea lui sir Robert Liston, ambasadorul britanic, în tratativele sardo-otomane.

Capitolul III, *Activitatea lui Federico Maria Chirico și sir Liston, ambasadorul britanic la Constantinopol*, este dedicat tratatelor din anii 1818–1819. Numirea lui Angelo Cazzaiti drept consul al Imperiului otoman în Regatul Sardiniei și Ducatul de Toscana și cea a lui Luigi Dattili della Torre, la consulatul sard din Odessa au impulsionat discuțiile de la Constantinopol. Noutatea a fost încercarea lui Chirico de a-l atrage de partea Sardiniei pe Grigori Aleksandrovici Stroganov, ambasadorul rus pe lângă Poartă, în condițiile în care relațiile otomano-britanice erau încordate din pricina piraților din Nordul Africii.

Anii 1820–1822, marcați de tulburări provocate de revoluția greacă, de sosirea la Constantinopol a lui Percy Clinton Sidney Smythe, lord Strangford, noul ambasador britanic în Imperiul otoman, a fost o perioadă în care tratativele sardo-otomane au continuat, fără rezultate concrete. Trimisul special al Curții de la Torino la Constantinopol, Alessandro Cotti di Brusasco, ministru plenipotențiar la Sankt Petersburg, nu a reușit să se achite de obligații, din motive de sănătate. Subiectul este tratat în capitolul intitulat *Misiunea eșuată a contelui Cotti di Brusasco la Constantinopol și tratativele ambasadorului sir Liston*. În arhivele torineze se păstrează o corespondență numeroasă între reprezentanții sarzi aflați în principalele capitale europene (Alessandro Saluzzo di Monesiglio la Sankt Petersburg; Carlo Beraudo di Pralormo, la Viena; San Martino d'Aglié, la Londra; Alfieri di Sostengo, la Paris) și Ministerul Afacerilor Străine pentru trimiterea unui reprezentant extraordinar la Constantinopol, în vederea semnării tratatului. Până la sosirea acestuia, ambasadorul Marii Britanii a fost însărcinat să ducă tratativele din partea Sardiniei, iar eforturile acestuia alcătuiesc tematica capitolului V: *Acțiunea diplomatică a lordului de Strangford, ambasadorul britanic la Constantinopol*.

Următoarele două capitole sunt dedicate tratatelor propriu-zise pentru definitivarea prevederilor tratatului sardo-otoman, care a fost semnat la 25 octombrie 1823 în palatul de vară al lui Reiss effendi. De menționat că odată cu semnarea tratatului, Poarta a recunoscut printr-o notă separată și libera navigație în Marea Neagră pentru vasele cu pavilion sard. Textul tratatului a fost trimis tuturor reprezentanților regatului Sardiniei în Europa, care l-au prezentat la rândul lor miniștrilor de externe din Franța, Austria, Prusia, Rusia. Opinia diplomației europene a fost favorabilă tratatului. Guvernul din Torino a avut însă obiecții referitoare la articolul II al tratatului, care prevedea reciprocitate în acordarea tarifului vamal de 3%, lucru care ar fi dus la modificarea tuturor tratatelor comerciale semnate cu alte state. La 7 mai 1824 a avut loc la Constantinopol ceremonia de schimbare a ratificărilor tratatului.

În ultimul capitol, *Tratative pentru tariful vamal. Opera lui Sauli d'Igliano și a lordului Strangford*, se prezintă discuțiile referitoare la taxele ce urmau să fie plătite de negustorii sarzi în Imperiul otoman, problema consulatelor sard, publicarea textului tratatului sardo-otoman. Anul 1825, anul publicării textului tratatului a fost și anul în care sosea la Constantinopol Vincenzo Gropallo, ministrul plenipotențiar al Regatului Sardiniei pe lângă Poarta otomană.

Maurizio Cassetti și-a îmbogățit cartea cu o utilă cronologie, în care sunt menționate toate momentele diplomatice importante ale tratatelor sardo-otomane, iar la sfârșit cu un indice lămuritor. De menționat notele cuprinzătoare, care detailează evenimentele prezentate în text și le argumentează cu fragmente din documente de arhivă. De exemplu nota 74 a ultimului capitol cuprinde un document important: *Mișcarea generală a vaselor sard de în portul Constantinopol în cursul anului 1824*.

Lucrarea de față pune în circuitul științific documente inedite din arhivele din Torino, Roma, Londra și Istanbul referitoare la perioada și evenimentele ulterioare Congresului de la Viena, când se reasea statu-quo-ul european, iar puterile maritime își repositionau interesele în Mediterana răsăriteană și Marea Neagră.

Raluca Tomi

ISSN 0567-6320